

«Զորավար Սեպուհ» պատմաքաղաքական վերլուծական կենտրոն

«Zoravar Sepouh» historical-political analytical center

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍ
ԹԻՎ 5(16)

HISTORY AND POLITICS
ACADEMIC JOURNAL
№5(16)

ԵՐԵՎԱՆ-2021

**Հանդեսը տպագրվում է «Զորավար Մեպուհ» պատմաքաղաքական
վերլուծական կենտրոնի գիտական խորհրդի որոշմամբ**

Գլխավոր խմբագիր՝ ԱՇՈՏ ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ

Խմբագրական խորհուրդ

Աշոտ Ենգոյան, Արմեն Ճուղուրյան, Արմեն Սահակյան, Բագրատ
Էսդուգյան (Թուրքիա, Ստամբուլ), Գարիկ Քեոյան,
Եզնիկ արքեպիսկոպոս Պետրոսյան, Էդիկ Մինասյան,
Ժիրայր Լիպարիտյան (ԱՄՆ, Բոստոն), Հովսեփ Աղաջանյան,
Սարտին Գիլավյան, Վալերի Միրզոյան, Վալերի Թունյան,
Ռաֆիկ Նահապետյան

Գլխավոր խմբագրի տեղակալ՝ Արտաշես Ղազարյան

Պատասխանատու քարտուղար՝ Թամարա Սարգսյան

ОТНОШЕНИЯ РОССИЙСКОЙ И ОСМАНСКОЙ
ИМПЕРИЙ В КОНЦЕ XVIII В. – 1806 Г.
СОЮЗНИЧЕСТВО И КОНФРОНТАЦИЯ

ВАЛЕРИЙ ТУНЯН

Ключевые слова - Российская империя, Османская империя, конфликты, отношения, союзничество.

Имперские войны завершаются временем стабильных отношений, когда возникает необходимость выстраивания мирных отношений либо составления союза против другой имперской угрозы. В этом контексте начало вариации союзных и военных отношений Российской и Османской империй с конца XVIII в. по 1806 г. является предметом изучения.

В историографии русско-турецкие противостояния представляются многочисленными,¹ где первая война состоялась в 1568-1570 гг. за возвращение османами Астраханского и Казанского ханств.² Дальнейшие войны велись во имя доминирования в бассейне Черного моря. Отмечаются определенные периоды войн: 1) XVIII - пер. пол. XVIII вв. - противодействие России экспансии Османской империи и Крымского ханства за Северное Причерноморья, борьба за выход к Черному морю; 2) с 2-й пол. XVIII в реваншизм Османской империи в отношении Причерноморья и Кавказа, а Россия стремится обосноваться на Балканах, Кавказе и черноморских проливах.³

В конце XVIII в. военная конфронтация Российской и Османской империй достигла апогея. Ход войны 1768-1774 гг. за побережье Черного моря и влияние на Балканах сопутствовал успеху Российской империи. 21 июля 1774 г. Кучук-Кайнарджийским миром состоялось подведение итогов русско-турецкой войны. Россия ввела статус независимости Крыма, присоединила крепости Азов, Керчь, Еникале Кинбурн и Кабарду на Северном Кавказе, утвердила свой торговый флот на Черном море и зафиксировала

¹ 12 русско-турецких войн. - https://историк.рф/special_posts/

² Русско-турецкие войны. История России. - <http://historykratko.com>

³ Русско-турецкие войны. Большая Советская энциклопедия. - <https://bigenc.ru/military-science/text/3522580>; Таблица "Русско-турецкие войны". - <https://obrazovaka.ru/istoriya/rus-sko-tureckie-voyny-tablica.html>

покровительство над христианами Балкан - протекторат над Молдавией и Валахией. Взыскана контрибуция в размере 7,5 млн пиастров (4 млн руб.).¹

8 (19) апреля 1783 г. императрица Екатерина II заверила подписью манифест о присоединении полуострова Крыма, острова Тамани и “всей Кубанской стороны” к Российской державе.² 24 июля (4 августа) 1783 г. состоялось подписание “дружественного” Георгиевского трактата с царством Картли-Кахети, который позволил России установить протекторат над Восточной Грузией.³

Потеря Крыма в 1783 г. стала красным индикатором: Российская империя возвышалась, а Османская империя – переживала спад. Отсюда постулат великой императрицы Екатерины II: “Россия есть Европейская держава”.⁴ По мнению императора Австрии Иосифа Российская империя становилась геополитической проблемой: “В России приказание исполняется немедленно. Если бы какой-нибудь Карл XII был во главе этого народа, он бы с 600 000 человек заставил трепетать всю Европу”.⁵

После Кучук-Кайнарджийского мира императрица Екатерина II стала развивать идею восстановления Греческой империи. Реализация проекта позволила бы России контролировать проливы и Черное море, иметь буферное государство в отношениях с Османской державой. Однако весь Греческий проект грозил России осложнениями, что сказалось на его реализации.⁶ Последовало включение Крыма в состав Российской империи.⁷ Политической мечте императрицы “открыто” противодействовала Франция, а Австрия маневрировала,⁸ ограничив свой аппетит захватом Буковины.⁹

Провал реваншизма османов в войне 1787-1791 гг. с Россией и Ясский мир поставили перед султаном Селимом III (1789-1807) дилемму выживания: введения преобразований “нового порядка” (низам-и-джедид), основой которой являлось усиление централизации власти на основе образования сильной армии по европейскому образцу, организация нового

¹ Подписан Кучук-Кайнарджийский мир между Россией и Турцией. - <https://www.prilib.ru/history/619403>

² Императрицей Елатериной II был подписан манифест о присоединении к Российской империи Крымского полуострова, острова Тамани и Кубанской области. – <https://www.prilib.ru/history/619179>

³ Подписан Георгиевский трактат 1783-<https://www.booksite.ru/fulltext/1/001/008/009/624.htm>

⁴ Лебедев П. С., Каразин Ф. В. Переписка Николая I и Витгенштейна, В.Н. Каразина и др. // Русская старина. 1870, т. II, с.538.

⁵ Де Сегюр Людовик Филипп. Записки графа Сегюра о пребывании его в России в царствование Екатерины II, с.43. - <https://www.litmir.me/br/?b=549037&p=1>

⁶ Греческий проект Екатерины II - <http://rushist.com/index.php/russia/3794-grecheskijprojekt>

⁷ Кючук-Кайнарджийской мирный договор. - <https://ria.ru/20090721/178081840.htm>

⁸ Де Сегюр Людовик Филипп. Записки графа Сегюра...с.2

⁹ Огуй А. Буковина в австро-руско-турецких войнах: проблема экономических взаимоотношений и денежного обращения австрийской Буковины и турецкой Бессарабии (1774-1812). //Русин, 2012, N 1, с.80-87

флота, создание школ для подготовки офицеров и военных инженеров. Задействован опыт приглашенных европейских специалистов.¹

Осенью 1793 г. императрица Екатерина II предписала послу М. И. Кутузовым не допустить союза Османской империи с Францией, чтобы её флот не появился в Черное море, обеспечить нейтралитет султана Селима III ко второму разделу Польши (1793). При этом Париж совместно с Австрией стремились не допустить усиления российского влияния на Босфоре.

Кутузову удалось заключить русско-турецкий торговый тариф, развивающего положения Айналы-Кавакской изъяснительной конвенции от 21 марта 1779 г.,² а также пошлин за проход через черноморские проливы Босфор и Дарданеллы.³ В марте 1794 г. Кутузов завершил свою миссию в Константинополе.⁴

Египетский поход Наполеона в июле 1798 г. обусловил конфронтацию европейских держав на Ближнем Востоке и бассейне Средиземного моря.⁵ В то же время Наполеон захватил Италию и хотел подчинить Балканский полуостров. Началось стимулирование греческого национального движения на Ионических островах и Мореи. В сентябре Османская империя объявила войну Франции и начала совместные боевые действия с русской эскадрой Ф. Ушакова, присланной царем Павлом I, означающий фактический союз.⁶

Это заставило Россию и Турцию 23 декабря 1798 г. (3 января 1799 г.) подписать Константинопольский официальный союзный договор, по которому османы вступили во вторую антифранцузскую коалицию, а Россия впервые приобрела право проводить военные корабли через Черноморские проливы. Срок договора был определен в восемь лет.⁷

Начало XIX в. ознаменовалось конфликтом геополитических видов европейских держав. Имперские расчеты побудили царя Павла I пойти на союз с Францией в 1800 г. Причиной стало разочарование самодержца России в союзниках Англии и Австрии по антифранцузской коалиции, которые выдворили русских из Италии, чтобы из Швейцарии, якобы, организовать наступление на Париж.

¹ Султан Селима III-реформатор, музыкант и поэт. - <http://stambul4you.ru/2017/04/around-stambul-sultan-selim-iii/>

² **Шеремет В.И.** Русско-турецкая торговля и балканские земли (конец XVII –первая половина XIX в.). - <http://lib.sale/stran-evropyi-istoriya>

³ **Шеремет В.И.** Сафьяновый портфель М.И. Кутузова. - <http://regiment.ru/Lib/С/199.htm>

⁴ **Дмитриева О.** Кутузов в гареме. - <https://www.sovsekretno.ru/articles/id/2627>

⁵ Как вторжение в Египет собирались использовать против англичан?- <https://postnauka.ru/video/72611>

⁶ Подписан русско-турецкий договор, оформивший вступление Турции в антифранцузскую коалицию. - <https://www.calend.ru/events/6499/>

⁷ Русско-турецкие союзные договоры. -<https://www.booksite.ru/fulltext/1/001/008/098/301.htm>

Параллельно рассматривалась проблема Османской империи, которая затрагивала и судьбу балканских народов. В 1800 г. первенствующий член коллегии иностранных дел граф Ф.В. Ростопчин представил монарху Павлу I записку о расчленение Османской империи. В ней утверждалось о ниспадающем развитии державы османов, которая, несмотря на все меры модернизации, представлялась обреченной на гибель: "Все меры, ею ныне предпринимаемые ничто иное, как лекарство, даваемое безнадёжному больному, коего медики не хотят объявить об его опасности".¹

Вынесенный приговор Османской империи предлагалось осуществить в Европе при содействии Пруссии, Австрии и Франции: переходе к России Румынии, Молдавии и Болгарии; Австрии – Боснии, Сербии и Валахии, Франции – Египта; Грецию с островами Архипелага намечалось провозгласить республикой, по примеру Венецианской республики, под главенством четырех держав; Пруссию – вознаградить курфюрством ганноверским с епископством Падерборским и Минстерским.² Проект не был принят из-за союзнических отношений с Османской империей, позволяющий решить проблему Грузии.

Решен был вопрос закавказского продвижения. 23 января 1801 г. царь Павел I подписал рескрипт на имя командующего Кавказской линией ген.-лейт. К.Ф. Кноррингу о создании Грузинской губернии из семи округов, включавшую также части Восточной Армении – Лори, Памбак, Казах и Шамшадин. Чтобы не "раздражать" преждевременно Османскую Турцию намечено было "добровольное" присоединение Армении в состав закавказский владений России.³ Уделено внимание приобретению Еревана⁴ и Карса⁵, подчинению духовного центра Армении: "Эчмиадзин-центр и хранитель армянской народности".⁶

Разрыв с Англией, потеря английского рынка для сельскохозяйственной продукции России, предвидимое недовольство дворянства сменой курса внешней политики обусловили государственный переворот. 11 (23) 1801 г. марта Павел I был убит в Михайловском замке, представленный общественности результатом "внезапного апоплексического удара".⁷

¹ Тунян В.Г. Россия и Армянский вопрос. Ереван, 1998, с.3.

² Соловьев С. Восточный вопрос 50 лет назад. // Древняя и новая Россия. 1876, т.1, с.129.

³ Тунян В. Г. Политика самодержавия России в Закавказье. Ереван, 2006, ч. 1, с.5.

⁴ Архив внешней политики России, ф. Гл. архив I -10, 1804, д. 2, л. 1-2.

⁵ Там же, I – 13, 1803-1806, д. 5, .2-7.

⁶ Там же, ф. Армянские дела. 1828-1830, д. 4, л.18.

⁷ Внешняя политика России XIX и конца XX в. (ВПП). Отв. ред. А. Л. Нарочницкий. Серия первая М., 1960, N 2, с. 12.

На трон вступил его сын Александр I.¹ При нем вновь встал восточный вопрос. Граф В.П. Кочубей являвшийся в 1801 г. президентом коллегии иностранных дел, а с 8 сентября 1802 г. ставший министром внутренних дел обратил внимание монарха Александра I на стремление Наполеона разрушить Османскую Турцию: “Что в таком случае Россия делать должно?”

Им же был дан совет придерживаться статус-кво, отказаться от крутых виражей политики Павла I.² Рекомендовалось представить новый подход Англии и “предостеречь” Турцию.

Им же был дан совет придерживаться статус-кво, отказаться от крутых виражей политики Павла I: “Поведение её не может быть иначе, как или приступить к разделу Турции с Францией и Австрию, или стараться отвратить столь вредное положение вещей“. Мнение мотивировано обширностью российских пространств: “Сомнения нет, чтобы последнее не было предпочтением, ибо независимо, что Россия в пространстве своем не имеет нужды в расширении, нет соседей покойней турков, и сохранение сих естественных неприятелей наших должно действительно впредь быть коренным правилом нашей политики“. Рекомендовалось представить новый подход Англии и “предостеречь” Оттоманскую Порту.³

Сторонником союза с Англией и Австрией являлся присутствующий в коллегии иностранных дел Н.П. Панин, представивший монарху в марте-июле 1801 г. записку “О политической системе России”. Предлагаемый союз в внешней политике должен был “сдерживать Пруссию и Оттоманскую Порту” в “своих естественных границах”.⁴

Итог обсуждения внешнеполитического курса подвел царь Александр I в депеше к послу А.К. Разумовскому 10(22) сентября 1801 г. В ней он выступил сторонником сохранения реальной политики в отношениях с Османской империей: “До сего времени Оттоманская Порты был верна своим обязательствам, данным России, и я в этом отношении не имею никаких поводов жаловаться на неё. Её собственные интересы делают для неё необходимой такую позицию до тех пор, пока она, оставаясь открытой для вторжения французов, может усматривать в союзе с Россией средство отдалить бедствия действенной защитой, которую Россия ей обеспечивает на случай, если бы проекты французов могли угрожать ей потерей её владений в Европе”.⁵

¹ Убийство Павла I: английский след. - <https://topwar.ru/29335.html>

² Соловьев С. Восточный вопрос 50 лет назад., с.129.

³ Там же.

⁴ ВПР, т. 1, N 16, с. 70,71.

⁵ Там же, N 18, с. 91.

Предлагалось также понимание изменения текущей политики со стороны Османской Порты, как оформившийся провал египетской экспедиции Наполеона в конце лета 1801 г.¹ Александр I отмечал: "Не нужно особой проницательности, чтобы предвидеть опасность того, что, когда Египет будет освобожден от вражеского ига..., в Константинополе пробудится и примет серьезный характер и ненависть к христианскому имени, направленному против нас". Поэтому отмена союзных отношения рассматривалось как следствие поведения Оттоманской Порты: "Как бы то ни было, дело не столько за моей умеренностью, чтобы предупредить всякий повод к разногласиям между моей Империей и Оттоманской Порты".²

В свою очередь, продолжался естественный процесс ослабления Османской империй, имеющий технологический аспект, нехватку времени на освоения вводимых новшеств и централизацию власти. Воздействие на подвластные народы Османской империи оказывали буржуазные преобразования Наполеона, которые стали подавляться, что, в свою очередь, порождали новые трудности. На Аравийском полуострове племя вахабитов под руководством амира Мухаммеда Сауда создало первое саудовское государство. Затем саудиты в 1803 г. заняли Мекку, а спустя год - Медину и Хиджаз.

От власти султана Селима III на Балканском полуострове стремился отложиться глава местных янычаров Осман Пазвантоглу (1758-1807). Из под власти повелителя правоверных мусульман полностью вышла Черногория, которая вела активную вооруженную борьбу против турок. Волнение усиливалось в Сербии, где повстанцы в 1804 г. создали свой орган управления – Скупшину. Янинский Али Тепеленский паша стал реальным властителем Албании и части Греции.³ В июле-сентябре 1802 г. начались русско-турецкие переговоры по составлению дополнительных статей к султанским хатти-шерифам 1775-1791 гг. для управления Дунайских княжеств Молдавии и Валахии. Установлен семилетний срок правления господарей.⁴

Геополитическая ситуация и общность границ с наполеоновской Францией в Европе обусловили решение Селима III признать Наполеона императором. Был предан забвению новый русско-турецкий союзный договор от 23 (11) сентября 1805 г., который подтверждал договор 1799 г.⁵ После победы Наполеона в ходе Аустерлицкого сражения 2 декабря (20 ноября) 1805 г. над русско-австрийской армией под командованием М. Ку-

¹ Дилетант. Египетский поход Наполеона.- <https://diletant.media/excursions/35729497> (А. Широкоград. Короткий век блистательной империи. М., 2012).

² ВПР, т.1, N 18, с. 91.

³ Сируни А. Дж. Полис и его роль..., с.35,36.

⁴ Там же., N 92, с. 245, 713,715,

⁵ Подписан русско-турецкий договор...- <https://www.calend.ru/events/6499/>

тузова геополитическая ситуация изменилась: на небосклоне Европы вошла блестящая звезда Наполеона.¹

В 1806 г. Наполеон стал изучать состояние турецкой власти в Дунайских княжествах, преследуя цель подготовить их занятие. Ответом России стал ввод военных частей 11 ноября в Молдавию, а 13 декабря осуществлено занятие Бухареста. Это заставило султана Селима III 18 декабря 1806 г. объявить войну России, которая до этого формально числилась союзником.²

Таким образом, отношения Османской и Российской империи в конце XVIII в. - 1806 гг. отражали взаимоотношения двух тенденций - упадка первой и усиление второй. Высокая Порта была вынуждена осуществлять преобразования “нового порядка” (низам-и-джедид), основой которой являлось усиление централизации власти на основе образования сильной армии по европейскому образцу, организация нового флота, создание школ для подготовки офицеров и военных инженеров. Задействован опыт приглашенных европейских специалистов. Отдача оказалась несостоятельной из-за противоречия интересов ведущих держав Европы, что заставило Османскую Турцию лавировать между Россией и Францией.

Վալերի Թունյան, Ռուսական և Օսմանյան կայսրությունների հարաբերությունները XVIII դ. վերջում - 1806թ. - Ռուսական և Օսմանյան կայսրությունների հարաբերությունները XVIII դ. վերջում - 1806թ. արտացոլում էին երկու միտում՝ առաջինի ուժեղացումը և երկրորդի անկումը: Բարձր Դուռը ստիպված էր ձեռնարկել նոր “կանոնակարգի” բարեփոխումները՝ իշխանության կենտրոնացում, եվրոպական զորամասերի ստեղծում, նոր նավատորմի կառուցում, սպայակույտի պատրաստման դպրոցների բացում, արտասահմանյան մասնագետների օգտագործում: Բարեփոխումների անհաջողությունը ստիպեց օսմանյան բռնապետությանը խուսանալել Ռուսաստանի և Ֆրանսիայի շահերի միջև:

Valery Tunyan, Relations between the Russian and Ottoman Empires in Late 18th c. – 1806 - The relations between the Ottoman Empire and the Russian Empire in late 18th century-1806 reflected a combination of two trends - decline of the former and strengthening of the latter. The Sublime Porte was forced to perform transformations of the *new order* (Nizam-i-Jedid) that focused on the centralization of power based on creating a strong army according to the European model, organizing a new fleet, establishing schools for training officers and military engineers. The experience of invited European specialists

¹ Аустерлицкое сражение. - <http://www.hrono.info/sobyty/1800sob/1805austerlic.php>

² Эрфурская союзная конвенция. - <http://www.hrono.ru/dokum/1800dok18081012erf.php>

was involved. The effect turned out to be unsustainable due to the conflict of interests of the leading powers of Europe, which forced Ottoman Turkey to maneuver between Russia and France.

**ՀԱՅՈՑ ՏՈՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ԱՐՏԱՑՈՂՈՒՄՆ
ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՄԱՍՈՒԼՈՒՄ**

ՄԱՄՎԵԼ ՄԿՐՏՉՑԱՆ

Բանալի բառեր - մամուլ, տոն, հանրապետություն, կրոնական, ավանդական, եկեղեցի, ծես, մշակույթ:

Հայոց Առաջին հանրապետության տոնական համակարգի հետազոտման և վերականգման տեսանկյունից բավականին արժեքավոր են տվյալ ժամանակաշրջանի մամուլի նյութերը, որոնք, ըստ էության, ունեն սկզբնաղբյուրի նշանակություն:

Մամուլի համատեքստում հատկապես կարելի է առանձնացնել «Կառավարության լրաբեր»-ը¹, «Ժողովուրդ»-ը² և մասամբ՝ «Էջմիածին»-ը³, «Հայաստանի ձայն»-ը⁴ և այլն⁵: Այդ նյութերի բազմակողմանի վերլուծությունը հնարավորություն է ընձեռում առավել օբյեկտիվ և խորն ուսումնասիրել հանրապետության տոնական համակարգը, քանի որ հետազոտված մամուլը ներկայացնում է պետական-պաշտոնական, կուսակցական և կրոնական կամ եկեղեցական տարաբնույթ ուղղություններ:

Մամուլի հետ զուգահեռ ուսումնասիրվել են նաև արխիվային արժեքավոր նյութեր, որոնք հիմնավորում են տոների վերաբերյալ օբյեկտիվ տե-

¹ «Կառավարության լրաբեր»-ը ՀՀ գլխավոր պաշտոնական օրգանն էր, որը եռօրյա թերթ էր: Այն լույս է տեսել 1918թ. հուլիս ամսից մինչև 1920 թ. հուլիսի 20-ը:

² 1918 թ. օգոստոսի 14-ից Երևանում սկսեց լույս տեսնել ՀԺԿ-ի (Հայ ժողովրդական կուսակցություն) օրգան «Ժողովուրդ» լրագիրը: Գաղափարախոսական տեսակետից «Ժողովրդի» էջերում արտահայտվում էին ՀԺԿ ազգային և ազատական գաղափարները, նրա մոտեցումները հանրապետության ներքին և արտաքին քաղաքականության, Հայկական հարցում և այլն: Թերթը Հայաստանի անկախության գաղափարի ջերմ պաշտպանն էր: ՀԺԿ-ն և նրա «Ժողովուրդ» պաշտոնաթերթը ներկայացնում էր արևելյան և ռուսահայ ազգային աջ-ազատական հատվածը:

³ Մայր Աթոռի «Էջմիածին» ամսագրում բավականին շատ անդրադարձներ կան հայոց տոնածխական համակարգի վերաբերյալ, սակայն դրանք շատ ընդհանրական բնույթ ունեին և գրեթե բացակայում էին այդ տոների կենցաղային և պետական դրսևորումների վերաբերյալ հոդվածները:

⁴ «Հայաստանի ձայն»-ում, որը Հայ սահմանադրական ռավակար կուսակցության պաշտոնաթերթն էր, հրատարակվում էին տոների վերաբերյալ առանձին հոդվածներ, որոնք առավելապես ունեին արժևորման բնույթ և չկային անդրադարձներ դրանց կենցաղային, պետական և եկեղեցական դրսևորումներին:

⁵ Բավականին արժևորում ենք նաև մամուլի այն նյութը, որը շարադրաված է փաստացի տվյալների և պատմական հիշողության հիմքերի վրա:

դեկատվությունը: Ի դեպ, արխիվային առանձին տվյալներ առկա են նաև մամուլում, որն իր հերթին վավերացնում է այդ նյութի հավաստիությունը:

Հետագոտված մամուլի համադրական վերլուծությունը մեզ հնարավորություն տվեց գրեթե ամբողջությամբ վերականգնել Հայոց Առաջին հանրապետության պետական տոնացույցը, ինչպես նաև առանձին տոների արարողակարգային նկարագրությունները.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ ՏՈՆԵՐԸ

1	Նոր տարի
2	Քրիստոսի Ծնունդ և Մկրտություն
3	Տեառնընդառաջ
4	Վարդանանց
5	Բարեկենդան
6	Լուսավորչի մուտն ի վիրապ
7	Զատիկ
8	Համբարձում
9	Թարգմանչաց
10	Ռուսական մեծ հեղափոխության (փետրվարի 27) օր
11	ՀՀ պառլամենտի բացման (օգոստոսի 1) օր
12	Աշխատավորների օր (մայիսի 1)

Հայոց Առաջին հանրապետությունը ոչ միայն կարողացավ նպաստավոր պայմաններ ստեղծել ավանդական տոների պահպանման համար, այլև ձևավորեց իր պետական տոնական համակարգը՝ հիմնականում կրոնական, ինչպես նաև աշխարհիկ բովանդակությամբ տոների հենքի վրա: Այսպես՝ Նոր տարին, Քրիստոսի Ծնունդն ու Մկրտությունը, Տեառնընդառաջը, Վարդանանցը, Բարեկենդանը, Լուսավորչի մուտն ի վիրապ, Զատիկը, Համբարձումը և Թարգմանչացը սահմանվեցին որպես պետական տոներ¹: Պետական տոնացույց էին մտել նաև ազգային ու միջազգային նշանակություն ունեցող՝ ՀՀ պառլամենտի բացման (օգոստոսի 1), Աշխատավորների (մայիսի 1)² և Ռուսական մեծ հեղափոխության

¹ Օրենք Հայաստանի Հանրապետության մեջ սահմանված տոների մասին. Հաստատված է Հայաստանի խորհրդի 1919թ. հունվարի 17-ի նիստում, Կառավարության լրաբեր, Երևան, 12 մարտի, 1919, էջ 1-2: Закон о праздничных днях. Утвержден Советом Армении 1-го января 1919г., ՀՊՊԿԱ (այժմ՝ Հայաստանի ազգային արխիվ), ֆ. 207, գ. 14, ց. 1, թ. 6:

² Ժողովուրդ, Երևան, 24, 22 փետրվարի, 1920: Ժողովուրդ, Երևան, 71, 1 մայիսի, 1920: Կա-

(փետրվարի 27)¹ օրերը:

Հայոց պետական տոնացույցում կային տոներ, որոնք վերաբերում էին հանրապետությունում բնակվող այլ էթնիկ հանրություններին: Օրինակ, ռուսների համար սահմանվել էին՝ Ավետման, Աստվածածնի Վերափոխման, Խաչվերացի, Նիկողայոս Հրաշագործի, Պողոս Առաքյալի և Հովհաննես Մկրտչի [Կարապետի] տոները²: Տարածված էր նաև Տատյանայի օրը³, որն ուներ պետական տոնի երանգավորում:

Մահմեդականների կամ թուրքերի համար սահմանվել էին հետևյալ տոները՝ «Իմամ Հուսեյնի մահուան, նրա քառասուններորդ օրը, Մահմեդի մահուան, նրա ծննդեան, Ալիի ծննդեան, Գարրիել հրեշտակապետաց Մուհամմեդի մարգարեական կոչումն յայտնելու, 12 Իմամի ծննդեան, Ալիի վիրավորելու և մահուան, Աստուծուց Մահամմեդի Ղորանը դրկելու, Պարսից առաջին տոնի, Աբրահամի Իսրայելին զոհաբերելու, Մահամմեդի Ալիի, խալիֆ նշանակելու և Նովրուզ-Բայրամի երեք օրերը»: Այս տոներից կենցաղում առավել տարածված էր Իմամ Հուսեյնի հիշատակի օրը⁴:

Պետական տոների կապակցությամբ սահմանվել էին նաև ոչ աշխատանքային օրեր, ժամեր⁵ և նպաստներ¹:

ռավարական հաղորդագրություն Ալեքսանդրապոլի դեպքերի մասին, Ժողովուրդ, Երևան, 1920, 79, 15 մայիսի, էջ 1-2: Մայիսի 1-ը Երևանում, Ժողովուրդ, Երևան, 1920, 73, 8 մայիսի, էջ 2:

¹ Հայաստանի խորհուրդ. Յունւար 17-ի նիստը. Տօներ սահմանելու մասին, Ժողովուրդ, Երևան, 1919, 14, 5 փետրվարի, էջ 3:

² Օրենք Հայաստանի Հանրապետության մեջ սահմանված տոների մասին. Հաստատված է Հայաստանի խորհրդի 1919թ. հունվարի 17-ի նիստում, Կառավարության լրաբեր, Երևան, 12 մարտի, 1919, էջ 2 /Մ/: Закон о праздничных днях. Утвержден Советом Армении 1-го января 1919г., ՀՊՊԿԱ, ֆ. 207, գ. 14, ց. 1, թ. 6:

³ «Կիրակի յունւարի 25-ին երեկոեան ժամը 9-ին քաղաքային ինքնավարութեան շէնքում մինիստր նախագահ Խատիսեանի հրաւերով տեղի ունեցաւ շքեղ բանկետ - ճաշկերոյթ Հայաստանի անկախութեան ճանաչման առթիւ: Ներկայ էին պառլամենտի նախագահութիւնը, անդամները, կառավարութեան ամբողջ կազմը: Դիպլոմատիկական ներկայացուցիչներ՝ Անգլիայի, Ամերիկայի կամաւորական բանակի, Պարսկաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի քաղաքական կառավարութիւնների ներկայացուցիչներ: Բանկետն անցաւ շատ ուրախ և բարձր տրամադրութեան տակ: Ճաշկերոյթը վերջացաւ ժամը 11 և կեսին և հիւրերը շտապեցին պարլամենտի դահլիճը, ուր այդ գիշեր տեղի ունէր «Տատիանայի օրւան» տօնակատարութիւնը» (տե՛ս Բանկետ Հայաստանի անկախութեան ճանաչման առթիւ, Ժողովուրդ, Երևան, 1920, 29 յունւարի, № 13, էջ 3):

⁴ «Սեպտեմբերի 24-ին անցեալ ուրբաթ օրը Երևանում շիաները հանդիսաւորապէս տօնեցին Մուհարեմի տօնը: Կառավարութեան թոյլտուութեամբ թուրքերը Իմամ Հիւսէյնի յիշատակի տօնը կատարեցին սուգի հանդիսաւոր շքերթով, դրօշակներով, զարդարած ձիերով, երաժշտութեամբ: Շքերթը Կոնդից շարժւելով անցաւ քաղաքի կենտրոնով դէպ Գեօք Զամին» (տե՛ս Շիաների հանդիսավոր տօնը, Ժողովուրդ, Երևան, 1920, № 164, 30 սեպտեմբերի, էջ 2):

⁵ «Բոլոր հիմնարկությունները պիտի փակվեն, բանվորները և ծառայողներն ազատ պիտի լինեն աշխատանքից ամբողջ օրը Քրիստոսի Ծննդան, Ռուսական մեծ հեղափոխության, Զատիկի, Աշխատավորների, ՀՀ պառլամենտի բացման օրերին: Երկու ճրագալույսերին

Այդուհանդերձ, տոնացույցում (հատկապես՝ հայերի և ռուսների համար նախատեսված մասում) կային որոշակի թերացումներ, որը պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ նորանկախ պետությունն այդ սուղ ժամանակահատվածում օբյեկտիվորեն չէր կարող մշակել պետական տոնացույցի լիարժեք տարբերակ: Այլապես, տոնացույցի հայկական մասում Վարդավառը չէր բացակայի ընդհանրապես, իսկ Աստվածածնի, Ս. Կարապետի և Խաչվերաց տոները չէին հայտնվի միայն ռուսների համար նախատեսված հատվածում: Ի դեպ, այդ անորոշությունը վերաբերում է նաև Անկախության տոնին²:

Հայոց տոնացույցի նման կառուցվածքը վկայում է նորաստեղծ պետության ժողովրդավարական բնույթի մասին, որն արտացոլում է ոչ միայն հայոց էթնիկ ավանդույթները, այլև երկրի էթնոքաղաքական ռեալ իրավիճակը:

Հայոց պետական տոնացույցում ռուսական կրոնական և աշխարհիկ տոների ներկայությունը պայմանավորված էր Հայաստանում էթնիկ այդ հանրույթի առկայությամբ, որն, ըստ էության, արտացոլում է բարեկամական ավանդույթները:

Հատկապես կարևորում ենք տոների արարողակարգային նկարագրությունները, որոնք արժեքավոր են ոչ միայն հայոց պետական տոնածիսական - շքերթային նոր մշակույթի ստեղծման, այլև՝ պատմա-քաղա-

պետական հասարակական հիմնարկությունները պիտի փակվեն կեսօրվա ժամը 12-ին, իսկ ուտեստի խանութները՝ ժամը 4-ին»:

«Մահմեդականները փակում են առևտրա-արդյունաբերական հիմնարկությունները կիրակի օրերը ժամը 12-ին, իսկ ուրբաթ օրը իրենց ցանկությամբ ամբողջ օրը» (տե՛ս Օրենք Հայաստանի Հանրապետության մեջ սահմանված տոների մասին. Հաստատված է Հայաստանի խորհրդի 1919թ. հունվարի 17-ի նիստում, Կառավարության լրաբեր, Երևան, 12 մարտի, 1919, էջ 2 /Բ/: Закон о праздничных днях. Утвержден Советом Армении 1-го января 1919г., ЗՊՊԿԱ, ֆ. 207, գ. 14, ց. 1, թ. 6):

¹ «Օրենք Երկաթուղային ծառայողներին Զատկական տոնի առթիւ մի ամսայ նպաստ տալու համար 12 միլիոն ռուբլի վարկ բանալու մասին». Հաստատուած է Մինիստրների Խորհրդի 1920թ. մայիսի 13-ի նիստում: Վարկ բանալ հաղորդակցութեան մինիստրութեանը տաս երկու միլիոն (12. 000. 000) ռուբլի երկաթուղային ծառայողներին Զատկական տոնի առթիւ նպաստ տալու համար. մինիստր նախագահ Հ. Օհանջանեան, Գործերի կառավարիչ Գ. Խօջամիրեան (տե՛ս Կառավարության լրաբեր, Երևան, 1920, № 19, 22 հունիսի, էջ 2):

² Պէտք է նշել, որ Անկախության տոնն (Մայիսի 28-ը) այդ ժամանակաշրջանի առայժմ մեզ հայտնի պետական փաստաթղթերում և մամուլի նյութերում չի ներկայացված պետական տոների ցանկում: Ըստ իս, այնքան ակնհայտ էր այդ տոնի համապետական բնույթը, որ հաստատված տոնացույցի համատեքստում այն ունեցել է առավել բարձր կամ հատուկ պետական կարգավիճակ: Այդուհանդերձ, այդ հարցում մենք կարող ենք որոշակի պատկերացում կազմել միմիայն պետական պաշտոնական փաստաթղթերի կամ այլ հավաստի աղբյուրների առկայության դեպքում, որոնք, ցավոք առ այսօր բացակայում են:

քական որոշակի իրադարձությունների արձանագրման տեսանկյուններից: Այս առումով առանձնանում են՝ **Անկախության, Վարդանանց, Բանակի և Աշխատավորների** տոները:

ԱՆԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏՈՆ - ՄԱՅԻՍԻ 28

Երևան (1919թ.)

«Մայիս 28-ին մայրաքաղաք Երևանը եռուզեռի մեջ էր: Մայիս 28-ը: Արշալոյսը դեռ չբացուած՝ Էջմիածնայ, Ղամարլուի եւ Կոտայքի կողմերէն դէպի մայրաքաղաք սկսան շարժիլ երկար քարաւաններ: Աստաֆյան փողոցի երկայնքին շարուած էին հայազարմ քաջարի զինուորները: Ապա սկսաւ թափօրը դէպի Քաղաքային Ինքնավարութիւն, մայրերում, պատշգամբներում, տանիքներու վրայ եւ պատուհաններու առջև խոնուած բազմութեանց խելայեղ ծափերուն ու բացականչութիւններուն տակ: Շատեր ծաղիկներ կը նետէին շքերթին մասնակցողներուն վրայ: Առջեւէն կը քալէր նուագախումբը, օղը թնդացնելով զինուորական քայլերգներով եւ «Մեր Հայրենիք»-ի նուագով: Նուագախումբին կը հետեւէր հետեւակ ջոկատ մը, որուն ետեւէն կը քալէր գնդացիրաւորներու խումբը, իսկ ասոր ետեւէն՝ հրետանին եւ ապա հեծելազորը: Զինուորականներէն ետք կու գային դպրոցական աշակերտները, որբանոցներու որբերը՝ որոնցմէ խումբ մը կը կրէր փայտէ հրացան: Աշակերտներու եւ որբերու թելերուն անցուցած էին եռագոյն ժապաւէն: Աշակերտներու և որբերու ետեւէն կը քայլէին Արհեստակցական Միութիւնները, իւրաքանչիւր Միութիւն կրելով իր դրօշը եւ արհեստ բնորոշող գործիք մը: Ասոնցմէ յետոյ կու գային երկու բեռնատար ինքնաշարժներ, որոնց առջեւէն կը քալէին խումբ մը պարմանուհիներ՝ ճերմակ հագուստով, իւրաքանչիւրի կուրծքին եռագոյն ժապաւէն, իսկ ձեռքին՝ ծաղկե փունջ մը: Առաջին ինքնաշարժը կը ներկայացնէր Սգաւոր Հայաստանը: Ինքնաշարժին մէջտեղը կեցած էր սեւագետ կին մը, երեսը ծածկուած քողով: Կնոջ գլխուն վերեւ կը ծածանէր դրօշակաձէ խոշոր ճերմակ պատառ մը, որու վրայ մակագրուած էին Արեւմտեան Հայաստանի կարեւոր քաղաքներու անունները՝ Վան, Մուշ, Պիթլիս, Կարին, Տիգրանակերտ եւլն: Սգաւոր Հայաստանի ինքնաշարժին կը հետեւէր Ազատագրուած Հայաստանը ներկայացնող ինքնաշարժը: Կառքին մէջ գեղանի ու սպիտակագգետ կին մը գլխուն դրած ծաղիկներէ հիւսուած պսակ մը եւ ձեռքին բռնած մետաքսեայ եռագոյն դրօշ մը, աջ ձեռքով կողջունէր խանդավառ բազմութիւնը: Անոր ոտքերուն առջև նետուած էր կտոր կտոր եղած շղթայ մը, իսկ շուրջը բոլորուած էին ծաղիկներով զարդարած եւ ճերմակ հագուստներով փոքրիկ աղջիկներ ու մանչեր: Ետեւը կեցած էր յաղթանդամ պահակ զինուոր մը, իսկ աջ ու ձախ կողմերը՝ արեւելահայ եւ արեւմտահայ տարագներով երկու մարդիկ, որոնք կը խորհրդանշէին Արեւելեան եւ Արեւմտեան Հայաստանի միացումը: Ազա-

տագրուած Հայաստանը կը ներկայացնէր տաղանդաւոր դերասանուհի Արուս Ոսկանեան: Բազմահազար թափօրը կանգ առաւ քաղաքապետարանի առջեւ: Յատկապէս այս առիթով պատրաստուած պատշգամբի մը վրայ տեղաւորուած էին կառաւարութեան անդամները, խորհրդարանի նախագահութիւնը, բանակի հրամանատարական կազմը, օտար պետութեանց ներկայացուցիչներ եւ յատուկ պահակախմբի ուղեկցութեամբ իր հոգեւոր շքախումբով՝ Էջմիածնէն եկած Ամենայն Հայոց Գեորգ Ե Կաթողիկոսը, որուն նախագահութեամբ կատարուեցաւ հոգեհանգստի արարողութիւնը՝ ի յիշատակ հայրենիքի ազատագրման պայքարի ճանապարհին զոհուած հերոսներու: Արտասանուած ճառերէն ետք սկսաւ զինուորական տողանցքը: Կառավարութեան նախագահ Խատիսեանին վիճակուեցաւ կատարել Միացեալ Հայաստանի յայտարարութիւնը. «Հայաստանի ամբողջութիւնը վերականգնելու եւ ժողովուրդի լիակատար ազատութիւնը ու բարգաւաճումը ապահովելու համար, Հայաստանի կառավարութիւնը, համաձայն բովանդակ հայ ժողովրդի միահամուռ կամքի ու ցանկութեան, յայտարարում է թե՛ այսօրուանից Հայաստանի բաժան-բաժան մասերը մշտնջենապէս միացած են իբր անկախ պետական միութիւն»¹:

Երևան (1920թ.)

«Կառաւարական յանձնախումբը պատրաստութիւններ է տեսնում հանդիսաւորապէս տօնելու Մայիսի 28-ի անկախութեան տարեդարձը: Այդ օրը Հայաստանի բոլոր վայրերում կլինեն տօնական հանդէսներ: Երևանում կլինի զօրահանդէս կաթօղիկոսի ներկայութեամբ, անկախութեան հանդիսաւոր նիստ պառլամենտի նոր շինութեան մէջ, ուր հանդէս կզան պետութիւնների և կուսակցութիւնների ներկայացուցիչները: Փողոցները զարդարւած կը լինի ամբողջ օրը: Երեկոյեան կը լինի հրավառութիւն, իսկ Պառլամենտի շէնքում շքեղ երեկոյթ և բառուտ»²:

Վաղարշապատ (1919թ.)

«Սրանից երեք օր առաջ մունեսիկը փողոցներում յայտարարեց, որ փողոցները և դռների առջը մաքրեն ու ջրեն 28-ի Հայաստանի ազատութեան տոնի համար: Այդ հրամանը կատարւեց, որովհետեւ բոլորի սրտին մոտիկ է այդ տօնը: 28-ի առաւօտուանից ոտի վերայ էր ամբողջ Վաղարշապատը, իւրաքանչիւրը աշխատում էր իւր պատշգամբը, լուսամուտը և տան մուտքը զարդարել գեղեցիկ կերպով, քան միւսը, գորգերով, կանաչ թարմ ոստերով, մայիսեան գեղեցիկ վարդերով ու ծաղիկներով, և այսպէս բարի նախանձը մէկը միւսին գերազանցում էր և փողոցին գեղեցիկ տեսք

¹Ա. Տույսան, Մարդարապատյան խոյանք և մայիսյան տոնակատարություն, 1989, Դրոշակ, 18 հունվարի, էջ 12:

² Մայիսի 28-ի տոնակատարությունը, Ժողովուրդ, Երևան, 1920, 26 մայիսի, էջ 3:

ու հրապուրիչ փայլ տալիս: Ծաղիկների բուրմունքը խառնուել էր մարդկանց ազատության շնորհաւորանքների հետ: Շինուած էին 3 հատ յաղթական կամարներ թարմ ոստերից ու ծաղիկներից, որոնց վրայ ծածանւում էին կարմիր դրօշակներ: Մէկը շինուած էր Վաղարշապատի հրապարակում, միւսը՝ Իգդիր տանող ճանապարհի խճուղու վրայ, երրորդը՝ գաւառական կոմիսարիատի մօտ: Դորանց վերայ գրուած էր «Կեցցէ Հայաստան դեմոկրատիկ հանրապետութիւնը, կեցցէ ազատագրական ժողովուրդը և կեցցէ միացեալ անկախ Հայաստանը»:

Ժամ 10-ին սկսուեց պատարագը՝ պատարագիչն էր Գեորգ եպիսկոպոս Չորեքչեանը: Պատարագից յետոյ իջման սեղանի առաջ կատարուեց հոգեհանգիստ հայ զինուորների և պատերազմում ընկած հայերի համար, որոնք զոհուել են այդ 5 տարւա մեծ պատերազմի ժամանակ: Պատարագից յետոյ հոգևոր դասը «Այսօր երկնայինքն ուրախացան» շարականը երգելով և զանգակների գեղեցիկ հնչիւնի տակ դուրս եկան Տաճարից և իւրաքանչիւրը տեղ բռնեց զանգակատան առաջ, որտեղ և կատարուեց առաջին անգամ ազատ Հայաստանի հանրապետութեան համար մարտնչութեան շարք: 600 տարի յետոյ կրկին Մայր Տաճարի կամարների տակ հնչեց Հայաստանի ազատագրման համար մարտնչութեան շարք: Պատարագիչ Գեորգ եպիսկոպոսը մի զգացումով քարոզ խօսեց օրւայ առթիւ և համեմատեց Փրկչի վերջին շաբաթի Աւագ շաբաթի չարչարանքների հետ, որ իրեն մահով փրկութիւն և կեանք տուեց ընդհանուր մարդկութեան և կուի յաղթանակը եղաւ Քրիստոնէութեան տարածելը: Այդ տեղից զանազան խայտաբղետ տարագով հասարակութիւնն անցաւ Վաղարշապատի հրապարակը, որտեղ եղաւ զինուորական զօրահանդէս (պարատ): Ապա կամարի տակ պատրաստուած սեղանի վերայից խօսեցին գաւառից և տեղի հաստատութիւններից եկած պատգամաւորները. 1. Վ. Տէր-Խաչատրեան-«կազմակերպիչ», 2. Վահագն Շահագիգեան-Աշտարակի շրջանի հայ հասարակութեան կողմից, 3. Հայ ժողովրդական կուսակցութեան և տեղիս բարեգործական ընկերութեան կողմից - Մինաս Մանուէլեանը, 4. Ամերիկական և Էջմիածնի կոմիտէի կողմից-Միհրան Սերճանեան, 5. Երուանդ Հայրապետեան, 6. Թուրքահայերի կոմիտէի կողմից-Դանիէլ Վարդապետ: Այդտեղ մերթ ընդ մերթ երգեցին պ. Դևուտեանի երկսեր խումբը. «Մեր հայրենիք» և ուրիշ երգեր: Ապա թափորը տեղական զուռնայի առաջնորդութեամբ շարուեց և կանգ առաւ տեղիս դաշնակցութեան տան առաջ, որի պատշգամբից խօսեցին. 1. Յովսէփ Գրիգորեան, 2. Գառնիկ Քեալաշեան: Կրկին նուագեց զուռնան և թափորը շարունակեց դէպի Իգդիր տանող ճանապարհի կամարը, որտեղ կառքի վերայից խօսեցին. 1) Սմբատ Կարօյեան, 2) Աւօեան (Վաղարշապատի կուլտուրական աշակերտութեան կողմից): Թափորը զուռնայի հետ շարժուեց դէպի գաւառական կոմիսարիատի մոտ ե-

դած կամարը, որտեղ պատշգամբից խօսեցին՝ 1) Հայկ Աճեմեան, 2) Միմեօն Ճուղուրեան, 3) Գրիգոր Բորոգեան, 4) Յովհաննէս, 5) Միմեօն Գեարաքեան, 6) Գառնիքասարի կողմից թուրք Ալեաքսար Մոլա Յուսէին օղլին: Գառնիկ Քալաշեան թուրքերէն լեզուով շնորհակալութիւն յայտնեց գաւառից եկած թուրք պատգամաւորներից և նրանց հրաւեր կարդաց միացած ուժով գործել հայրենիքի համար: Երիտասարդ տաճկահայ Հայկ Աճեմեանը աչքի ընկաւ իւր անկեղծ, սրտառուչ արտահայտուած ճառով ու մտքերով: Երեկոյեան ճեմարանի հիւանդանոցում երեկոյթ կար, իսկ բակում հրաւառութիւն»¹:

Կոնստանդնուպոլիս (1920թ.)

«Հայաստանի անկախութեան ճանաչման լուրը մեծ խանդավառութիւն է առաջ բերել թուրքական մայրաքաղաքի հայկական բոլոր շրջաններում: Այդ օրերը Կ. Պօլսի հայերի համար տօնական կերպարանք էին առել: Այդ նշանաւոր պատմական դէպքի առթիւ Կ. Պօլսի հայկական դրամատիկական ընկերութիւնը շքեղ երեկոյթ էր կազմակերպել, որին ներկա են եղել պատրիարք Զաւէն սրբազանը, Մեսրոպ եպս Նարոյեանը և հայկական հանրապետութեան դիւանագիտական ներկայացուցիչ Թահթաճեանը: Թուրքական պետութեան ներկայացուցիչներն այցելել են պատրիարքին և շնորհաւորել Հայաստանի քաղաքական վերածնութիւնը: Նույնիսկ ուրախութիւն են յայտնել թիւրք լրագրողները, իհարկէ միայն այն մտքով, որ հայերը կբաւականանան միմիայն կովկասեան Հայաստանով և Սև ծովի ափին մի նաւահանգիստ պահանջելով»²:

Նոր Բայազետ (1920թ.)

«Ժամը 10-ից Դումայի դուռը հաւաքեց մեծ բազմութիւն դրօշակներով և պլակատներով: Հանդիսաւոր թափօրը դափ ու գուռնայի ուղեկցութեամբ շարժեց դէպի ուսումնարանի շէնքը, ուր տեղաւորված էր զօրքը: Դպրոցի հրապարակում տեղ բռնեցին զօրքը, հասարակական, արհեստակցական, աշակերտական միութիւնները, ամերիկեան որբերը և այլն՝ իրանց ազգային և ինքնուրոյն դրօշակներով: Հոգևորական դասը ժամերգութիւնից յետոյ մաղթանք կատարեց: Մաղթանքից յետոյ գործակալ Թադէոս Վարդապետը կարդաց Հայրապետական կոնդակը: Կաթողիկոսի կոնդակը մեծ ազդեցութիւն գործեց ժողովրդի վրայ, շատերի աչքերից արտասոււնք էին հոսում: Օրւայ պատշաճի ճառեր արտասանեցին զենեքալ Խանքալամեան, քաղաքագլուխ Վ. Աֆրիկեան, Յ. Թարլոյեան և

¹ Վ. Աղազադյան, Տարեդարձը Վաղարշապատում, Ժողովուրդ, Երևան, 1919, 61, 8 հունիսի, էջ 43:

² Հայաստանի անկախության տունը Կ. Պոլսում, Ժողովուրդ, Երևան, 1920, 22, 15 փետրվարի, էջ 2:

այլոք: Բոլոր ճառերը ուղեկցվում էին որոտընդոստ կեցցեներով և երաժշտական օրկեստրը նւագում էր ազգային հիմներ, իսկ արտիլերիան այդ ժամին երեք անգամ թնդանոթից արձակեց: Ապա տեղի ունեցաւ զօրքերի շքերթ, բոլոր վաշտերին մէկիկ-մէկիկ բարևեց գէներալ Փիրումեանը: Քաղաքագլուխ Աֆրիկեանը շնորհաւորական խօսք արտասանեց ամերիկեան հասարակութեան և վարիչների հասցեին: Ժողովրդի մի մասը գոհ և ուրախ տպաւորութեան տակ ցուեց իւրեանց տները, իսկ մի մասը ուղեկցեց զօրքին դէպի քաղաքի հարաւային կողմը մի կանաչ մարգագետին, ուր քաղաքի կողմից զօրքի համար ճաշ էր պատրաստուած: Ճաշին մասնակցեցին նաև քաղաքացիներ, որոնց շրջանում հանգանակութիւն էր բացուած յատկապէս զօրքի պատւին ճաշ տալու համար: Ժամը 3-ին հանդեսը վերջացաւ»¹:

ՎԱՐՂԱՆԱՆՑ ՏՈՆ

Երևան (1920թ.)

«Հինգշաբթի Վարդանանց տօնի առթիւ Ս. Պողոս Պետրոս եկեղեցու առջև կատարուեց մեծ զօրահանդէս: Ժամը 11-ին Երևանի զինւորական մի գումարտակ և արտիլերիան մուգիկի առաջնորդութեամբ բարձրացան Աստաֆեան փողոցով և շարուեցին եկեղեցու առջև: Քիչ յետոյ եկան զինւորական նախարար և գէներալ Նազարբէկեանը, այնուհետև եկան վարչապետ Ս. Խատիսեանը, խնամատարութեան մինիստրը, պառլամենտի անդամներ և ուրիշ պետական բարձրաստիճան անձնաւորութիւններ: Մինիստր նախագահը դիմեց զինւորներին հետևեալ ճառով. «Թէև մենք դեռ չենք ստացել այն բոլոր հողամասերը, որոնք մեր հայրենիքի անբաժան մասն են կազմում, սակայն ես վստահ եմ, որ շուտով հայկական բանակը կը մտնի Տաճկահայաստան և կը գրավէ մինչև Սւազն ու Տրապիզոնը: Մենք չենք կարող հանգիստ լինել, քանի որ մեր տաճկահայ եղբայրները սպասում են անհամբեր երկիր գնալու: Մենք չենք կարող անտարբեր լինել, երբ այսօր ստացուած վերջին տեղեկութիւնների համաձայն Ադրբէջանեան 1000-ից աւելի զինւորներ տաճկական գէներալների և փաշաների առաջնորդութեամբ պատրաստուում են Շուշից յարձակւիլ Զանգեզուրի վրայ և ուզում են կտրել վերջնականապէս Ղարաբաղն ու Զանգեզուրը մեզանից: Հայ զինւորները երբեք թույլ չպիտի տան այդ բանը և վստահ եմ, որ դուք հերոսաբար կը կուէք Ադրբէջանի այդ քայլի դէմ: Վերջում նա կեցցեներով մի քանի անգամ ողջունեց հայ բանակը, սպայութիւնը, հայ ժողովուրդը և Միացեալ ու Անկախ Հայաստանը: Հետոյ կատարվեց զօրանցք և հանդեսը վերջացաւ»²:

¹ **Գ. Մինանյան**, Անկախության տոնը Նոր Բայազետում, Ժողովուրդ, Երևան, 1920, 92, 10 հունիսի, էջ 3-4:

² Վարդանանց տոնի կատարումը, Ժողովուրդ, Երևան, 1920, 24, 22 փետրվարի, էջ 3:

Մարգարա (1920թ.). «Ամսոյս 19-ին հինգշաբթի երեկոյեան Վարդանի յիշատակը յավերժացնելու համար պ. Բաղդասարեանի շէնքում տեղի ունեցան հանդէս: Եղան մենախօսութիւններ Վարդանի մահի և մէջ ընդ մէջ երգում էին դպրոցի աշակերտների խումբը ղեկավարութեամբ դասատու տ. Մանէ Սադոյեանի: Վերջում տեղի ունեցան պարեր, որի ժամանակ նվագում էր տեղային գոռնան: Հասարակութիւնը մեծ բաւականութիւն ստացաւ և շատ լաւ տպաւորութեան տակ հեռացաւ հանդէսից»¹:

ԲԱՆԱԿԻ ՕՐ

Երևան (1919թ.)

«Երեւանում դեկտեմբերի 19, 20 և 21-ին Բանակի օրերը կսօսւեն հետեւեալ կարգով. Ուրբաթ դեկտեմբ. 19-ին կը կատարւի հանգանակութիւն իրերով: Քաղաքի փողոցներում կը շրջէն հատուկ հաւաքող սայլեր: Հրաւիրում ենք քաղաքացիներին իրենց նվերները հանձնել սայլերը ուղեկցող լիազօրներին: Շաբաթ դեկտ. 20-ին ցերեկով կը վաճառւին տօնին պատշաճ օրանիշները: Երեկոյեան պարլամենտի դահլիճում կը կայանայ շքեղ երեկոյթ, որ կազմակերպում են կանայք: Կիրակի դեկտեմբերի 21-ին ցերեկով կը կայանայ գորահանդէս և հրապարակաւ ժողովներ, կը վաճառւեն «Բանակի օր» թերթը և նշաններ: Երեկոյեան կը կայանայ Հայաստանի գրական ընկերութեան դասախօսութիւնը պարլամենտի դահլիճում: Քաղաքացիներ, «Բանակի օրին» զարդարեցէ՛ք քաղաքը դրօշակներով ու գորգերով: Սրտով միացէ՛ք մեր քաջարի զօրքի հետ և առատաձեռն նվերներով յաջողութեամբ պսակեցէ՛ք տօնը: Կեցցէ բանակն ու ժողովուրդը»: *Պարլամենտի նախագահութիւն և տօնական օժանդակ մարմին*»²:

ԱՇԽԱՏԱՎՈՐՆԵՐԻ ՕՐ - ՄԱՅԻՄԻ 1

Երևան (1920թ.)

«Մայիսի 1-ը տօնեց Երեւանում արտակարգ պայմաններում: Վաղ առաւօտից բանուորական կազմակերպութիւնները դրօշակներով դուրս եկան փողոց, աչքի էր ընկնում կոմունիստների եռանդուն և բացարձակ գործունէութիւնը: Նրանք պետական երկու ատոմոբիլների վրայ փակցրել էին «կեցցէ Ռուսաստանի կոմունիստական կուսակցութիւնը» և բազմաթիւ դրօշակներով և պլակատներով երաժշտախմբերի ուղեկցութեամբ պտտում էին փողոցները: Պարլամենտի առաջ տեղի ունեցաւ մեծ միտինգ, ուր հանդէս եկան կուսակցական ներկայացուցիչները ուլտրա-սօցիալիստական ճառերով: Բոլշևիկները շատ տեղերում գոռում էին

¹ Վ. Զիլինգարյան, Վարդանանց տօնը Մարգարայում, Ժողովուրդ, 1920, Երևան, 6 մարտի:
² Ժողովուրդ, Երևան, 1919, № 152, 19 դեկտ., էջ 3: Ժողովուրդ, Երևան, 1919, № 154, 24 դեկտ., էջ 2: Ժողովուրդ, Երևան, 1919, № 153, 20 դեկտ., էջ 2: Ժողովուրդ, Երևան, 1919, № 147, 11 դեկտ., էջ 1:

«կորչի ներկայ կառուարութիւնը», «կեցցէ Խորհրդային Ռուսաստանը»: Խօսեց նաև Վրաստանի հիմնադիր ժողովի անդամ Իսիդոր Թամիշվիլին: Երեկոյեան պարլամենտի սրահում տեղի ունեցաւ միտինգ, ուր հանդէս եկան բազմաթիւ հռետորներ: Բոլոր իրադարձութիւններից յետոյ և ներկայ քաղաքական մօմենտում մայիսի 1-ը Հայաստանում կամ չպիտի տօնւեր, կամ եթէ տօնուում էր՝ ոչ այդպիսի ձևով: Որովհետեւ այդ օրը շնորհիւ դաշնակցականների անհեռատեսութեան, թոյլատրում էին բոլշևիկներին բազմաթիւ հակապետական քայլեր, և փաստօրէն մայիսի 1-ը դարձաւ, ինչպէս պետք էր սպասել, կոմունիստների ազդիտացիայի օր: Ահա թէ ինչու Հայ Ժողովրդական կուսակցութիւնը չմասնակցեց այդ օրւայ տօնակատարութեանը»¹:

Ալեքսանդրապոլ (1920թ.)

«Ադրբեջանի յեղաշրջումից յետոյ բոլշևիկների անդրկովկասեան կոմիտեն որոշել է յեղաշրջում առաջ բերել նաև Վրաստանում ու Հայաստանում: Այդ նպատակով դրսից Հայաստան են եկել գործակալներ խոշոր գումարներով: Մայիսի մէկը նրանք նշանակել են իրենց դիտաւորութիւնն իրագործելու օր, բայց Հայաստանի կազմակերպւած աշխատաւորութեան և կառուարութեան ձեռք առած միջոցներով՝ նրանց ծրագիրը վիժեց: Միայն Ալեքսանդրապօլում մի խումբ ստահակներ հակապետական ցույցեր են արել և կամեցել են բանտի վրայ յարձակվիլ, բայց յաջողութիւն չեն ունեցել: Նոյն մայիսի մէկին Հայաստանի կառուարութիւնն ստանում է Ադրբեջանի «կարմիր» կառուարութիւնից գռեհիկ վերջնագիր, որով պահանջում էր երեք օրւայ ընթացքում պարպել Ղարաբաղն ու Զանգեզուրը: Ադրբեջանական զորքերը մտադիր էին միանալ Մուստաֆա փաշա Քէմալի զօրքերի հետ»²:

(1920թ.). «Ներքին գործերի մինիստրի հրահանգի, կառավարութեան որոշման համաձայն ներքին գործոց մինիստրը յայտնել է բոլոր տեղական ադմինիստրատիւ հիմնարկութիւններին տօնել հանդիսաւորապէս մայիսի մէկը. Տեղական վարչութիւնների պարտքն է քաղաքներում և գիւղերում ակտիւ մասնակցութիւն ցույց տալ բանւորական այդ մեծ տօնի օրը: Միլիցիան պիտի քաղաքները զարդարել տայ: Ներքին գործոց պ. Մինիստրը շնորհաւորում է կառուարութեան կողմից մայիսի մէկի տօնը և

¹ Մայիսի 1-ը Երեւանում, Ժողովուրդ, Երևան, 1920, № 73, 8 մայիսի, էջ 2:

² Կառուարական հաղորդագրութիւն Ալեքսանդրապօլի դեպքերի մասին, Ժողովուրդ, Երևան, 1920, № 79, 15 մայիսի, էջ 1-2:

յայտնում է կառավարութեան ջերմ վերաբերմունքը բանտորութեան և գիւղացիութեան:¹

Այսպիսով, ուսումնասիրված մամուլի նյութը շատ արժեքավոր է ոչ միայն Հայոց Առաջին հանրապետության տոնածիսական մշակույթի վերականգման առումով, այլև առանցքային նշանակություն ունեցող պատմա-քաղաքական իրադարձությունների արձանագրման տեսանկյունից, որոնք երբեմն եզակի են իրենց նշանակությամբ:

Այդ նյութն, ըստ էության, նորությ է հայոց անկախ պետության շքերթային մշակույթի համատեքստում, ուր որոշակի ներդաշնակությամբ միաձուլված են կրոնական և աշխարհիկ արարողությունները:

Самвел Мкртчян , Отражение праздничной системы армян в прессе Первой Республики - В деле изучения праздничной системы Первой республики Армении мы придаем большое значение роли периодической печати того времени, которая практически имеет значение первоисточника. Сравнительный анализ материалов опубликованных в газетах и журналах (в основном «Караварутян лрабер» /«Вестник правительства»/, «Жоховурд» /«Народ»/, частично «Эчмиадзин», «Голос Армении» и т.д.), позволяет более объективно исследовать праздничную систему, так как они практически представляют все направления прессы того периода: государственный-официальный, партийно-политический и церковно-религиозный (всего около 23 единиц). Были изучены архивные документы, которые вместе с прессой обосновывают и дополняют полную информацию о праздниках. В результате нашего исследования нам удалось восстановить не только государственный праздничный календарь Первой республики, но и бытовые и церковные проявления этих праздников. Правительством РА были установлены для русских и мусульман-турок праживающих в Армении, с учетом их религиозных и государственных традиций. По поводу определенных празсников были также установлены нерабочие дни, часы и пособия. Изученный нами материал, важен не только с точки зрения конкретного представления празднично-об празднично-обрядовой культуре того времени, но и с точки зрения констатации ключевых историко-политических событий, которые уникальны по своему значению.

Samvel Mkrtchyan, Reflection of Armenian Festival System in the Press of the First Republic - This paper highly values the role of the press in the context

¹ Ժողովուրդ, Երևան, 1920, № 71, 1 մայիսի:

of studying the festival system of the First Armenian Republic, emphasizing its importance as a primary source.

The comparative analysis of the materials published in newspapers and magazines (mainly «Karavarutyan lraber», «Joghovurd», partly «Etchmiadzin», «Hayastani dzayn», etc.) enables a more objective study on festival system, as they represent almost all the areas of the press (official, party and religious or Ecclesiastical (about 23 in total)). Archival documents have been studied, which together with the press substantiate and complement the information on festivals. As a result of our research, we were able to restore not only the state calendar of the First Republic, but also the everyday and ecclesiastical manifestations of those festivals.

Special holidays were set for Russians and Muslims-Turks residing in Armenia, taking into consideration their state and religious traditions. Non-working days, hours and allowances were also set for certain festivals. The data of our study are important not only from the perspective of a pure representation of the festival-ritual culture, but also from the point of recording key historical and political events, which sometimes have unique scientific value.

ՄԻԶՆԱԴԱՐՅԱՆ ԱՎԱՆԸ. ՊԱՏՄԱԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՄԱՌՈՏ ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՎԵՏԻՔ ՂԱԶԱՐՅԱՆ

Բանալի բառեր – Ավան, Երևանի Ավան վարչական շրջան, հնագիտություն, պատմական աշխարհագրություն, Հովհան Բագարանցի, հակաթոռ կաթողիկոս, քաղկեդոնադավան հակաթոռ կաթողիկոսություն, Կոտայք գավառ:

Սույն ուսումնասիրությամբ ներկայացվում է Երևանի տասներկու վարչական շրջաններից Ավանի պատմաաշխարհագրական քննությունը, ինչն առանցքային նշանակություն ունի բնակավայրի պատմամշակութային՝ հատկապես միջնադարյան ժառանգության ձևավորման և զարգացման հետազոտման համար: Այն հենակետային է՝ համապարփակ և խորքային ուսումնասիրելու համար Ավանի բազմադարյա նյութական ժառանգությունը՝ տեղորոշիչ գործոնների և տարածաշրջանային պատմամշակութային զարգացումների փոխկապվածության դիտանկյունից:

20-րդ դարակեսից Երևանի քաղաքաշինական գործընթացն ուղեկցվում է հարակից ոչ մեծ բնակավայրերի ներմիավորմամբ, որի արդյունքում մայրաքաղաքը, դառնալով բնակչության թվով, զբաղեցրած տարածքով վարչաքաղաքական, տնտեսական խոշորագույն կենտրոն, հանդես է գալիս նաև պատմամշակութային բազմաբաղադրիչ ամբողջություն: Երևանի պատմամշակութային հարուստ և հնագույն ժառանգության պատմագիտական գնահատումը՝ իր արդիական կարևորությամբ, հնարավոր է դառնում առավել արդյունավետ իրականացնել հատվածային, այդ թվում՝ միջնադարյան Ավանի հետազոտմամբ:

Մատենագրական տեղեկությունները, հնագիտական առկա տվյալները, պատմագիտական մի շարք հետազոտություններ, որոնք, թեև հարցին անդրադառնում են մասնակիորեն, հնարավորություն են ընձեռում համապարփակ քննության ենթարկելու Երևանի Ավան վարչական շրջանի պատմաաշխարհագրական զարգացման ընթացքը: Կարևորելով տվյալ քննության համար միջնադարյան ժամանակահատվածի առանցքային նշանակություն, այդուհանդերձ, զարգացման անբակտելի, շարունակական ընթացքը ներկայացվում է մինչև մեր օրեր, ինչին անդրադարձ է կատարվում համառոտաբար:

Ավանի տեղորոշումը տարածաշրջանում պատմականորեն թելադրվում է տարածքային կազմակերպման հիմնական երկու՝ վարչաքաղաքական և եկեղեցավարչական գործոններով: Բազմադարյա ժամանակահատվածում դրանք գործում են թե՛ առանձնակի և թե՛ համատեղ՝ երբեմն մեկի առաջնային, թե՛լադրող, իսկ երբեմն նաև հավասարազոր, փոխպայմանավորող և փոխլրացնող դիրքերից: Դրանց կիրառման հիմքում թելադրող դեր են կատարում Ավանի աշխարհագրական դիրքը, բնակլիմայական պայմանները, ինչպես նաև տնտեսական և ժողովրդագրական տվյալները:

Հայ պատմագրության մեջ Ավանն առաջին անգամ հիշատակում են Մեբեոսը (7-րդ դ.) և Հովհաննես Դրասխանակերտցին (շուրջ 9-րդ դ. կես – 929 թ.)՝ 591 և 611 թթ. այստեղ քաղկեդոնադավան հակաթոռ կաթողիկոսության հիմնադրման և միակ կաթողիկոս Հովհանի թաղման առիթներով: Մեբեոսն Ավանը կոչում է «գիւղ»¹, իսկ Հովհաննես Դրասխանակերտցին, երկու անգամ հիշատակելով, նախ կոչում է «քաղաքագիւղ», ապա ինչպես նախորդ պատմիչը՝ «գիւղ»²: Այս ձևակերպումները թույլ են տալիս որոշակի պատկերացում կազմել տվյալ ժամանակաշրջանի Ավանի վերաբերյալ: Մեբեոսի հաղորդած տեղեկությունները հիմք են տալիս ենթադրելու, որ Ավանը քաղկեդոնադավան հակաթոռ կաթողիկոսության հիմնադրման և Հովհան կաթողիկոսի թաղման ժամանակ՝ շուրջ երկու տասնամյակ, եղել է ոչ մեծ գյուղական բնակավայր: Դա լրացուցիչ հաստատում է Հովհաննես Դրասխանակերտցին, ում հիշատակած երկձևույթ անվանումներն ի հայտ են բերում իմաստային որոշակի նրբություններ: Վերջինս Ավանը «քաղաքագիւղ» է որակում կաթողիկոսանիստ դառնալու առիթով, իսկ «գիւղ» ձևակերպումը կիրառում է որպես այդպիսին դադարելուց հետո՝ հիշատակելով ընդամենը Հովհան հակաթոռ կաթողիկոսի՝ իր իսկ կառուցած եկեղեցու մոտ թաղման իրողությունը: Պատմիչի երկու ձևակերպումները, ինչպես տեսնում ենք, առավելաբար շեշտադրում են բնակավայրի նշանակությունը և կարևորությունը. «քաղաքագիւղ»՝ կաթողիկոսանիստ լինելու, իսկ «գիւղ»՝ որպես այդպիսին դադարելու հանգամանքներով պայմանավորված: Ծավալային առումով, ըստ բնագրի, «քաղաքագիւղ» և «գիւղ» ձևակերպումներն Ավանի առնչությամբ Մեբեոսը ներկայացնում է նույն նշանակությամբ՝ որպես հոմանիշներ³:

«Աւան» անվանումը, ըստ բնակավայրի կազմավորման հատկանիշների, պետք է ենթադրել՝ սկսել է կիրառվել որպես հատուկ անուն՝ հիմք ունենալով հասարակ անվան հատկանիշները, որով բնութագրվել է անպարիսպ բնակավայր լինելու իրողությունը և, իհարկե, արվարձանային նշանակությունը: Առասուր առկա հնագիտական տվյալների համաձայն՝ միջնադարյան Ավանը եղել է անպարիսպ բնակավայր⁴: Ավանի հաջորդ՝ արվարձանային նշանակությունը,

¹ Տե՛ս Մեբեոս, Պատմություն, քննական բնագիրը՝ Գ. Վ. Աբգարյանի, արևելահայերենի թարգմ. և ծանոթագր.՝ Գ. Կ. Խաչատրյանի և Վ. Ա. Եղիազարյանի, Երևան, «ԶԱՆԳԱԿ-97» հրատ., 2005, էջ 146:

² Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, Հայոց պատմություն, աշխարհաբար թարգմ. և ծանոթ.՝ Գ. Բ. Թումանյանի, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1996, էջ 74, 76:

³ Գրաբարյան «քաղաքագիւղ», «գիւղ» և մասամբ «աւան» ձևակերպումների հոմանիշ կիրառության մասին տե՛ս Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, հատոր առաջին, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 1979, էջ 389, 559, 969:

⁴ Ավանի պատմաճարտարապետական հուշարձանների մասին Հ. Գասպարյանի 1977 թ. հաշվետվության մեջ խոսվում է Ավանի հարավային սարալանջին՝ Ս. Հովհաննես եկեղեցու մոտակայքում պահպանված կիկլոպյան ամրոցի հետքերի մասին, որը վերաբերում է նախաուրարտական ժամանակաշրջանին (տե՛ս Ավան-Ա (Գիտական հաշվետվություն Ավանի պատմաճարտարապետական հուշարձանների վերանորոգման, բարեկարգման, 1961-1975 թթ.), կազմեց Հ. Ն. Գասպարյան, Երևան, 1977, ՀՀ ԿԳՄՍ նախարարության «Պատմամշակութային արգելոց թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանություն» ՊՈԱԿ, Հաշվետվությունների ֆոնդ, ԳԳ 894/ՀՀ. 1/7¹⁽⁴⁾, տե՛ս

բնութագրվում է տեղորոշիչ որոշակի սկզբունքներով, որոնց համաձայն՝ սկսած վաղ միջնադարից, այն մաս է կազմում իրենից ոչ հեռու գտնվող կա՛մ տարածքի պետավարչական-տնտեսական կազմակերպման տեսակետից կենտրոնական նշանակություն ունեցող համեմատաբար մեծ, մեկ այլ բնակավայրի, կա՛մ եկեղեցական վարչատարածքային կառավարման միավորի՝ լինի թեմական, թե վանական կառույցի, որոնց իրավասահմանների ձևավորման հիմքում էապես կարևորվել է տնտեսական գործոնը: Հարկ է նկատել, որ տարածքային կազմակերպումը և կառավարումը ձևավորող տվյալ սկզբունքները հանդես են գալիս թե՛ մեկուսի, թե՛ համատեղ, փոխապայմանավորված:

Ավանի տեղորոշիչ գոտիականությունը պատմական տարբեր ժամանակահատվածներում կողմնորոշվել է մե՛րթ դեպի հյուսիս՝ Կոտայքի սարահարթ, մե՛րթ դեպի հարավ՝ Արարատյան դաշտավայր՝ միննույն Կոտայք գավառի՝ սահմաններում:

Մատենագրական վկայությունները, որոնք վերաբերում են Կոտայք գավառի հարավարևելյան հատվածին, թույլ են տալիս ենթադրելու, որ Ավանի համար եկեղեցական վարչատարածքային նմանատիպ կենտրոն ծառայել է ոչ հեռու գտնվող Արամոնք (ներկայումս՝ Արամուս) գյուղը: Դրա համար որոշակի հիմքեր է պարունակում Հովհաննես Դրասխանակերտցու (կաթողիկոս՝ 898-929 թթ.) հաղորդած՝ Դավիթ Արամոնացու (728-741 թթ.) կաթողիկոս ընտրվելուն առնչվող

նաև Ավան-Գ-Հնագույն քառակող կոթողներ, ԳԳ 894/ՀՁ. 1/51¹⁽⁵⁾: Կիկլոպյան ամրոցների տիպաբանության մասին մանրամասն տե՛ս Հայկական ճարտարապետության պատմություն, խմբ. խորհուրդ՝ Բ. Ն. Առաքելյան և ուրիշներ, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., հ. 1, պատ. խմբ.՝ Գ. Ա. Տիրացյան, Երևան, 1996, էջ 73-86:

¹ Մեծ Հայքի Այրարատ աշխարհի քսան գավառներից մեկն էր (մանրամասն տե՛ս **Սովսես Խոթենացի**, Աշխարհացոյց, էջ 2173, 2189): Ղևոնդ Ալիշանը պատմական Կոտայք գավառի տեղորոշումը կատարում է հարևան գավառների հետ դիրքային հարաբերությամբ. «Գաւառս Կոտայից կամ Կոտէից, որ շրջապատեալ է յալոց յոլովից. այսինքն են, ի Սոտ. [իմա՝ արևմուտքից] Արագածոտն, ի Հս. Նիզ և Վարաժնունիք, յԵլից [իմա՝ արևելքից] Մազազունիք և փոքր գաւառակք Այրարատայ, ի հարաւոյ՝ Ոստան Հայոց» (տե՛ս **Ալիշան Ղ.**, Այրարատ. բնաշխարհի Հայաստանեայց, Վենետիկ-Ս.Ղազար, 1890, էջ 283): Ս. Երեմյանը գավառի տարածքը համապատասխան է համարում Խորհրդային ժամանակաշրջանի Կոտայք շրջանին (Տե՛ս **Երեմյան Ս. Տ.**, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի (Փորձ VII դարի հայկական քարտեզի վերակազմության ժամանակակից քարտեզագրական հիմքի վրա), Հայկական ՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երևան, 1963, էջ 60): Պատմական Կոտայք գավառի առավել սպառիչ սահմանորոշումը կատարել է Թ. Հակոբյանը՝ ըստ Խորհրդային Հայաստանի 1980-ական թթ. վարչատարածքային միավորների համապատասխանության. «Կոտայք գավառը բաղկացած է այժմյան Կոտայքի ու Հրազդանի շրջանների տարածքներից և Արտաշատի ու Էջմիածնի շրջանների մի մասից, որն ընկած է Հրազդան գետի հովտում: ... Կոտայքում էր գտնվում Երևանը» (**Հակոբյան Թ.**, Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն (Ուրվագծեր), էջ 142): Թ. Հակոբյանի՝ Կոտայք գավառի սահմանորոշումը, ըստ Հայաստանի արդի վարչատարածքային կազմավորումների, համապատասխանում է Կոտայքի մարզի (բացառությամբ նախկին Նաիրիի կամ Աբովյանի շրջանի, որը մաս է կազմել պատմական Արագածոտն գավառի), Երևանի, Արարատի մարզի հյուսիսային հատվածի և Արմավիրի մարզի Վաղարշապատի շրջանի՝ Հրազդանի գետահովտում գտնվող տարածքներին:

պատմական դրվագը, որը կարևորվում է հատկապես Արամուսին վերաբերող արժեքավոր տեղեկություններով. «*Կացուցանեն յաթոռ հայրապետութեան զԴավիթ ի գեղջէն Արամոնից, որ ի Կոտայսն գաւառի: Այս զհիշ սեպհական էր տան կաթողիկոսարանի նախ քան զչարչարանս սրբոյն Գրիգորի յարքայէն Տրդատայ նմա իսկ հոգեցատուր պայմանաւ ընձեռեալ, որոյ և յետկար վճռան պահի մինչև ցայսօր ժամանակի: Եւ վասն զի ի բնակչաց հեթանոսաց ի Դվին քաղաքի յոյժ տաղտկացեալ լինէր այրն Աստուծոյ Դաւիթ, այլ և բազում չար ոճիրք զնա նեղեցին. ապա տագնապեալ և արտաքս ի միջոյ նոցա՝ ըստ գրեցելումն ելեալ, շինէ եկեղեցի ի գեղոն Արամոնս գեղեցկայարմար յարդարմամբ. և զնէ շուրջանակի նորա տուն բնակութեան՝ վայելոյ իմն յարմարեալ: Եւ անդ զկէտ կենացս քաղաքավարեալ իբրն ամս երեքտասան՝ վախճանի. հանգուցանելով զնա մերձ առ նոյն իսկ եկեղեցի»¹: Այսու՝ պատմագիրը հստակեցնում է Արամուսի՝ նախաքրիստոնեական ժամանակաշրջանում քրմապետական պատկանելությունը և 4-րդ դարի սկզբից սկսած՝ հայրապետական կալվածք լինելու իրողությունը², ինչպես նաև 6-րդ դարի վերջերին կառուցված եկեղեցու³, որպես վանական համալիր և կաթողիկոսանիստ վերաշինումն ու գործունեությունը 8-րդ դարում: Այս իրողությունները հիմք են տալիս կարծելու Արամուսի՝ Կոտայքի սարահարթի կրոնա-եկեղեցական, վարչատնտեսական կենտրոն լինելու վերաբերյալ: Արամուսի դերակատարության կարևորության աճին զուգընթաց, հարկ է նկատել, սկսում է զարգացում ապրել նրա մերձակա տարածաշրջանի եկեղեցավարչական համակարգը՝ վանական-թեմական կառույցների ձևավորմամբ: Ըստ այդմ՝ Ավանը, պետք է ենթադրել, նախաքրիստոնեական շրջանում և մինչև 6-րդ դարի 90-ական թթ. ունեցել է արվարձանային նշանակություն Արամուսի նկատմամբ:*

6-րդ դ. վերջից մինչև 7-րդ դ. սկիզբը՝ շուրջ երկու տասնամյակ տևած հակաթոռ քաղկեդոնադավան կաթողիկոսության վերացումից հետո Ավանը ներկայանում է որպես տեղի վանքապատկան կալվածք: Արբահամ Ա Աղբաթանեցու (607-615 թթ.) կաթողիկոսական ընտրությանը և հետընթաց ժողովին (607-608

¹ **Հովհաննես Դրասխանակերտցի**, Հայոց պատմություն, էջ 108:

² Հայրապետանոցին փոխանցվելու պահին Արամուսի՝ տարածաշրջանում կենտրոնական նշանակություն ունենալու մասին է խոսում նաև բնակավայրի պարսպապատ լինելու իրողությունը: 1980 թ-ից սկսված (ԵՊՀ հնագիտական արշավախումբ) և 2004 թ. շարունակված (ԵՊՀ հնագիտության և ազգագրության ամբիոն և Բնաբույսի (Ավստրիա) Լեոպոլդ Ֆրանցի անվան համալսարան) պեղումների արդյունքում Արամուսում բացվել է ուրարտական ժամանակաշրջանի (Ք.ա. VIII դ.) «հսկայական-ամբողջ բնակավայր», և ինչպես նշում է Հ. Ավետիսյանը. «Ուսումնասիրությունները ցույց տվեցին, որ միջնաբերդն օղակող վերջին պարսպագիծն անկասկած հետուրարտական ժամանակաշրջանի համակարգ է, որը գոյատևել է նաև վաղմիջնադարյան ժամանակաշրջանում» (մանրամասն տե՛ս **Ավետիսյան Հ.**, Արամուս: Հնագիտական հետազոտություններ, Հալեպ, տպագրությունը՝ Հալեպի Մարաշի Հայրենակցական Միություն, 2012, էջ 5-6):

³ Արամուսի Միրանավոր Ս. Նշան եկեղեցու կառուցման թվագրման վերաբերյալ մանրամասն տե՛ս **Մարության Տ.**, Ավանի տաճարը և համանման հուշարձաններ, «Հայաստան» հրատ., Եր., 1976, էջ 46-48:

թթ.) Ավանի վանահոր մասնակցությունից և ժողովական դիրքից դատելով՝ Ավանը հանդես է գալիս որպես ինքնուրույն և ազդեցիկ վանահայրություն¹:

Հետագա դարերում Կոտայք գավառի սահմաններում վանական-թեմական համակարգի զարգացման արդյունքում տեղի է ունենում առանձին վանական համալիրների խոշորացման գործընթաց: Մի կողմից երևան են գալիս նշանավոր վանքեր, որոնք որպես թեմեր տիրապետող դիրք են զբաղեցնում տարածաշրջանում, իսկ մյուս կողմից դերազրկվում են նախկին խոշոր վանական կենտրոններ: Այս երևույթի դրոշմն է կրում նաև Վարդան Արևելցու (13-րդ դ.) «Աշխարհացոյց» երկում Կոտայք գավառի նկարագրությունը. «Կոտայք Երեւան է իւր վիճակովն, Մազազ, Վարաժնունիք, Դվին եւ Շարուր քաղաք, եւ ունի մայր քաղաքաց զՎաղարշապատ, ուր է սուրբ Էջմիածինն, եւ այլ բազում վանորայս. ի կողմն Գառնոյ Խորվիրապն է, ուր է տեղիք չարչարանաց Գրիգորի Լուսաւորչին ի մէջ օձիցն ԺԳ (13) տարի. Դարունեց եկեղեցի Հայոց Թառն է, ուր կայ փրկչական պատկերն. եւ Այրի վանք ուր կայ գեղարդն աստուածամուկս և Աղջոց վանք, իսկ Չազավանք ի Կոտէս է, ուր կայ Գետարգել սուրբ Նշանն»²:

Վարդան Արևելցին Կոտայք գավառի և Երևանի նույնականացումը, հարկ է նկատել, կատարում է «իւր վիճակովն» ձևակերպմամբ, որը միաժամանակ կարող է ունենալ թե՛ եկեղեցավարչական, այն է՝ թեմական պատկանելության, թե՛ վարչական նշանակություն: Տեղեկությունն առաջին հերթին արտահայտում է տվյալ ժամանակաշրջանի եկեղեցավարչական դրությունը, որի առանցքում Բջնիի եպիսկոպոսական աթոռն է: Անիի թագավորության անկումից հետո Արևելյան Հայաստանում բարձրանում է Բջնիի ամրոցի դերը՝ որպես քաղաքական կենտրոն, որի համանուն եպիսկոպոսական աթոռին 11-րդ դարի երկրորդ կեսին միավորվում է Արարատյան Հայրապետական թեմը: 13-րդ դարի երկրորդ կեսին Բջնիի աթոռին կցված էր նաև Վիրապավանից (Խոր Վիրապի) թեմը³: Այս ժամանակամիջոցում Բջնիի աթոռի խոշորացմանը զուգընթաց, սակայն, նվազում է Բջնիի վարչաքաղաքական նշանակությունը, որի արդյունքում միավորված թեմերի առաջնորդանիստը տեղափոխվում է տարածաշրջանի նոր վարչական կենտրոն՝ Երևան⁴: Բջնիի աթոռի երևանյան աթոռանիստի հանգամանքն է, որ տեղիք է

¹ Տե՛ս **Ուխտանէս Եպիսկոպոս**, Պատմութիւն Հայոց, էջ 64: Տե՛ս նաև **Օրմանեան Մ. արք.**, Ազգապատում, էջ 718-719:

² Աշխարհացոյց Վարդանայ Վարդապետի, էջ 31:

³ Տե՛ս Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ. ԺԳ դար, էջ 556: Հայ եկեղեցու եպիսկոպոսական աթոռների նվիրապետական համակարգում այս ժամանակաշրջանում Բջնիի աթոռի ձեռք բերած դիրքի արդեն ավանդական նշանակության մասին է վկայում Սիմեոն Երևանցին 18-րդ դարում. «Եւ ի մէջ սոցին [եպիսկոպոսական աթոռների-Ա.Ղ.] նախապատիւ և գերյարգելի զկնի Կաթուղիկոսին՝ էին և են որպէս Պատրիարք, չորից սրբոց և հռչակաւոր վանից Առաջնորդքն, այս ինքն սրբոյն Թաղէոսի առաքելոյն վանիցն որ ի յԱրտազ գաւառի, սրբոյն Ստաթէի [Տաթևի-Ա.Ղ.] վանիցն որ ի Սիւնիս, սրբոյն Աստուածածնի վանիցն որ ի Բջնի, և Սրբոյն Նշանի վանիցն որ ի Հաղբատ, որք են իբր Աթոռակալք և տեղապահք Կաթուղիկոսին, որոյ և ի յընտրութեանն պարտին ներկայ գտանել և յօժմանն նախապէս զձեռն դնել ի գազաթ Կաթուղիկոսին» (տե՛ս Ջամբը, էջ 55):

⁴ Մանրամասն տե՛ս **Հակոբյան Պ.**, Գրական ուսումնասիրություններ, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 2003, էջ 59, 206:

տալիս նույնացնելու Կոտայք գավառը և Երևանը: 15-րդ դարի սկզբներին միավորված թեմերի անջատմամբ Բջնիի աթոռը, թեև սահմանափակվում է Կոտայք գավառի մի հատվածով, սակայն ենթակա եկեղեցավարչական միավորների և տիրույթների տեղագրությունը, որի փաստագրումը կատարում է Սիմեոն Ա Երևանցի (1763-1780 թթ.) կաթողիկոսը 18-րդ դարում, ձևակերպում է «յերկրոջս յԵրևանու»¹:

Բջնիի աթոռի նշանակության բարձրացմանը զուգընթաց, ինչպես տեսնում ենք Կոտայք գավառում տեղի ունեցող եկեղեցավարչական զարգացումներից, տեղի է ունենում տարածաշրջանի, այդ թվում՝ Ավանի համար առանցքային նշանակություն ունեցած Արամուսի վանական-կաթողիկոսանիստ համալիրի դերակատարման նվազում: 18-րդ դարի գրավոր վկայության համաձայն՝ Արամուսի վանքը հիշատակվում է Գետարգելի վանական թեմի կազմում՝ Չագավանք կենտրոնով: Խոշորացող այս թեմին է անցնում նաև Արամուսի վանքի եկեղեցավարչական ենթաշրջանը: Այսու բացատրվում է Արամուսի և Ավանի համատեղ՝ որպես «վիճակ» հիշատակությունը Գետարգելի վանական թեմի կազմում²: Բջնիի աթոռի հարևանությամբ գտնվող համեմատաբար փոքր Գետարգելի վանական թեմի կայունության երաշխիքն է դառնում անմիջական ենթակայությունը կաթողիկոսին՝ Էջմիածնի եպիսկոպոսության կազմում³: Ավանի և Արամուսի վանքի համատեղ անցումը Գետարգելի վանքի թեմական ենթակայության, պետք է ենթադրել՝ տեղի է ունեցել 13-րդ դարի կեսերին, երբ հայ-վրացական հարաբերությունների շրջագծում Չագավանքը դառնում է Արևելյան Հայաստանի՝ հայադավանության ջատագով վանական կենտրոններից մեկը, ուր 1270 թ. գումարվում է հայտնի ժողովը⁴:

Գետարգելի վանական թեմի կազմում Ավանի վանական համալիրի գործունեությունը դադարում է 17-րդ դարի վերջին քառորդին՝ 1679 թ., մեծ երկրաշարժի պատճառած ավերածության հետևանքով, որի հուժկու հարվածը բաժին է հասնում հատկապես Երևանին և Կոտայք գավառին: «Ահագին շարժի» ժամանակ ավերված հայտնի վանքերի մասին տեղեկություն է հաղորդում Ջաքարիա Քանաքեռցին. «*Ի թուին ՌՃԻԸ [1128+551=1679-Ս.Ղ] է յունիս ամսոյ Դ... երկիրն Արարատեան առհասարակ դողայր և երերիւր... Այսոքիկ են աւերեալ եկեղեցիք, Աղոց-վանք, Այրի-վանք, Հաւուց-թառ, Տրդակերտն (Տրդատակերտն), Խորվիրայն, Ջրվեզ, Չագավանք, երեք եկեղեցիք յԵրևան, Նորագաւիթ, Նորագեղ, Չորագեղ, Նորք, Գամրեզ. և բերդն Երևանայ ի հիմանց տապալեցաւ...*»⁵: Չագավանքը, սակայն, ամ-

¹ Մանրամասն տե՛ս «Ջամբռ. գիրք որ կոչի յիշատակարան արձանացուցիչ, հայելի և պարունակող բնաւից որայիսութեանց Սրբոյ Աթոռոյս, և իւրոյ շրջակայից վանօրէիցն», համաժողովեցեալ եւ շարադրեալ **Սիմեօնէ ցաւահար և վշտակոծ Կաթողիկոսէ Երևանցոյ**, ի Վաղարշապատ, ի տպարանի Սրբոյ Կաթողիկէ Էջմիածնի, 1873, էջ 284-285:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 281:

³ Տե՛ս **Հակոբյան Պ.**, Գրական ուսումնասիրություններ, Երևան, Երևանի համալս. հրատ., 2003, էջ 101:

⁴ Տե՛ս **Յովսէփեան Գ. վրդ.**, Չագավանից ժողովը, «Շողակաթ» Ս.Էջմիածնի հայագիտական ժողովածու, գիրք առաջին, Վաղարշապատ, Ելեքտրաշարժ Տպարան ս. Էջմիածնի, 1913, էջ 22-23, 33-39:

⁵ **Ջաքարեայ Մարկաւագի** Պատմագրութիւն, էջ 104, տե՛ս նաև Հակոբյան Թ., Երևանի պատմությունը (1500-1800 թթ.), էջ 327-329:

բողջովին չի կործանվում, որովհետև, ինչպես տեսանք վերևում, 18-րդ դ. Միմեոն Ա Երևանցի կաթողիկոսի կողմից հիշատակվում է գործող, որի կազմում էր Ավանը: 19-րդ դ. 30-ական թթ. Ձագավանքը հիշատակվում է արդեն ավերված¹:

Ավանի վարչատնտեսական գոտիականությունը, սկսած 17-րդ դ. 30-ական թթ. վերջից, վերջնականապես կողմնորոշվում է դեպի Երևան, որը դառնում է Պարսկական տերության համանուն խանության կենտրոնը: Երևանի խանությունը բաղկացած էր 15 մահալներից, որոնցից Կըրխ-բուլաղի կազմում էր Ավանը²:

1828 թ. Արևելյան Հայաստանը կցվում է Ռուսական կայսրությանը: Երևանի և Նախիջևանի նախկին խանությունները՝ արդեն որպես պրովինցիաներ, միավորվելով կազմում են Հայկական մարզը (1850 թ.-ից՝ Երևանի նահանգ)՝ Երևան կենտրոնով: Ավանը մտնում է Երևանի պրովինցիայի համանուն օկրուգի մեջ³:

Հայաստանի Առաջին Հանրապետության տարիներին ստեղծվում են 4 նահանգներ և տասը գավառներ: Ավանը մաս է կազմում Արարատյան կամ Երևանի նահանգի Երևան գավառի, ինչը անփոփոխ է մնում մինչև Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումը⁴:

Ցարական Ռուսաստանի տիրապետության տարիներին Հայկական մարզում իրականացված մարդահամարների տվյալների համաձայն՝ 1831 թ. Ավանը հայաբնակ փոքր գյուղ էր՝ 174 հոգի բնակչությամբ⁵, որի աճը 1916 թ. դրությամբ կազմում էր 839 հոգի: Հայաստանի Առաջին Հանրապետության տարիներին Ավանի բնակչության թվաքանակը նահանջ է ապրում՝ 1919 թ. կազմելով 822 հոգի: Բնակչության նվազման միտումը պահպանվում է նաև խորհրդայնացումից հետո՝ 1922 թ.՝ կազմելով 775 հոգի: 1931 թ. մարդահամարի տվյալների համաձայն՝ Ավանի բնակչությունը՝ ազգային անփոփոխ կազմով, աճում է՝ հասնելով 954 հոգու⁶: Ավանի խոշորացման այս միտումը պահպանվում է ամբողջ խորհրդային ժամանակահատվածում, որի արդյունքում, 1957 թ. մտնելով Սովետական շրջանի մեջ, միանում է մայրաքաղաք Երևանին⁷:

Հայաստանի Հանրապետության հետանկախացման տարիներին իրականացված վարչատարածքային բարեփոխումների արդյունքում Ավանն արդի իր

¹ Մանրամասն տե՛ս **Գասպարյան Ռ.**, Ձագավանքի համալիրը և նրա վիմագրերը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», թ. 1 (174), Երևան, 2007, էջ 202-203:

² Տե՛ս **Հակոբյան Թ.**, Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն, էջ 355, 358:

³ Նույն տեղում, էջ 392-400:

⁴ Տե՛ս **Հարությունյան Հ.**, Նոր Բայազետի գավառը Խորհրդային Հայաստանի վարչատարածքային բաժանումներում (1920-1930 թթ.), «Պատմա-բանասիրական հանդես», թ. 2 (199), 2015, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., էջ 166-167:

⁵ Թ. Թորամանյանը, 1909 թ. լինելով Ավանում, հայտնում է, որ բնակիչները՝ շուրջ 15-20 տուն, 1826-1828 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմի ընթացքում գաղթել են Պարսկաստանից (տե՛ս **Թորամանյան Թ.**, Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, երկրորդ ժողովածու, էջ 195):

⁶ Մանրամասն տե՛ս **Կորկոտյան Զ.**, Խորհրդային Հայաստանի բնակչությունը վերջին հարյուրամյակում (1831-1931), էջ 124-125:

⁷ Մանրամասն տե՛ս Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, կազմեցին՝ Թ. Խ. Հակոբյան, Ստ. Տ. Մելիք-Բախշյան, Հ. Խ. Բարսեղյան, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 1986, հ. 1, էջ 356:

սահմաններով Երևանի կազմում ձևավորվում է որպես առանձին վարչական շրջան:

Այսպիսով՝ Ավանի պատմաաշխարհագրական քննությամբ ուրվագծվում է բնակավայրի բազմաեղեջ և, միևնույն ժամանակ, անընդհատելի զարգացման ընթացք՝ սկսած վաղ միջնադարից մինչև մեր օրեր: Պատմական Այրարատ նահանգի Կոտայք գավառի կազմում Ավանի տեղորոշումը, սկսած 4-րդ դարի սկզբներից, պայմանավորվում է տնտեսական, մշակութային, վարչաքաղաքական և եկեղեցավարչական փոխշաղկապված հատկանիշներով: Պարսկա-բյուզանդական քաղաքական հարաբերությունների հենքի վրա ձևավորված ներեկեղեցական զարգացումները 6-7-րդ դդ. սահմանագծին նպաստում են Ավանի դերակատարության վերելքին: Մինչև 17-րդ դ. Ավանի զարգացման ընթացքը տեղորոշվում է հիմնականում Կոտայքի հարթավայրի սահմաններում, թեև վարչական, քաղաքական և տնտեսական առանձին հատկանիշներով, սկսած 13-րդ դարից, կապակցվում է Երևանի, այդպիսով նաև՝ Արարատյան դաշտավայրի հետ: Հետագա դարերում Երևանի վարչաքաղաքական դերակատարության աճով և խոշորացմամբ է պայմանավորվում Ավանի զարգացման հետագա ընթացքը: 17-րդ դարից սկսած՝ զարգացման այս միտումը դառնում է հիմնական ուղղությունը, որն ավարտվում է 20-րդ դարի կեսերին Երևանի կազմում Ավանի ներառմամբ:

Аветик Газарян, Средневековый Аван: Историкогеографический краткий анализ - Аван - населенный пункт с древним и богатым историческим наследием – начиная со середины 20-го века один из административных районов Еревана - столетней столицы Республики Армения. Для изучения формирования и развития историкокультурного, особенно средневекового наследия Авана базовое значение имеют данные историкогеографических исследований, к чему и нацелена данная статья. Средневековые летописные сведения и данные археологических исследований, а также ряд научных работ, которые однако рассматривают данную тему частично или косвенно, предоставляют возможность исследовать предмет детально и общим планом. Административнополитические и церковноадминистративные факторы в основном влияют на направление местопределения Авана то на север - Котайкское плоскогорье, то на юг - Арагатскую долину, оставаясь в границах одной и той же Котайкской области. В результате представляются основные этапы и ключевые черты историкогеографической характеристики данного населенного пункта в средневековье. Как результат непосредственного развития данный предмет в статье в кратции рассматривается до наших дней.

Avetik Ghazaryan, Medieval Avan: Historical-geographical Brief Analysis - Avan - a settlement with an ancient and rich historical heritage – is one of the administrative districts of Yerevan - the century-old capital of the Republic of Armenia, since the middle of the 20th century. For the study of the formation and development of the historical and cultural, especially the medieval heritage of Avan, the data of historical-geographical research are of basic importance, which is what this article is aimed at. Medieval chronicle information and data from archaeological research, as well as a number of scientific works, which, however, consider this topic partially or indirectly,

provide an opportunity to study the subject in detail and in a general plan. Administrative-political and ecclesiastical-administrative factors mainly affect the direction of Avan's location either to the north - Kotayk plateau, then to the south - Ararat valley, remaining within the boundaries of the same Kotayk region. As a result, the main stages and key features of the historical-geographical characteristics of this settlement in the Middle Ages are presented, in brief, considered to the present day as the result of direct development.

ХРИМЯН АЙРИК - РЕДАКТОР И ИЗДАТЕЛЬ

МАЙЯ ГРИГОРЯН

Ключевые слова - Типография, полиграфическое оборудование, история, библиографический список, общественная жизнь, пресса, духовенство.

Хримян Айрик является одним из тех исторических личностей, жизнь и деятельность которого тесно связаны с той эпохой, в которой он жил, и с судьбой собственного народа. Его публицистические, литературные, политические взгляды неуклонно направлены на построение благополучного и безопасного будущего собственного народа. Исследователи, представляя Хримяна Айрика, разделяли сферы его деятельности как священнослужителя, дипломата, национально-общественного деятеля, интеллигента, Католикоса Всех Армян. В этой статье глубже представим Хримяна Айрика как редактора и издателя.

Анализ имеющихся исследований показывает, что очень часто исследователи не разделяли его издательскую и редакторскую деятельность, представляли их слитно, и в них практически всегда редактор преобладал над издателем¹. Мы считаем важным разделить эти два, отличающиеся друг от друга направления.

Идея основания собственной типографии возникла еще в ранний период деятельности Хримяна Айрика, сведения о которой, к сожалению, сохранились только в воспоминаниях современников. Позднее - в 1869 году, он стал автором плана Глакиванка Тарона, где отдельным пунктом подчеркнута актуальность и необходимость иметь типографию. Он был уверен, что типографское искусство является одной из важных отраслей культуры, что необходимо развивать ее, приобретать типографские инструменты, печатать духовные и мирские книги и распространять их среди ² народа.

Для воплощения в реальность заветной идеи основания типографии он использует имеющиеся в этот период все благоприятные условия. Они были следующими:

¹ Жизнь и деятельность Хримяна Айрика освящена в более четырех десятков исследований. Из них см. Փիրումեանց Տիգրան, Խրիմեան Հայրիկ, Թիֆլիս, 1887, 52 էջ; Մալումեան Խաչատուր, Խրիմեան, Թիֆլիս, 1892, 96 էջ; Դաֆֆի, Արծիւ Վասպուրականի, Թիֆլիզ, 1893, 135 էջ и другие.

² См. Խրիմեան Հայրիկ, Օրագիր նոր կանոնագրութեան Տարօնոյ Գլխաւոյ վանուց, Ա.ս., 1869, էջ 9:

а. В первой половине 19-го века армянская типография находилась в эпохе своего расцвета¹. Практически во всех местах мира, где было много армян, были основаны типографии, печатались книги и периодики разного содержания. Турция, где издательское дело было сконцентрировано только в Константинополе², не была исключением. Ярким доказательством вышесказанного является то, что в первой половине 19-го века здесь действовало около 15 типографий, из которых наиболее активными были типографии Погоса Оганнисяна (Арапян) и Оганеса Мюхентисяна. В первой половине 19-го века в Константинополе печатались около 320 наименований книг и 12 наименований периодики.

б. Эпоха была такой, что было необходимо распространять патристические, свободолюбивые идеи, дать толчок национальному самосознанию, укоренить идею крепкой государственности. А это было возможно, в первую очередь, с помощью печатного материала. Хримян Айрик, который уже имел славу среди народа благодаря своим проповедям и свободолюбивым взглядам, очень хорошо осознавал преимущество и необходимость наличия собственной типографии. Великий национальный деятель осознавал также, что основанная в Константинополе типография и издаваемая периодика не могли удовлетворить интересы широких народных масс, а также не могли делать доступными для этих кругов его проповеди и идеи. Вот почему собственную типографию он решает основать именно в Западной Армении.

Издательскую и типографскую деятельность можно разделить на этапы:

а. Типографская деятельность в Васпуракане.

б. Типографская деятельность в Тароне.

В дальнейшем в типографской сфере он оставил глубокий след как Патриарх Армян Константинополя и Католикос Всех Армян, однако, вышеуказанные два этапа особо выделяют его творческие способности в качестве владельца типографии и издателя.

Типографская деятельность Хримяна Айрика начинается с половины 19-го века, когда в Константинополе печатает ежемесячную газету «Орел Васпуракана» («Օրծովի Վաշպուրականի»). В этот период он уже был известен своими свободолюбивыми идеями и проповедями, пользовался уважением и любовью богатых армян Константинополя, что благоприят-

¹ Из исследований об истории армянского издательства см. Չարհանյան Գ., Պատմություն հայերեն դարձման, Վենետիկ, 1878, 510 էջ; Լեո, Հայկական տպագրություն, հտ. 1, Թիֆլիս, 1901, 451 էջ; Իշխանյան Ռ., Հայ մատենագիտության պատմություն, Երևան, 1968, 414 էջ:

² Первую типографию в Константинополе основал Абгар Дпир Тохатеци, где в 1567 году напечатал первую книгу - «Малая грамматика или букварь».

ствовало осуществлению его идей. Среди них стоит особо выделить Погоса Отыана - отца Григора Отыана, который, будучи одним из прогрессивных людей того времени, прекрасно осознавал важность развития типографии, и семейство Айватян. При содействии последних он из типографии «Арапян» приобретает старомодный пресс, деревянные, железные печатные машинки, буквы, бумагу, чернила и с июня 1855 года начинает издание ежемесячной газеты «Орел Вазпуракана» («Արծուի Վասպուրականի»). Он стремился создать типографию на территории Западной Армении, однако, основывает ее в Константинополе. 1-5 номера первого тома ежемесячной газеты печатаются именно в типографии Арапян¹, а начиная с 6-го номера - в собственной типографии, основанной под патронажем церкви С. Крест Скутара. Здесь типография действует до мая 1856 г., напечатав 6-12 номера первого тома ежемесячной газеты². Как отмечает Раффи, Хримян был первым священнослужителем, который разрывает узкие монашеские рамки и выступает в качестве публициста³.

Типография тоже носила название «Орел Вазпуракана» («Արծուի Վասպուրականի»). Вероятно, в 1855 г. в этой типографии не печатались книги или периодика, так как в библиографических источниках зафиксирована только ежемесячная газета «Орел Вазпуракана» («Արծուի Վասպուրականի»), на страницах которой, однако, не упоминается название типографии. В 1856 г., помимо ежемесячной газеты, здесь печатаются еще две книги, одна из которых - книга «Հրահանգ մանկանց» сохранилась и дошла до нас. На титульной странице этой книги название типографии уже зафиксировано⁴. По свидетельству Ерванда Тер-Мкртчяна типография называлась также «Վ. Արծունենան»⁵.

Параллельно с учреждением типографии в Константинополе Хримян создает благотворительное общество под названием «Պաշտպանողական».

¹ Это зафиксировано также на титульной странице ежемесячной газеты: «Կոստանդնուպոլիս, Ի տպարանի երից եղբարց Արապեան»:

² Об этом свидетельствуют современники, а также сам владелец типографии. См. Նոր գործարան տպագրութեան Արծունյն Վասպուրականի, «Արծուի Վասպուրական», Վ. Պոլիս, 1855, № 5, Հոկտեմբեր, էջ 79-80:

³ См. Մելիքզադէ, Մի քանի գծեր Խրիմեանի կեանքից, «Մշակ», Թիֆլիս, 1873 թ. 49, 13 դեկտեմբերի, էջ 2: Տպարանի պատմության, Խրիմյան Հայրիկի կենսագրական տվյալները քաղել ենք նաև Երվանդ Տեր Մկրտիչյանի և Էմմա Կոստանդյանի գրքերից: Տե՛ր Մկրտիչեան Երուանդ, Գանձեր Վասպուրականի, հտ. Ա, Պոստոն, 1966, էջ 172-176, Կոստանդյան Էմմա, Մկրտիչ Խրիմյան. Հասարակական-քաղաքական գործունեությունը, Ե., 2000, 446 էջ:

⁴ Տե՛ր Վերձակեան Գրիգոր, Հրահանգ մանկանց, Յիսկիւտար, Ի տպարանի Արծունյն Վասպուրականի, 1856, 208 էջ:

⁵ Տե՛ր Մկրտիչեան Երուանդ, Գանձեր Վասպուրականի, հտ. 1, Պոստոն, 1967, էջ 175:

Вскоре он обращается к Патриарху Армян Константинополя Акобосу В Се-робяну, получает от него кондак, а от Порты - манифест¹, благодаря кото-рому в 1857 г. перемещает типографию в Варагаванк². Почему именно в Варагаванк?

а. С самого начала Хримян Айрик выбрал остров Ахтамар, так как у него была цель - превратить ее в орден, как орден Мхитарян С. Лазаря. Для реализации этой цели осенью 1856 г. он вместе с Тиграном Галпакчяном и Микаелом Рубиняном едет в Ван. Он был вынужден отказаться от этой идеи, поскольку его не поддержало местное духовенство. По кондаку Пат-риарх Армян Константинополя Акобос В снимает Варагаванк с правомо-чий епархии Вана, сделав структурой, действующей в подчинении Патри-архата Константинополя, а в январе 1857 г. назначает Хримяна Айрика настоятелем монастыря.

б. в этот период издательское дело было довольно затратным, требо-вало духовные и финансовые вложения. Варагаванк содействовал реализа-ции его замысла, поскольку располагал большим источником дохода. Здесь Хримяну Айрику нужно было время, чтобы привести типографию в поря-док. Ему были необходимы кадры, а поиски этих кадров среди местного духовенства были тщетны. Он решает подготавливать помощников из мо-лодежи, и с этой целью, в первую очередь, учреждает гимназию Жаран-гаворац, и только с января 1858 г. начинает переиздание газеты «Орел Васпуракана» («Օրձուկի Վաշպուրականի»).

В Варагаванке типография продолжает действовать под тем же назва-нием. На титульных страницах ряда книг, напечатанных здесь и дошедших до нас, отсутствуют данные о месте издания и типографии, а на ряде книг место печати указано «Ван, Вараг»³.

В Варагаванке возникали проблемы. Они были и финансовыми, и связанными с местным духовенством⁴. Для разрешения финансовых про-блем Хримян вынужденно возвращается в Константинополь, однако на

¹ К сожалению, наши попытки найти патриархальный кондак и манифест оказались тщетны.

² Об этом сообщает сам Хримян статьей «Դարձ Արձույն անդիստելոյ ի Բիւզանդիոնէն յաշխարհն իւր հայրենի Վաշպուրական», вышедшей в свет в 12-ом номере газеты и объявле-нием, напечатанным в конце того же номера, где просит прощения у абонентов за временный перерыв. См. «Орел Васпуракана», Константинополь, 1856, N. 12, Май, с. 177-182, 190:

³ Например Արտամետեան Մանուէլ, Ողբերգ թատերական, ի Վան ի Վարազ, ի տպարանի Արձույն Վաշպուրականի, 1860, 93 էջ:

⁴ У Варагаванка была большая выручка, которой до назначения Хримяна пользовались местные богачи и священнослужители. Назначением Хримяна они лишались этого. С дру-гой стороны, духовный предводитель Васпуракана не может смириться с решением о выве-дении Варагаванка из его компетенции.

этот раз содействие было незначительным. В 1860г. выезжает в Кавказ, чтобы собрать пожертвования на имя гимназии Жарангаворац Варагаванка, согласно кондаку Католикоса Матеоса. В Тифлисе Еремия Арцруни жертвует 5000 рублей, к которым добавляется сумма, собранная в церквях Тифлиса и Шуши - 10.000 рублей. Однако возвращается с пустыми руками¹.

В Варагаванке Хримян Айрик лично руководит работами типографии до 1862 г., но, вынужден был уехать оттуда, поскольку был избран предводителем Тарона. Однако перед отъездом для ежемесячной газеты «Орел Вазпуракана» («Օրձուղի Վասպուրական») создает редакторский орган в лице своих учеников - Мануела Артаметцяна, Арутюна Тохмахяна и Тиграна Галпакцяна. Перевозит ряд типографских приборов с собой в Тарон. После Хримяна издание ежемесячной газеты в Варагаванке продолжается до августа 1864 г.

Второй этап издательской деятельности Хримяна Айрика начинается в 1864г., когда избирается предводителем Тарона. Патриархат Кондаком утверждает его избрание. Параллельно ведет должность настоятеля Варагаванка. В Тарон переезжают также Акоб Агванян, Гарегин Срвандзтянц из учеников Хримяна, один наборщик. Перевозят часть типографского инвентаря и буквы. В монастыре Глаки Тарона открывает гимназию Жарангаворац, а с 1-го апреля 1863 года в своей типографии, которая носила то же название, публикует полумесечный журнал «Օրձուղի Տարօն»², издание которого продолжается до июля 1865 года. Редактором газеты назначается Гарегин Срвандзтянц. Вероятно, это является причиной того, что все исследователи деятельности Хримяна как редактора, ставили акцент на его работе в ежемесячной газете «Орел Вазпуракана» («Օրձուղի Վասպուրական»), а в случае журнала «Օրձուղի Տարօն» больше констатировали, что он был учредителем.

Деятельность учрежденной Хримяном Айриком типографии (Константинополь, Ван, Тарон) с перерывами продолжалась до 1885 г. Последние известные нам издания типографии датированы 1883 годом. В своей корреспонденции, направленной в 1885 г. газете «Армения» Марсея, в

¹ Эта часть общественной деятельности Хримяна Айрика довольно плохо освещена. Некоторые исследователи и современники, как например Лео, вовсе не обращались к этому. Об этом эпизоде см. Տեր Մկրտիչեան Երուսնդ, Գանձեր Վասպուրականի, հո. առաջին, Պուրոն, 1967, էջ 175; Երամեան Հ., Յուշարձան, հո, Ա, 1929, էջ 77, Կոստանդյան Էմմա, Մկրտիչ Խրիմյան. Հասարակական-քաղաքական գործունեությունը, Ե., 2000, 90էջ:

² Раффи утверждает, что издание журнала началось с 20-го августа 1862г. К сожалению, первый номер журнала отсутствует в сборнике прессы Национальной библиотеки Армении и в базе Армянская пресса, из-за чего некоторые данные мы не смогли проверить. См. Դաֆֆի, Մի քանի գծեր Խրիմեանի կեանքից, Մշակ, Թիֆլիս, 1873, ր. 49, 13 դեկտեմբերի, էջ 2:

числе прочих событий, М. Португальян сообщает, что 30-го марта по распоряжению Османского правительства из Вана был выслан Хримян Айрик, а 3-го июня того же года группа полицейских вторглась в Варагаванк и закрыла типографию¹. По Ерванду Тер-Мкртичяну, в 1892 г. все типографский инвентарь был перемещен в Ван, где печатали газету «Ван» на турецком. В 1908 г., когда была принята Конституция, весь типографский инвентарь был возвращен в Варагаванк².

При описании деятельности типографии исследователи ставили акцент только на ежемесячную газету «Орел Васпуракана» («Արծուի Վասպուրականի»). Библиографические источники свидетельствуют, что в учрежденной Хримяном Айриком типографии печатались также другие книги³. Как мы уже отмечали, согласно свидетельству, в 1855 г. в Скютаре были изданы еще две книги - «Բերական», «Հեգարան». К сожалению, в сводных библиографических перечнях мы не нашли никакого упоминания о книге с названием «Բերական», между тем, книга «Հեգարան» имелась. Речь идет об учебнике Григора Дердзакяна «Հրահանգ ևանական», на титульной странице которого указано название типографии.

Согласно Ерванду Тер-Мкртичяну, после переезда в Вараг в этой типографии было напечатано еще 10 книг. Он представляет библиографический перечень, однако библиографические данные не всех книг являются полными. Есть книги, в которых не указан год печати, а в сводных библиографических перечнях отсутствуют отображенные в перечне данные двух книг Месропа вардапета Папазяна. В добавление к этому перечню, констатируем, что было напечатано еще 8 книг, которые не отображены в вышеуказанном перечне. В общей сложности картина следующая:

а. В типографии было напечатано 3 наименования периодики - «Արծուի Վասպուրականի», «Արծուիկ Տարուի», «Ван». Первые два на армянском, третий - на турецком языках. Данные периодического издания «Ван» нам неизвестны.

¹ Փորթուգալեան Մ., Վանի հայերի վիճակը եւ մի քանի անկերծ խօսքեր առ Օսմ. Տէրութիւն, «Արմենիա», Մարտի, 1885, թ. 1, 1 օգոստոսի, էջ 1-2:

² См. Տէր Մկրտիչեան Երուանդ, Գանձեր Վասպուրականի, հտ. Ա, Պնսրն, 1967, էջ 216: В книге есть опечатка. Говоря об одном и том же факте, автор в одном случае указывает 1862г., а в другом случае - 1892г., когда турки конфисковали типографический инвентарь. Однозначно следует принять 1892г., так как в течение 1862-1883 гг. в той же типографии печатались и дошли до нас более десятка книг.

³ Об этом мы нашли свидетельство только в книге Ерванда Тер Мкртичяна, где представлены 12 библиографических перечней книги. Чтобы сделать перечень изданий типографии полным, пользовались библиографиями «Հայ գիրքը 1851-1900 թթ.» и «Հայ գիրքը 1901-1920 թթ.».

б. было напечатано 20 наименований армянских книг¹.

В открытой в Тароне типографии кроме журнала «Արծնիկ Տարօնյ» ничего больше не печаталось.

Изучение содержания и периодики, и книг дает возможность отметить идеологическую основу деятельности Хримяна Айрика как редактора и издателя, в которой преобладает национальный образ мышления. Создание государственности и освобождение народа – это великие и важные идеи, которые красной нитью проходят через его книги и статьи, иногда открыто, иногда в подтекстах. Для достижения основной цели этого видения будущего Хримян Айрик наметил пути. Это в первую очередь образование молодого поколения, его правильное воспитание по армянским традициям, укрепление привязанности к родной земле среди народа, сохранение армянской семьи – как важного основания для создания государственности. Библиографический перечень вышеуказанных печатных материалов констатирует, что все напечатанные материалы помещаются в эти идеологические рамки. То есть, Хримян затрагивает и интерпретирует те ключевые вопросы, отсутствие которых приведет к уничтожению собственного народа.

Национальный деятель Хримян как редактор лучше характеризуется материалами ежемесячного журнала «Орел Васпуракана» («Արծնի Վասպուրականի»)². На титульной странице последнего написано: «Արծնի Վասպուրական թոռնեալ հայրենասէր թէօր յԱրծրունի մենաստանէն Վարդապ ի Վան Տոսպ, թիւ 1, յունիս». В номерах первого года ежемесячной газеты большинство материалов не имеют авторской подписи, так как их автором является сам редактор. Материалы разных номеров не имеют также регулярной расстановки, как обычно бывает при печатании нового журнала или периодического издания. Хримян очень бурно и эмоционально выражает свои мысли и заботы. После переезда в Вараг содержание периодического издания полностью меняется. В первом

¹ Список книг, издаваемых в этой типографии, представлен в отдельном приложении. Данные всех тех книг, которые не отображены в сводных библиографических перечнях, мы взяли из книги Ерванда Тер Мкртчяна. См. Տէր Մկրտիչեան Երուան, Վանէր Վասպուրականի, հւ. Ա., Պոսթոն, 1967, էջ 175:

² Деятельность Хримяна Айрика в качестве редактора, роль и значение издания ежемесячной газеты, содержание, идеологическая направленность всегда были в центре внимания исследователей. Практически во всех исследованиях, посвященных его жизни и деятельности, эта тема детализирована. Учитывая этот факт, а также ограниченный объем доклада, к содержанию и идеологической основе газеты обращаемся поверхностно. Более подробно см. Հոստանյան Էմմա, Մկրտիչ Խրիմյան. Հասարակական-քաղաքական գործունեությունը, Ե., 2000, էջ 1-128.

номере 1858г. редактор представляет свои цели и планы¹. Он указывает также основные заглавия, под которыми будут представлены статьи. Это:

а. Հանդէս աստվածաշնչաշուրճան.- будут включены материалы, посвященные армянской церкви, духовенству, известным деятелям;

б. Հանդիսարան հայրենաշէն անարհիւնացն հայոց. - материалы будут посвящены национальным, политическим деятелям, патриотические дела которых имеют воспитательное значение для нынешнего поколения;

в. Տեսարանք հայրենի աշխարհաց. - будет представлена страна Армения, отдельные населенные пункты, чтобы поколения знали свою родину;

г. Բոլորստան բարոյական անարհիւնութեանց. - будут включены нравоучительные материалы, направленные на воспитание будущего поколения;

д. Թանգարան հայկական դպրութեան.- будет представлена художественная литература, переводы, записи старых книг.

Этот план уже отмечает дальнейший путь ежемесячной газеты, а комплексное изучение материалов периодического издания представляет всю цепь взглядов и идей редактора. Основная идея и видение - это создание крепкого единства родина-нация-государство, которого можно достичь, имея образованное поколение, получившее правильное воспитание по армянским традициям, развитую науку и сельское хозяйство.

Издательская деятельность Хримяна Айрика оставила глубокий след в истории армянского издательства. Впервые в Западной Армении - в Ване, он основал типографию, в результате эффективной деятельности которой, было напечатано 3 наименования периодики и 20 наименований книг, часть которых сегодня хранится в армянских библиотеках. Мы уверены, что подробный анализ каталог библиотек других стран позволит найти те наименования книг, из которых только библиографические данные дошли до нас, благодаря чему история типографии, учрежденной Хримяном Айриком, станет полной.

В истории армянского издательства очень мало случаев, когда типография начинает свою деятельность изданием прессы. Практически всегда в новых типографиях осуществляли пробные издания, затем печатались книги, и только потом периодика. Созданная Хримяном Айриком типография начинает свою деятельность изданием ежемесячной газеты, что можно считать уникальным в истории армянского издательства.

В своей редакторской деятельности Хримян Айрик смог выступать и как представитель духовного класса, и как носитель национальной идеологии, в результате чего армянская периодическая пресса разбогатела ценными материалами.

¹ См. Նախարան ան ընթերցողի Արծույն, «Արծուի Վաստարականի», Վարազ, 1858, թ. 1:

Выраженные им мысли, взгляды и идеи были востребованы в той эпохе, и не утратили свой актуальный смысл по сей день. Тройное единство нация-государство-родина в его публицистике имеет сплоченную структуру.

Մայա Գրիգորյան , Խրիմյան Հայրիկ - Խմբագիրն ու հրատարակիչը
- Խրիմյան Հայրիկի հրատարակչական գործունեությունը խորը հետք է թողել հայ տպագրության պատմության մեջ: Առաջին անգամ բուն Արևմտյան Հայաստանում՝ Վանում, նա հիմնադրել է տպարան, որի արդյունավետ գործունեության արդյունքում տպագրվել է 3 անուն պարբերական և 20 անուն գիրք, որոնց մի մասն այսօր պահպանվում է հայաստանյան գրադարաններում: Վստահ ենք, որ այլ երկրների գրադարանների հավաքածուների մանրակրկիտ վերլուծությունը հնարավորություն կտա գտնելու այն անունները, որոնց միայն մատենագիտական տվյալներն են հասել մեզ, ինչի շնորհիվ կամբողջանա Խրիմյան Հայրիկի հիմնադրած տպարանի պատմությունը:

Հայ տպագրության պատմության մեջ շատ քիչ են այն դեպքերը, երբ տպարանն իր գործունեությունը սկսում է մամուլի հրատարակությամբ: Գրեթե միշտ նորաստեղծ տպարաններում իրականացվել են փորձնական հրատարակություններ, այնուհետև տպագրվել են գրքեր, հետո նոր՝ պարբերականներ: Խրիմյան Հայրիկի ստեղծած տպարանն իր գործունեությունը սկսում է ամսաթերթի տպագրությամբ, ինչը կարելի է եզակի համարել հայ տպագրության պատմության մեջ:

Իր խմբագրական գործունեության ընթացքում Խրիմյան Հայրիկը կարողացել է հանդես գալ և՛ որպես հոգևոր դասի ներկայացուցիչ, և՛ ազգային գաղափարախոսության կրող, ինչի արդյունքում հայ պարբերական մամուլը հարստացել է արժեքավոր նյութերով:

Նրա արտահայտած մտքերը, հայացքներն ու գաղափարները պահանջված են եղել այդ ժամանակաշրջանում և չեն կորցրել իրենց արդիական իմաստն առ այսօր: Ազգ-պետություն-հայրենիք եռամիասնությունը նրա հրապարակախոսության մեջ ունի կուռ կառուցվածք:

Maya Grigoryan, Khrimian Hayrik – Editor and publisher - Khrimyan Hayrik's publishing activity has left a deep mark in the history of Armenian printing. For the first time in Western Armenia, in Van, he founded a printing house, effective activities of which have resulted in publishing 3 periodicals and 20 books, some of which are now kept in Armenian libraries. We are sure that a detailed analysis of other libraries' collections will allow us to find the books whose only bibliographic data have reached us, due to which the history of the printing house founded by Khrimyan Hayrik will be completed.

There are very few cases in the history of Armenian printing when the printing house starts its activities with the publication of the press. In newly established printing houses almost always experimental publications were carried out first, then books were published, and then new periodicals. The printing house established by Khrimyan Hayrik starts its activities with the publication of a monthly newspaper, which can be considered unique in the history of Armenian printing.

During his editorial activities, Khrimyan Hayrik was able to act as a representative of a religious class, a distributor of national ideology, as a result of which the Armenian periodical press was enriched with valuable materials.

The thoughts, views and ideas he expressed were in demand at the time and have not lost their current meanings to this day. The nation-country-homeland trinity has a solid structure in its public discourse.

**ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹՅԱՆ ԸՆԴՈՒՆՄԱՆ
ԵՎ ՏԱՐԱԾՄԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ
ԱՂԲՅՈՒՐԱԳԻՏՈՒԹՈՒՆԸ**

ԺՈՐԱ ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ

Բանալի բառեր – Մեծ Հայք, քրիստոնեություն, աղբյուրագիտություն, գաղափարախոսություն, գրականություն, հուշարձաններ, եկեղեցի, պատմիչներ:

Մեծ Հայքի Արշակունյաց թագավորության շրջանի կարևորագույն իրադարձությունն երից էր քրիստոնեության ընդունումը որպես պետական կրոն: Այդ գործընթացի մասին աղբյուրագիտական գրականության վերլուծությունը կարևոր նշանակություն կարող է ունենալ Քրիստոնեության որպես պետական գաղափարախոսության հայ ժողովրդի համար ունեցած դերի վերաբերյալ ճիշտ հայեցակարգեր մշակելու տեսանկյունից:

Հայ պատմիչների աշխատությունները, որոնք ստեղծվել են 5-րդ դարից սկսած քրիստոնեության ընդունման և հայոց մեջ աստիճանական ծավալման պատմության գլխավոր սկզբնաղբյուրներն են:

Փորձենք քննական վերլուծությամբ մատուցել սույն աշխատությունները: Բնականաբար, մենք դա պետք է սկսենք Ագաթանգեղոսի աշխատության մատուցումով¹, քանզի քրիստոնեության հիմնավորման առաջին փուլն է նա հրամցնում, որը փորձել են իրականացնել Տրդատ 3 - ը և Գրիգոր Պարթևը, հետագայում Լուսավորիչ մականունը ստացած: Քրիստոնեական դարձի պատմությունը նա տալիս է աշխատության վերջին՝ երրորդ մասում, որը կոչվում է «Դարձ փրկութեան աշխարհիս Հայաստան»: Այստեղ հազվագյուտ տեղեկություններ կան հայոց հեթանոսական հավատալիքների, պաշտամունքային վայրերի, Գրիգոր Լուսավորչի վարքի և գործունեության մասին, որոնք օգնում են ճիշտ ընկալել Հայաստանում քրիստոնեության տարածման սկզբնական փուլի հանգամանքները: Ագաթանգեղոսի աշխատության մեջ նկարագրվում են քրիստոնեության տարածման նախաքայլերը, դրանց վերաբերյալ պետության ժխտողական վերաբերմունքը, ապա՝ արքունիքում աստիճանական արմատավորումը, որին հաջորդում է Տրդատի հրովարտակը: Ընկալելի է նա դարձնում այն ճշմարտությունը, որ չնայած այս կրոնի պետականորեն ըն-

¹ Տե՛ս Ագաթանգեղեայ պատմութիւն հայոց, աշխատասիրությամբ Դ. Տէր Մկրտչյան և Ստ. Կանայանց, «Պատմագիրք Հայոց», Հ. 1, գիրք 2, Տփլիս, 1909, նաև՝ Ագաթանգեղոս, Պատմություն հայոց, աշխարհաբար թարգմանությունը ներածականով ու ծանոթություններով Արամ, Տ»ր Դևոնդյանի, Երևան, 1983:

դունմանը, որը դժվարին գործընթացների արդյունք էր, այն միանգամայնորեն չի ընդունվում բոլորի կողմից և որպես հիմք դրա ընդունման համար՝ հընթացս կործանվում են հայ հեթանոսական հավատի տաճարները, որը բնականաբար դրվատելի երևույթ չէր: Աշխատությունը հարուստ է դրվագներով, որոնք վերաբերվում են Գրիգոր Լուսավորչի հրաշագործություններին, որոնք այս պատմական կարևորագույն իրադարձությունների գնահատման առումով նպաստում են մշակելու պատմագիտական ճշգրիտ հայեցակարգեր՝ այդ գաղափարախոսության ընդունման պատճառների, ձևերի և դրանց նպատակահարմարության վերաբերյալ: Աշատության տեղեկություններն անգնահատելի են նաև Գրիգորի անձի և գործունեության մասին լիարժեք պատկերացում ստանալու տեսանկյունից:

Քրիստոնեական կրոնի ազգայնացման մասին տեղեկությունների առումով հազվագյուտ աղբյուր է Փավստոս Բուզանդի աշխատությունը¹:

Բուզանդի պատմությունն սկսվում է 4-րդ դարի սկզբներից և ավարտվում Հայաստանի առաջին բաժանումով, որը տեղի է ունեցել 387թ.-ին: Այն իր բնույթով բաժանվում է երկու պատմությունների՝ կրոնակեղեցական և աշխարհիկ: Մեզ այն ավելի շատ հետաքրքրել է երկրորդ առումով, քանի որ 4-րդ դարում հայոց պետականության ամրապնդման կարևորագույն երաշխիքներից էր հանդիսանում ազգային սեփական եկեղեցու ուժեղացումն ու անկախացումը հունա-ասորական եկեղեցիների ազդեցությունից: Սա ինչ-որ տեղ նշանակում է քրիստոնեության ազգայնացում, որի գործընթացը հստակորեն ուրվագծվում է Փավստոսի գործում, ուր առավել մանրամասնորեն ներկայացվում է Ներսես Մեծի կյանքն ու եկեղեցաշեն ընդգրկուն գործունեությունը: Վերջինիս՝ այդ ուղղությամբ ի գործ դրած արդյունավետ ջանքերի մասին են վկայում պատմիչի տեղեկություններն Աշտիշատի 354թ. եկեղեցական ժողովի մասին, որը փաստորեն կարևորագույն քայլերից մեկը հանդիսացավ հայոց ավանդական հեթանոսական կրոնական արժեքների վերանահատման և քրիստոնեական ուսմունքի հետ սերտաճման, և որով ավելի հոգեհարազատ դարձավ այս կրոնը համայն հայության համար: Աշտիշատի ժողովում ընդունված որոշումներով ավելի ամրապնդվեցին Հայ Առաքելական Եկեղեցու գաղափարական հիմքերը:

Քրիստոնեության ընդունման և ամրապնդման պատմության մասին պատմագիտական հայեցակարգերի ստեղծանը մեծապես նպաստում է Մովսես Խորենացու աշխատությունը¹:

¹ Փավստոսի Բուզանդացու Պատմություն Հայոց ի չորս դպրութիւնս, Վենետիկ, 1832, նաև՝ Փավստոս Բուզանդ, Պատմություն հայոց, թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթություններն ակադ. Ստ. Մալխասյանցի, Երևան, 1968:

Պատմահոր աշխատությունը նախ, ունի սկզբնաղբյուրային կարևորագույն նշանակություն հայ ժողովրդի կրոնական պատկերացումների մասին նախաքրիստոնեական ժամանակներում, ինչպես նաև քրիստոնեության՝ պետական կրոն հռչակման ժամանակաշրջանի համար: Երկու կրոնական գաղափարախոսությունների մասին նրա հաղորդած տեղեկությունները օգնում են վերլուծություններ կատարել և ճշտորեն հասկանալ դրանց տարբերությունները հայոց ինքնության ապահովման արդյունավետության տեսանկյունից: Միանգամայն ճիշտ է ասված, որ «Եթե հայոց պատմության այնպիսի կարևոր շրջաններ, ինչպիսիք են քրիստոնեության տարածումը Հայաստանում, գրերի գյուտը, 4-րդ դարի պատմությունը մինչև Հայաստանի՝ երկու մասի բաժանվելը, որոնց անդրադարձել է Խորենացին, առկա էին Ագաթանգեղոսի, Կորյունի, Բուզանդի երկերում, ապա Հայաստանի՝ երկու մասի բաժանվելուց հետո մինչև 5-րդ դարի առաջին կեսի Հայաստանի քաղաքական իրադարձությունների պատմության համար Խորենացու երկը մնում է առաջին և լավագույն սկզբնաղբյուրը»²:

Սրանով հանդերձ՝ պետք է շեշտել, որ հիշյալ ժամանակահատվածի քաղաքական իրադարձություններից ամենին հեռու չէր եկեղեցին, որի ազգապահպան գործունեությանը նույնպես անդրադառնում է Քերթոզահայրը՝ այն հայեցակետը փաստացի մատուցումով, որ լեզվի և հավատի պահպանումն էր դառնում ազգի անվտանգության երաշխիքը, որոնց առումով իրենց բարձր դերի վրա էին Սահակ Պարթևը և Մեսրոպ Մաշտոցը՝ Վռամշապուհ արքայի հետ մեկտեղ: Նրա աշխատության ուսումնասիրությունը այն ճշմարիտ համոզմունքին է բերում, որ իսկապես 4-5-րդ դարերում Հայոց Եկեղեցին ապրում էր անկախություն ձեռք բերելու գործընթաց, իսկ քրիստոնեական հավատը գնալով ավելի էր արմատանում հայոց մեջ, որն սկսվեց Աշտիշատի ժողովով:

Խորենացին հայոց քրիստոնեական հավատի արմատավորման և դրա ճշմարտացիության ամրապնդման ջատագովներից էր, որը երևում է ոչ միայն նրա աշխատության ընթերցումից, այլև դավանաբանական բնույթի նրա մի «թղթից», որում հիմնավորում է հայոց հավատի ճշմարտացիությունը³:

¹ Տե՛ս **Մովսեսի Խորենացու** Պատմություն Հայոց, աշխատասիրությամբ Մ. Աբեղյանի և Ս. Հ. Գարությունյանի, Տփլիս, 1913, նաև՝ Մովսես Խորենացի, Պատմություն հայոց, թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները ակադ. Ստ. Մալխասյանցի, Երևան, 1940 և 1968:

² Հայ ժողովրդի պատմություն, ՀՍՄՀ ԳԱ հրատարակչություն, Երևան, 1984, էջ 457:

³ Տե՛ս «Գիրք թղթոց», Թիֆլիս, 1901, էջ 22:

Հաջորդ սկզբնաղբյուրը, որը նպաստել է մասնավորապես գրադաշտականությանը՝ որպես վտանգավոր կրոնական գաղափարախոսության ընկալման ընդհանրության հասնելուն և դրանով տարվածներին մայր եկեղեցու գիրկը վերադարձնելուն, Եղիշեի գործն է¹:

Եղիշեի աշխատության գլխավոր արժեքը կայանում է նրանում, որ նա կարողանում է ճշտորեն բացահայտել Վարդանանց պատերազմի պատճառները, որոնցից հիմնականն, ըստ նրա, կրոնական գաղափարախոսության պարտադրանքն էր պարսից արքունիքի կողմից: Արշակունյաց հարստության անկումից հետո Մասանյան Պարսկաստանը, որը թեոկրատիկ պետություն էր՝ գրադաշտականության գաղափարական հիմքով, մասնավորապես Հազկերտ Բ - ի գահակալման շրջանում, փորձում է հպատակ ազգերին, այդ թվում նաև հայությանը, պարտադրել իր կրոնական գաղափարախոսությունն ու օրենքները: Հազկերտի թղթին հաջորդած քաղաքական իրադարձությունների ներկայացմանը զուգընթաց, Եղիշեն այն հայեցակետն է զարգացնում, որ գրադաշտականության ընդունումը համարժեք էր հայության՝ պատմության ասպարեզից վերանալուն, ուստի և ամեն կերպ ցանկանում է հասնել քրիստոնեական կրոնից չհեռանալու գաղափարի՝ հայության մեջ առավել արմատացնելու անհրաժեշտության գիտակցմանը, որի առավելություններն է ներկայացնում Հազկերտին ուղղված պատասխան թղթում, որի հեղինակները ժխտում են Միհրներսեսի տեսակետները Հիսուսի և նրա գաղափարախոսության վերաբերյալ: Տեսական հիմնավորումը, սակայն, բավարար չէր ստիպելու պարսիկներին՝ հրաժարվելու իրենց հակահայ նկրտումներից, ուստի և դրան հաջորդում է ազատագրական պայքարը, որով էլ ավելի է ամրապնդվում Քրիստոնեական գաղափարախոսությանն ապավինմամբ սեփական անվտանգության ապահովման գաղափարի ճշտությունը:

Եղիշեի մատուցած հայեցակարգային մոտեցումները կիսում է նաև Ղազար Փարպեցին, որի աշխատությունը² նույնպես վերաբերում է Վարդանանց պատերազմին, ուստի և նրա մոտ ևս հայոց դավանանքի ամուր պահպանումն ուղիղ համեմատական է հայության անվտանգության ապահովմանը:

Ժամանակի դավանաբանական պայքարի մասին կարևոր տեղեկություններ կան Փարպեցու «Թղթում», որը կրում է «Մեղադրութիւն ստախոս արեղայից» վերնագիրը:

¹ Տե՛ս **Եղիշեի** Վարդանանց պատմութիւնը, թարգմանությամբ, ներածական ուսումնասիրությամբ և ծանոթագրություններով Ե. Տեր Մինասյանի, Երևան, 1946:

² **Ղազարայ Փարպեցվոյ** Պատմութիւն Հայոց եւ թուրք, աշխատութեամբ Գ. Տեր Սկրտչեան և Սո. Մալխասեանց, Տփլիսի, 1904:

Այնտեղ նա խոսում է հունական և պարսկական կողմնորոշումների առկայության մասին, որոնցից երկրորդի ներկայացուցիչները հալածանքների են ենթարկել իրեն, Խորենացուն և ուրիշների: Ավելին՝ այնտեղից իմանում ենք, որ 5-րդ դարում գոյություն է ունեցել մծղնեականների աղանդը, որի մեջ հանիրավի մեղադրել են նաև իրեն, և որի դեմ, որպես վտանգավոր այլախոհություն, պայքարի մեջ է եղել հայոց եկեղեցին:

Բորբորիսների և մծղնեականների աղանդի և նրա դեմ տարված պայքարի մասին բավականին արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում Կորյունը¹: Նա վկայում է, որ մասնավորապես բորբորիսների դեմ խիստ պայքար է տարել Մեսրոպ Մաշտոցը:

Կարևորում ենք նաև 7-րդ դարի նշանավոր պատմիչ Մեբեոսի աշխատությունը²: Հատկապես կարևոր են Մեբեոսի տեղեկությունները՝ կապված բյուզանդական կայսրերի կողմից հայերին քաղկեդոնականությունը պարտադրելու քաղաքականությանը, որի արդյունքում Մորիկ կայսեր կողմից Ավանում հիմնվում է հակաթոռ քաղկեդոնական կաթողիկոսություն, ինչպես նաև այն փաստը, որ Կոստանդին կայսրը մեծ բանակով մտնում է Հայաստան և Դվինում Ներսես կաթողիկոսին բռնությամբ պարտադրում է Քաղկեդոնի ժողովի որոշումները: Փաստորեն նա այս տեղեկություններով մեկ անգամ ևս հաստատում է այն ճշմարտությունը, որ մեզ թշնամի պետությունները նաև մեր հավատի ամուր լինելու մեջ են տեսել մեր անվտանգության երաշխիքը և այլ կրոնի պարտադրմամբ ցանկացել են ձուլել և ոչնչացնել հայ ժողովրդին:

Թոնդրակյան աղանդավորական շարժման ձևավորման և ընթացքի վերաբերյալ ոչ շատ, բայց կարևորագույն տեղեկություններ է հաղորդում Արիստակես Լաստիվերցին³: Վերջիններիս, որոնք ժամանակին մեծ վնաս են հացրել հայոց առաքելական հավատին, նա համարում է մծղնեական աղանդի հետևորդներ և սատանայի վարդապետներ: Լաստիվերցին իր աշխատության մեջ, լուսաբանելով թոնդրակյանների գործունեության գլխավոր կողմերը, ցույց տալով նրանց գործունեության հակաեկեղեցական ուղղվածությունը, բացահայտում է նրանց գաղափարախոսության կեղծությունն ու վտանգավորությունը: Ելնելով Հիսուսի վարդապետության դրույթներից՝ նա նրանց համարում է սուտ մարգարեներ, որոնք, թեպետ ունեն գառան հանդերձանք, ներսից հափշտակող գայլեր են:

¹ Տե՛ս Կորյուն, Վարք Մաշտոցի, աշխարհաբար թարգմանությունը ներածական ուսումնասիրությամբ և, առաջաբանով և ծանոթագրություններով՝ Մ. Աբեղյանի, Երևան, 1962:

² Տե՛ս Մեբեոսի եպիսկոպոսի պատմութիւն, բաղդատութեամբ ձեռագրաց, հանդերձ առաջաբանիւ եւ ծանոթութեամբ, Երեւան, 1939, նաև՝ Պատմութիւն Մեբեոսի, Երևան, 1979:

³ Տե՛ս Պատմութիւն Արիստակեսի Լաստիվերցոյ, աշխ. Կ. Յուզբաշյանի, Երևան, 1963:

Սկզբնաղբյուրների շարքում անգնահատելի է Ուխտանես եպիսկոպոսի աշխատությունը¹:

Նա այն գրել է Անանիա Նարեկացու հանձնարարությամբ 10-րդ դարի երկրորդ կեսին: Ուխտանեսի աշխատության մեջ շարադրված են ոչ թե քաղաքական իրադարձություններ, այլ հիմնականում կրոնա-դավանաբանական հարցեր են արծարծվում: Այն բաղկացած է եղել երեք հատվածից. ա) «Զթիւ թագաւորացն և զհայրապետացն մերոյ», բ) «Զբաժանումն Վրաց և ի Հայոց միասնութենէ» և գ) «Զմկրտութիւն ազգին որ ծաղն կոչի»: Առաջին և երկրորդ մասերը մեզ են հասել ամբողջությամբ, իսկ երրորդը՝ մասնակիորեն:

Առաջին հատվածը կազմված է Աստվածաշնչից, Մովսես Խորենացուց և այլ հեղինակներից քաղված տեղեկություններից՝ «հասարակաց» ընթերցանության և ուսուցողական նպատակներով: Այն սկսվում է Ադամի, Հայկի, Սեմի, Քամի, Հաբեթի ժամանակներից, խոսվում է վերջիններիս և նրանց հասած երկրների մասին:

Այնուհետև հեղինակը խոսում է հայոց առասպելական և իրոք պատմական դեմքեր հանդիսացող արքաների մասին՝ նրանց զուգընթաց թռուցիկ ներկայացնելով պարսից արքաներին և Հռոմի կայսրերին: Հստերևույթին Խորենացուց օգտվելով, Ուխտանեսը այնուհետև խոսում է Աբգար թագավորի՝ քրիստոնեության ընդունման, ապա Գրիգոր Լուսավորչի, Տրդատի, Հռիփսիմյանց կույսերի մասին՝ քննարկելով դավանաբանական խնդիրներ:

Երկրորդ հատվածում ներկայացվում է վրաց եկեղեցու՝ հայոց եկեղեցուց անջատման պատմությունը՝ հիմնականում հենվելով դավանաբանական պայքարի միջնադարյան ժողովածուներից՝ «Գիրք թղթոցի» տեղեկությունների հիման վրա: Ուխտանեսը վրաց եկեղեցու անջատման պատճառ է համարում վրաց Կյուրիոն կաթողիկոսի քաղկեդոնականությանը հարելը: Ինչ վերաբերում է ծաղերին, ապա դրանք հայ քաղկեդոնականներ էին, որոնց դատապարտում է Ուխտանեսը՝ միաժամանակ տեղեկություններ հաղորդելով վերջիններիս տարածման վայրերի՝ գավառների, գյուղերի, քաղաքների, բերդերի և վանքերի մասին: Կարելի է պնդել, որ Ուխտանեսի գլխավոր նպատակը մեկն է՝ ամենաճշմարիտը համարել Հայ Առաքելական Եկեղեցին և պայքարել նրանից ամեն տեսակի շեղումների դեմ:

Ահա սրանք են այն գլխավոր սկզբնաղբյուրները, առանց որոնց անհնար է լիարժեքորեն հասկանալ և շարադրել հայերի քրիստոնեական դարձի պատմությունը՝ գնահատելով այն նաև մեր ժողովրդի համար ունեցած քաղաքական նշանակության տեսանկյունից:

¹ Ուխտանես եպիսկոպոս, Պատմութիւն հայոց, Վաղարշապատ, 1871:

Жора Мовсисян, Источниковедение истории принятия и распространения христианства в Армении - Труды средневековых историков являются первым источником для изучения истории принятия и распространения христианства в качестве государственной религии в Армении и разработки правильных историографических представлений о нем. В статье они исследуются, выделяются основные сведения армянских историков о процессе принятия, распространения и обоснование христианства в Армении.

Zhora Movsisyan, The Source studies of the history of the adoption and spread of Christianity in Armenia - The works of medieval historians is the first source material to study the history of the adoption and spread of Christianity as a state religion in Armenia and to develop correct historiographical concepts about it. The article examines them, separates the main information provided by Armenian historians on the process of acceptance, spread and substantiation of Christianity in Armenia.

ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԱՐՎԵՍՏ

Հ. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ «ՀԱՄԿԵՐ» ՄԱՆԿԱԿԱՆ ԱՄՍԱԳՐՈՒՄ ՏՊԱԳՐՎԱԾ ԵՐԿԵՐԻ ԱՐԺԵՎՈՐՈՒՄԸ

ԵՎԱ ՄՆԱՑԱԿԱՆՅԱՆ

Բանալի բառեր – Հ. Թումանյան, մանկական ստեղծագործություններ, «Հասկեր» ամսագիր, դաստիարակություն, մանկավարժական առաքելություն, գրաքննադատություն, բարձր ա՝րժևորում, արդիականություն:

20-րդ դարի հայ մանկական պարբերականների շարքում կարևոր տեղ է գրավում «Հասկեր» պատկերազարդ ամսագիրը, որ լույս է տեսել 1905-1916 թվականներին Թիֆլիսում: Խմբագիր-հրատարակիչներն էին ամուսիններ Կ. Լիսիցյանը և Ս. Լիսիցյանը: Նրանց հաջողվել էր հանդեսի շուրջն համախմբել ժամանակի նշանավոր մտավորականներին՝ Ղ. Աղայանին, Հ. Թումանյանին, Ավ. Իսահակյանին, Հ. Աղաբաբին, Վ. Փափագյանին, Աթ. Խնկոյանին, Հ. Հայրապետյանին և այլոց: Ամսագրում տպագրվում էին հեքիաթներ, լեգենդներ, առակներ, գիտահանրամատչելի ակնարկներ, գրույցներ և այլն: Գրական բաժնում իրենց մշտական տեղն ունեին Հ. Թումանյանի մանկական ստեղծագործությունները: Բանաստեղծուհի Հռիփսիմե Պողոսյանը գրում է. «Հիշում եմ այն անմոռաց տպավորությունը, երբ հայրս ինձ համար ընթերցեց Թումանյանի «Գառնիկ ախպեր»¹ լեգենդը այդ ամսագրի հենց առաջին համարից»²:

Հատկանշական է, որ ժամանակի քննադատությունը, մանկական գրականության զարգացման գործում բացառիկ դեր վերապահելով «Հասկերին»³, կարևորում է հատկապես Թումանյանի աշխատակցությունը պատկերազարդին: Հայտնի մանկավարժ Հովհ. Տեր-Միրաքյանը, օրինակ, «Մեր դեռահասների գրականությունը» հոդվածում, կարևորելով «Հասկերի» դերը ե-

¹ «Հասկերի» անդրանիկ համարի առաջին էջը բացվում է Թումանյանի «Գառնիկ ախպերը» հեքիաթով:

² Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում, հ. 2 (Լրամշակված հրատարակություն), Երևան, 2020, էջ 369:

³ Դեռևս 1905 թ. «Բազմավեպի» հմ. 11-ում ընդհանուր գծերով արժևորվում է «Հասկերը». «Հայ դաստիարակները պարտազանցություն մը կատարած կ'ըլլան, եթե չփութան սույն թերթը ներմուծել հայ դպրոցներու մեջ: Մանուկին համար հարկավոր է կրթական սնունդ և զվարճություն. երկուքն ալ պիտի գտնեն «Հասկեր»ու մեջ» (Վենետիկ, էջ 525):

րեխաների ընթերցասիրությունը զարգացնելու գործում, առանձնացնում է Հ. Թումանյանին՝ իբրև ամսագրում տպագրվող տաղանդավոր հեղինակի: «Նրա բանաստեղծական գործունեությամբ հետաքրքրված մարդիկ, - կարողում ենք հոգիվածում, - զանազան վերաբերմունք ցույց տվին նրա բռնած այդ նոր դիրքին: Արժե՞ միթե, - ասում էր նրանց մի մասը, - այդ գնահատելի, հազվագյուտ ուժը նվիրել մանկական գրականությանը: Այդ չքնադ տաղանդի համար մանր բան էին համարում մանկական գրականությունը, շեղվում արգասավոր ընթացքից: Իսկ խրախուսողները (որոնց մեկն էլ ես) այն կարծիքին էին, որ Թումանյանը այդ ընթացքով շեղվում չէ իր կոչումից»¹:

Հակառակ մանկական ստեղծագործությունը բանաստեղծի տաղանդի և ժամանակի անիմաստ վատնում համարողներին՝ ինքը՝ Թումանյանը, բոլորովին էլ այդ կարծիքին չէր: «Մանկական գրականությունը նրա համար երբեք չի եղել «գործից ազատ ժամանակ» հորինվող «ոչ այնքան կարևոր» արվեստ... Այս առումով Թումանյանը մեր ամենակատարյալ մանկագիրն է նաև իր տեսական պատրաստությամբ և մանրամասն մշակված սկզբունքներով»², - իրավացիորեն գրում է Խ. Գյուլնազարյանը: Թումանյանն ինքը հաճախ էր հիշեցնում, որ մանուկների համար գրելը ամենաբարդ ու պատասխանատու գործն է: «Կարծում են հեշտ ու հանաք բան է մանկական գրվածք գրելը. դա ամենադժվար գործն է: Երեխայի հոգու հետ գործ ունես... Մանկությունը մարդու կյանքի էն ամենաընդունակ շրջանն է, երբ նա չորս կողմից ընդունում է, սնունդ է առնում ու զարգանում շարունակ: Հետևաբար՝ շարունակ էլ պետք է սնունդ տալ նրան, որ միշտ աճի ու զարգանա... Ինչ վերաբերում է սնունդին, ամեն բան, ինչ որ շրջապատում է նրան, ինչ որ գոյություն ունի աշխարհքում, սնունդ է նրա համար: Միայն պետք է իմանալ, գտնել էս անսպառ սնունդ տալու ձևը»³, - ասում է Թումանյանը՝ հրաշալի գիտենալով, որ 3-15 տարեկան մանուկների և պատանիների առողջ ու ճիշտ դաստիարակության համար հոգևոր սնունդը պետք է լինի կատարյալ, բազմազան ու հետաքրքիր, ներդաշնակի երեխաների մտավոր ու հոգեկան հետաքրքրություններին և մատուցվի առավելապես խաղերի ձևով:

Տեր-Միքայելյանը հատկապես բարձր է գնահատում ու ընդգծում Թումանյանի՝ բանահյուսությունից վարպետորեն օգտվելու տաղանդը. բանաստեղծը խորագիտորեն ու ճիշտ է ընտրություն կատարում բանահյուսության անգին գանձերից և վերակերտում մանկան հուզաշխարհը սնուցող, պարզությամբ ու խորությամբ փայլող սքանչելի էջեր: Իբրև օրինակ բերում է «Չարի վերջը», «Ոսկու կարասը» ստեղծագործությունները՝ ընդգծելով դրանց բարոյախոսական ուղղվածությունը: «Մեր բանաստեղծն իրեն հա-

¹ «Վտակ», հմ. 79 (ապրիլի 17), Թիֆլիս, 1908:

² Թումանյան Հ., Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 1, Երևան, 1988, էջ 539:

³ Թումանյան Հ., Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 7, Երևան, 1995, էջ 207:

տուկ նուրբ ընտրողությամբ վեր է առնում մեր մեծցած պատիկցած ժողովրդի բերանից այսպիսի նյութեր և սրանց ընտիր, գրավիչ արտահայտությամբ, հմայիչ հումորով վերադարձնում է դեռահաս սերունդին,- միանգամայն համոզված գրում է մանկավարժ-քննադատը և առավել հավաստի դարձնելու համար ասածը՝ ներկայացնում է երեխաների անկեղծ արձագանքները.- Թումանյանի «վերաստեղծությունները» լսում են մեծ հիացմունքով, էլեկտրականացած, այնպես որ այնուհետև ինձ այլևս հանգիստ չեն թողնում...»¹: Միրաքյանը մի կարևոր հետևության է գալիս. հետաքրքիր, մանուկների տարիքային հոգեբանությանը հարազատ նյութերի ընթերցանությունը առիթ է տալիս ավելի լավ ճանաչելու նրանց ներաշխարհն ու զգացմունքները: Ամսագրում տպագրվող այլ հեղինակների շարքում Թումանյանի անունը հնչում է ոգևորության և մեծարման առանձնացող շեշտադրությամբ:

Պետք է նկատել, որ դարասկզբին՝ հայկական դպրոցների վերաբացումից հետո, մանկական գրականությունը իբրև առանձին ճյուղ կայացման ընթացքի մեջ էր, ուստի իր կատարած գործով առանձնահատուկ խրախուսանքի արժանանում և բարձր էր գնահատվում «Հասկերը»: «Հայ կուլտուրական կյանքը 1908 թվին» հոդվածում Ա. Արտաբյանը ամսագրի կայացման և ազդեցության ընդլայնման գործում առանձնացնում է Թումանյանի անունը. ««Հասկերին» աշխատակցում են մեր մանկական գրականության մեջ աչքի ընկնող ուժերը, իսկ Հովհ. Թումանյանի մշտական աշխատակցությունը «Հասկերին», արդեն իսկ խոշոր չափով ապահովում է վերջինիս զարգացումը»²:

Նույնն է հաստատում նաև Հ. Տեր-Միրաքյանը: Մեկ տարի անց՝ 1909թ., անդրադառնալով 1908թ. «Հասկերին» և հանդեսի հաջողությանը աշխատակիցների բերած նպաստին՝ մանկավարժը հատուկ նշում է Թումանյանի անփոխարինելի դերը մանկական գրականության ասպարեզում: Առանձին ժանրային բաժանումներով ներկայացնելով ամսագրում տպագրված նյութերը՝ Տեր-Միրաքյանը պատմվածքների շարքում առանձին ուշադրության արժանի է համարում «Մայրը» և «Ամենից լավ տունը» չափածո փոխադրությունը՝ իբրև «հանգավոր պատմվածք»: Երկու դեպքում էլ մանկավարժ-քննադատն ընդգծում է դրանց հուզական լիցքն ու դաստիարակչական մեծ արժեքը: Այս վերջին առումով դասազրքին անպատշաճ է համարում Թումանյանի թարգմանած «Բարոն Մյունխհաուզենի զարմանալի արկածները»³: Ըստ մանկավարժ գրախոսի՝ երևակայական ու ինքնահնար պատմություններով ապրող Մյունխհաուզենի կերպարը լավ օրինակ չի կարող լինել երեխաների

¹ «Վտակ», հմ. 80, Թիֆլիս, 1908:

² «Գործ», հմ. 3, Թիֆլիս, 1909:

³ Թումանյանը թարգմանել է գերմանացի գրող Ռուդոլֆ Էրիխ Ռասպելի (1737-1794) բարոն Մյունխհաուզենին վերագրվող արկածների մասին պատմող գրքի ռուսերեն հրատարակությունից (Н. П. Осипов, Не люблю – не слушай, а лгать не мешай, СПб, 1891):

համար. նրանք ստախոս հերոսից սովորելու ոչինչ չունեն: Գրախոսը մտավախություն ունի, որ մարդկային մտքի ու ստեղծագործական երևակայության՝ սահման չճանաչող թռիչքները, դրանց խորքում թաքնված երգիծանքն ու նուրբ հումորը չեն կարող հասնել երեխաներին:

Տեր-Միրաքյանը առավել նախընտրելի է գտնում իրական կյանքի սյուժեներով հյուսված «Ահմադը», «Երկաթուղու շինությունը», «Գրագը» պատմվածքները. դրանք, ըստ գրախոսի, հայ նահապետական գյուղի, մարդկային տարբեր հարաբերությունների՝ բնական պարզությամբ աչքի ընկնող պատմություններ են և կարող են ցանկալի ազդեցություն ու տպավորություն թողնել: Նախադպրոցական տարիքի երեխաների համար մանկավարժը առանձնացնում է «Էս էն է» փոխադրությունը, որի մեջ «գործող անձերի անունների ու նրանց գործողությունների ամեն անգամվա կրկնությունը և հետզհետե երկար շարան կազմելն է զվարճացնում մանավանդ փոքրիկ անգրագետներին, որոնք անմիջապես անգիր են անում այդ գրավիչ բառախաղը»¹: Փոխադրությունը, որի նախօրինակը անգլիական ժողովրդական բանահյուսությունից է, Թումանյանի հանճարի վառ արտահայտություններից է. բանաստեղծը բառերի ու նախադասությունների կրկնությամբ ստեղծում է ուրախ ու ներդաշնակ հնչյուններով հագեցած երաժշտական մի գործ, որ զվարճացնում է մանուկ ընթերցողին:

Ուշագրավ է, որ ընդհանրապես «Հասկերում» տպագրված գործերի վերաբերյալ Տեր-Միրաքյանի դիտարկումների մեծ մասը հիմնված է դասարանական ընթերցանության ժամանակ արված փորձերի վրա: «Ուրախությամբ կարող եմ ասել,- տեղեկացնում է նա,- որ այս գրվածքներից մի քանիսը մինչև անգամ խոր տպավորություն են գործում մանուկների վրա: Ես այդ փորձով տեսա դասարանական ընթերցանության ժամանակ: Ահարոնյանի, Թումանյանի, Բսահակյանի պատմվածքներն էին իմ փորձերի առարկաները»²:

Ամսագրի հեքիաթների բաժնում գերակշիռ մաս են կազմում ժողովրդական սյուժեների թումանյանական մշակումները: Դրանցից յուրաքանչյուրի մասին դատողություններում մանկավարժ գրախոսը բնականաբար ամենից առաջ դնում է ստեղծագործության դաստիարակչական ու բարոյակրթական արժեքի հարցը: Այդ պատճառով հաճախ շրջանցվում են հազարամյակների փորձով ստուգված այն իմաստությունները, որ ժողովուրդը դնում է հեքիաթների հիմքում: Օրինակ՝ «Տերն ու ծառան» և «Խելոքն ու հիմարը» հեքիաթների վերաբերյալ նկատելով, թե՝ «միամտության կամ ապշության աստիճանի հասցրած հիմարության և սրամտության կամ խորամանկությո-

¹ Խոսքը անգլիական ժողովրդական բանահյուսությունից (The House That Yack Built...) Թումանյանի կատարած փոխադրության մասին է (Չ. Թումանյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 2, Երևան, 1991, էջ 304-306):

² «Նոր դպրոց», հմ. 1 (հունվար), Թիֆլիս, 1909, էջ 72-73:

յան հանդիպումներն է ներկայացնում ժողովուրդը»¹ իր դաստիարակչական արժեհամակարգի համար բնորոշ մի մտավախություն է հայտնում. քանի որ այդ հեքիաթներում, ինչպես ներկայացնում է նա, «խորամանկությունն է, անիրավությունն է, որ հաղթանակում է և գրավիչ դառնում»,² ուստի դրանք չեն կարող նպաստել երեխաների մոտ դրական «իդեալի» ձևավորմանը: Այսինքն՝ ըստ գրախոսի, քանի որ չարը պատժվում է խորամանկության ու «անիրավության» ճանապարհով, ուստի այս վերջինները կարող են դառնալ երեխայի համար ընդօրինակման առարկա: Սա բավական պարզունակացված պատկերացում է երեխայի ընկալման հոգեբանության մասին. այդ հեքիաթները շատ ավելին են տալիս երեխայի հոգուն ու մտքին, քան կարծում է գրախոսը: Ընդգծված մերժողական դիրքորոշում ունի Տեր-Միրաքյանը նաև «Կոնատ աղջիկը» հեքիաթի մասին՝ որակելով այն «շատ դաժան, անսիրտ ու միանգամայն անբնական...»: Այս դեպքում, թվում է, գրախոսը որոշ հիմք ունի, քանի որ հեքիաթի սյուժեն առաջին նվազ, իրոք, կարող է ճնշող տպավորություն թողնել երեխայի զգայուն հոգու վրա: «Ոսկու կարասը», ընդհակառակը, մանկավարժը համարում է բարոյական-դաստիարակչական ներգործուն լիցքեր պարունակող գործ, «քանի որ արծարծում է «Ճակտի քրտինքի» արգասիքը վայելելու իրավունքի սոցիալական մեծ խնդիրը ժողովրդի բերանով»³:

Առհասարակ, մանկավարժ գրախոսը կարևոր նշանակություն է տալիս բանահյուսական նյութերի ճիշտ ընտրությանն ու վարպետ մշակմանը: Այս տեսակետից նա դարձյալ առաջինը նշում է Թումանյանի անունը: ««Հասկերում» Թումանյանի հեքիաթներից օր. «Խոսող ձուկը», «Անտառի տնակը» (Գրիմմի) և «Մուկիկի մահը» կենդանական կյանքի բարձր գնահատման իդեալ են արծարծում,- իր մեկնաբանություններն է ներկայացնում մանկավարժ գրախոսը:- Այս բանահյուսությունները մատնացույց են անում բանահյուսող ժողովրդի արդեն բարձր կուլտուրային պատկանած լինելը: Քանի ավելի խորն էս թափանցում այս հեքիաթների ներքին աշխարհին, այնքան ավելի հմայվում էս նրանցով: Այս իդեալի սքանչելի մարմնացումն է «Մուկիկի մահը», որը ծանր վիշտ է պատճառում ոչ միայն մոտավոր կենդանիներին, այլև մարդկանց, բուսական, ինչպես նաև անկենդան աշխարհներին: Բոլորը, բոլորը, համայն բնությունը սրտի դառն կսկիծով ողբում է փոքրիկ կենդանու մահը և հուսակտուր մինչև անգամ ինքնասպանության դիմում: Ժողովրդական բանահյուսության հատուկ ոճով, իհարկե, չափազանցությունների մեջ է ընկել ստեղծագործող երևակայությունը, բայց սիրուն հումորը գալիս մեղմացնում է այդ տպավորությունը: Թումանյանը, ժո-

¹ Նոր դպրոց», հմ. 2 (փետրվար), 1909, էջ 69:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

դովրդական հումորի մեր լավագույն արտահայտիչներից մեկը, արձակ ու չափածո խառն ձևերով հմայիչ արտահայտություն է տվել այս բնության սուգին: Այսպիսի արտադրություններ հասակավորներն էլ մեծ հաճույքով կկարդան»¹: Հեքիաթներից երկուսի վերաբերյալ այս մեկնաբանությունը թերևս ինչ-որ չափով կարող է ընդունելի լինել՝ համենայն դեպս մանկավարժական դիտակետից: Բայց ահա «Մուկիկի մահը» հեքիաթի այդպիսի մեկնաբանությունը, թեև ինքնատիպ է, բայց չի կարող տեղավորվել հեղինակի մտահղացման իրական շրջանակներում: Այս և «Կիկոսի մահը» հեքիաթները, «Մի կաթիլ մեղրը» բալլադը մտահղացմամբ ու տրագիկոմիկական սյուժեներով մատնացույց են անում այն իրական երևույթը, երբ պատահական ու աննշան մի դիպված մարդկային հիմարության հետևանքով համընդհանուր աղետի պատճառ է դառնում: Դրանց բովանդակային խորքի և փիլիսոփայական ենթաշերտերի մասին գրականագիտության մեջ շատ է խոսվել: Հարկ ենք համարում մեջբերել միայն մի հատված ռուս գրող և թարգմանիչ Կոռնեյ Չուկովսկու 1969 թ. Թումանյանի ծննդյան 100-ամյակի առթիվ գրած հոդվածից. «Այն մարդուն, որը գրել է «Մի կաթիլ մեղրը», «Շունն ու Կատուն», «Մուկիկի մահը», իրոք որ չի կարելի չդասել համաշխարհային արվեստի առաջնակարգ վարպետների շարքը»²:

Տեր-Միրաքյանը հիշում է նաև «Ուժը»³ «գողտրիկ» բալլադը, որտեղ, ըստ նրա, հաստատվում է «բարոյական ուժի առավելության գաղափարը ֆիզիկականի հանդեպ», «Էսպես չի մնա» գրույցը, որն արտահայտում է ժողովրդական կենսափիլիսոփայությունը, թե աշխարհում ամեն ինչ անցողական է: Նկատում է նաև թումանյանական ոճի մի առանձնահատկություն. «Թումանյանը գիտի ուր որ սագում է, հանգավոր գրվածքում փոխ առ փոխ արձակ պարբերություններ հյուսել, որ ավելի գրավչության պատճառ է լինում: Այսպես է «Չարի վերջը», որ սեփականության իրավունքի, անխիղճ հարստահարչի պատուհաս գտնելու մասին է: Գեղեցիկ պատկերներն ավելի ևս ռելիեֆ կերպով արտահայտում են այս հմայիչ առակի իմաստը»⁴: Ինչպես տեսնում ենք, մանկավարժ քննադատը առավել արժևորում է այն ստեղծագործությունները, որոնք գեղարվեստական գեղեցիկ պատկերներով հստակ միտվածություն ունեն, այն է՝ երեխաների դաստիարակությունն ու բարոյական արժեքների ձևավորումը:

«Հասկերի» բանաստեղծությունների բաժնում առանձնացվում են «Փիսիկի գանգատը», «Արտուտի երգը» «Դժվար տարին» «Թռչունի մտածմունքը»

¹ Նույն տեղում, էջ 69-70:

² Թումանյան – 100. Հոբելյանական տարեգրություն, Երևան, 1972, էջ 478:

³ Խոսքը «Հսկան» բալլադի մասին է, որ «Հասկերում» տպագրվել էր «Ուժը» վերնագրով և «Կովկասի առասպելներից» ենթավերնագրով:

⁴ Նոր դպրոց», հմ. 2 (փետրվար), 1909, էջ 70:

գործերը: Այս բանաստեղծություններից միայն «Փիսիկի գանգատն» է անմիջականորեն մատչելի համարում փոքրահասակին: Մյուս երեքը, ըստ գրախոսի, «լուրջ բովանդակություն» ունեն. ներկայացնում են կյանքի սոցիալական անարդարությունները, ազատության կենսական պահանջմունքը, աշխարհաճանաչողության անվերջ ընթացքը, որ մտածելու տեղիք են տալու երեխաներին: Սակայն այստեղ էլ Տեր-Միքայելյանի համար զարմանալիորեն անհասկանալի է մնում, թե ինչու ազատությունը վերագտած «թռչնիկն այլևս չի կարող իր ուրախ երգն երգել», այսինքն՝ այն պարզ ճշմարտությունը, որ Աստծո ստեղծած արարածները ապրում են ոչ միայն ներկայով, այլև անցյալի հիշողություններով, որոնք մշտապես ուղեկցում են նրանց, և այն դառնությունն ու կորստի ցավը, որ երբևէ ապրել են նրանք, երբեք չեն մոռացվում:

Հայտնի է, որ ժամանակի քննադատությունը երբեմն խոսում էր մանկագրության թումանյանական դպրոցի մասին: Տեր-Միքայելյանը ևս ակնարկում է դա՝ Թումանյանի ազդեցության հետքերը տեսնելով Հ. Ադաբաբի «Կաշաղակ» բանաստեղծության վրա. որտեղ, ինչպես դիտում է քննադատը, «մենք զգում ենք մեր մի այլ վարպետի ոգին, Հովհ. Թումանյանի, որ գիտե այնպես հմտորեն գունագեղ վերարտադրել բնության կյանքի հնչական արտահայտությունները»¹:

Տեր-Միքայելյանի վերլուծությունները, երբեմն անընդունելի կամ մակերեսային լինելով հանդերձ, Թումանյանի մանկական երկերը լուրջ գնահատելու առաջին փորձերից էին: Դեռ 1910 թ. նկատում է նաև Գր. Բալասանյանը «Հանդես ամսօրեայում» տպագրած իր հոդվածում: Թումանյանի մանկական երկերը համարելով «թանկագին գանձեր մեր գրականության համար» գրում է. «Այդ գանձերի որակի չափը և նրանց գրական արժեքի վերագնահատումը տվեց ռուսահայ մամուլի էջերում մանկավարժ-բանասեր Հովհաննես Տեր-Միքայելյանը մի քանի հոդվածների մեջ: Այո՛, նրանք հազվագյուտ են գեղեցիկ զարդ կարող են համարվել մանկական գրադարաններին»²:

1910 թվին «Հորիզոնի» հմ. 274-ում (դեկտեմբերի 9) տպագրվում է անստորագիր հոդված՝ նվիրված «Հասկերի» ծննդյան 5-ամյակին: Գնահատվում է ամսագրի հնգամյա գործունեության դերը մատաղ սերնդի դաստիարակության գործում, ի մի են բերվում աշխատակցող հեղինակների ջանքերն ու ավանդը հայ մանկագրության զարգացման գործում: Հեղինակներից «առաջին տեղը» հատկացվում է Ղ. Ադայանին, որի «հենց ներկայությունը բավական է կենդանաբար շունչ տալու մանկական գրվածքին»³: Հաջորդ տեղում Հովհ. Թումանյանն է: Հոդվածի զգալի մասը նվիրված է նրան: «Ադայանի կողքին «Հասկերի» մեջ բարձրանում է մի *նոր դեմք*, որը թյուրիմացությամբ

¹ Նույն տեղում, էջ 72:

² «Հանդես ամսօրեայ», հմ. 3, Վիեննա, 1910, էջ 75:

³ «Հորիզոն», հմ. 274, Թիֆլիս, 1910:

նոր է կոչվում,- գրում է անանուն հեղինակը:- Դա մեր անգուցական բանաստեղծն է՝ Հովհ. Թումանյանը, որ դեռ տարիներ առաջ հրատարակել էր «Շունն ու կատուն» և բազմաթիվ լեզենդներ: Ասում ենք թյուրիմացությամբ է կոչվում նոր, որովհետև շատերը կարծում են, թե «Գառնիկ ախպեր»¹, «Մի կաթիլ մեղրը»² և այլն իբրև մանկական գրվածքներ արդյունք են բանաստեղծի՝ «Հասկերի» հետ կապվելուն: Գրության այդ ժանրը՝ ժողովրդական ու մանկական՝ նրա տաղանդի առանձնահատկությունն է: «Հասկերը» իր էջերով մեծ զարկ տվեց բանաստեղծի տաղանդին և Թումանյանը մեկը մյուսի հետևից արտադրեց իր գեղեցկագույն լեզենդները, հեքիաթներն ու բանաստեղծությունները: Չիլներ «Հասկերը», թերևս մենք չունենայինք այդ ընտիր գրվածքներից շատերը, թեև, կրկնում ենք, այդ ժանրը բանաստեղծի մեջ ինքնաձին էր³ ու «Հասկերից» անկախ»⁴:

Ճիշտ է նկատված, որ Թումանյանի հետաքրքրությունը ժողովրդական ստեղծագործությամբ «ինքնաձին է»։ մի առիթով ինքն է խոստովանում. «10-11 տարեկան ժամանակս Լորիս-Մելիքովի վրա երգեր էին երգում ժողովրդի մեջ: Այդ երգերին տներ էի ավելացնում և գրում էի զանազան ոտանավորներ...»⁵: Բանաստեղծը, ստեղծագործական կյանքի առաջին օրերից սկսած, ոչ միայն հետաքրքրվում է ժողովրդական բանահյուսության տարբեր ժանրերով, այլև մշակում է, թարգմանում կամ փոխադրում: Նա բանահյուսության կարևորագույն հատկանիշը համարում է կենսական այն ճշմարտությունների բացահայտումը, որոնց հասնելու համար մարդը դարեր պետք է ապրի, այնինչ բանավոր հյուսվածքների միջոցով սերունդները ստանում են շատ հարցերի անսխալ պատասխաններ: Սակայն բանահյուսական թեմաների գեղարվեստական մշակման առավել գիտակից ու բեղուն շրջանը, իրոք, սկսվում է «Հասկերի» հրատարակության տարիներին, ինչպես նկատում է նաև Ս. Հովհաննիսյանը. «1905 թ. սեպտեմբերից «Հասկերի», իսկ 1907 թ. «Լուսաբեր» դասագրքի հրատարակությունը աննախադեպ առատաձեռն ու բեղմնավոր դարձրեց Թումանյանի գրիչը մանկական գրականության աս-

¹ Գրության թիվը ստույգ հայտնի չէ: Առաջին անգամ տպագրվել է 1905 թ. «Հասկեր» մանկական ամսագրի հմ. 1-ում (սեպտեմբեր, էջ 2-7), հմ. 3-4-ում (նոյեմբեր-դեկտեմբեր, էջ 97-102), այնուհետև՝ 1909 թ.՝ առանձին պատկերազարդ գրքով:

² Գրել է 1909 թ. փետրվարին Մետեխի բանտում: Առաջին անգամ «Հեքիաթ» ենթավերնագրով տպագրվել է «Հասկեր» մանկական ամսագրի հմ. 3-ում (մարտ, էջ 98-103):

³ «Աղբյուրում», «Հասկերում», «Լուսաբերում» տպագրված որոշ ստեղծագործություններ Թումանյանը գրել էր ավելի վաղ: 1886 թ. գրել է «Անբախտ վաճառականները», 1887 թ. «Արև և Լուսին», 1898 թ.՝ «Անիծած հարսը», «Արծիվն ու Կաղնին», «Պողոս-Պետրոս» և այլն:

⁴ «Հորիզոն», հմ. 274, 1910:

⁵ Թումանյան Հ., Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 6, Երևան, 1994, էջ 144.:

պարեզում, իսկ նրա ողջ ազատ ժամանակը և որոշ չափով հագեցրեց գրական աշխատանքի ծարավը»¹:

Ուրեմն, հողավածի անանուն հեղինակը ընդհանուր առմամբ ճիշտ է նկատում «Հասկերի» դերը Թումանյանի կյանքում. այն դառնում է յուրօրինակ խթան բանահյուսությամբ ապրող ու շնչող հեղինակի համար նորանոր սքանչելի էջեր ստեղծելու համար: «Հինգ տարվա ընթացքում Հովհ. Թումանյանը եղել է Հասկերի ամենաբեղմնավոր և ամենակենտրոնական աշխատակիցը, - շարունակում է գրախոսը, - առանց որի գրվածքների Հասկերը կիսով չափ կկորցնեի իր արժեքը: Եվ Հասկերի ընթերցողը, լինի նա մանուկ թե դաստիարակ, ամսագրի համարը բանալիս ամենից առաջ փնտրել է այդ անունը»²:

Գրախոսի ուշագրավ դատողությունները Թումանյանի ստեղծագործությունները բնութագրող եզակի ձևակերպումներից են, որոնք, ընդհանուր բնույթի լինելով, բացարձակապես չեն կորցրել իրենց արդիականությունը և այսօր էլ կարող են վերաբերել բանաստեղծի ցանկացած ստեղծագործությանը՝ առանձին վերցրած: «Թումանյանի գրվածքներն առհասարակ օժտված են մի հատկությամբ, որից զուրկ են շատ հեղինակների երկերը, - նկատում է անանուն հեղինակը: - Արտաքին պարզության, անպաճույճ նկարագրի տակ թաքնված է այնպիսի փիլիսոփայական ու գեղարվեստական խորություն, որ որքան քրքրես ու վերլուծես նրա որևէ երկը, էլի փնտրելու, գտնելու, հասկանալու բան կմնա: Մյուսժեով նրանք լինում են հետաքրքրական ու զվարճալի՝ մասամբ անեկդոտային, արտաքին կառուցվածքով մատչելի բոլոր հասակների ու հասկացողությունների համար և ներքին բովանդակությամբ, իմաստով խոր ու բազմահմուտ վերլուծության կարոտ: Այդ է պատճառը, որ նրա ամեն մի լեզենդը կամ պատմվածքը հաճույքով կարդում է և՛ 8 տարեկան մանուկը, և՛ 15-ամյա պատանին, և՛ երիտասարդ ուսանողը, և՛ հասակավոր ուսուցիչը, և՛ ալեգարդ ծերունին»³: Իր այս մտքերը հիմնավորելու համար հողավածագիրը Թումանյանի՝ «Հասկերում» տպագրված գործերից հիշատակում է միայն «Մի կաթիլ մեղրը». «Բավական է միայն հիշել «Մի կաթիլ մեղրը», որ մի անգամ կարդալով այնպես անկեղծ զվարճություն է պատճառում մանուկներին, մինչև ուշաթափություն ծիծաղ առաջացնելով, որի բովանդակությունը 3 տարեկան մանուկը կպատմե, բայց որի արտաքին պսպղուն կեղևի տակ թաքնված է համաշխարհային այն մեծ ողբերգական ճշմարտությունը, թե մարդիկ ու բանակները միմյանց ջախջախում ու ոչնչացնում են առանց իմանալու, թե ինչն¹ և ինչի² համար: Աղայանի առողջ ու լուրջ

¹ **Հովհաննիսյան Ս.**, Հովհաննես Թումանյանի կյանքի և ստեղծագործության պատմությունը (1900-1912 թթ.), Երևան, 2012, էջ 389:

² «Հորիզոն», հմ. 274, 1910:

³ Նույն տեղում:

մանկական բարոյախոսության հետ անհրաժեշտ զույգ է Թումանյանի հումորալից փիլիսոփայությունը»¹:

Ահա և Պ. Հակոբյանի՝ սրանից ավելի քան յոթ տասնամյակ անց հրապարակած կարծիքը «Մի կաթիլ մեղրի» մասին. «Մանր ու չնչին կրքերն ու մասնավոր գծությունները, նաև՝ աննշան դիպվածները, որոնք իրականում արհամարհանքի ու ծաղրի են արժանի, հղի են ահավոր հետևանքներով: Դրանք կայծակնային արագությամբ կարող են վերաճել համընդհանուր սպանդի, եթե մարդ արարածն առհասարակ մոռանա իր կոչումն ու շարունակի գերի մնալ եսամոլական կրքերին, գործի բնագոյների թելադրանքով: Ընդհանուր գծերով այս է առակի բարոյագիտական հենքը...»²:

Ինչպես տեսնում ենք, այս հանրահայտ ստեղծագործությունը բանիմաց ընթերցողներն ու քննադատները նույն կերպ են հասկացել ու մեկնաբանել ինչպես իր ժամանակին, այնպես էլ մեր օրերում: Ինչևէ, անանուն գրախոսի այն դիտողությունը, թե առակի լուրջ ու խոր ենթատեքստի մատուցման եղանակը թումանյանական զվարթ հումորն է, որ ստեղծագործությունը դուրսնկալելի է դարձնում բոլոր հասակի ընթերցողների համար, ուղղակի հուշում է, որ Թումանյանին հասկանալու համար պետք է հասու լինել նրա բանաստեղծական լեզվի գաղտնիքներին: Ըստ այդմ, նրա բանաստեղծական ձևային ուսումնասիրության խնդիրը արդիական է եղել ինչպես այն ժամանակ, այնպես էլ մեր օրերում:

Ուշագրավ է, որ «Հասկերը» գնահատելիս կարևորվում էին ոչ միայն ամսագրի բովանդակությունը, այլև լեզվառճական հարցերը: Հանդեսի հնգամյակին նվիրված ժողովներից մեկում քննարկման լայն թեմա է դառնում մանկական գրականության լեզվի խնդիրը: Քննարկումների ժամանակ Հ. Տեր-Միքայելը «Հասկերի» լեզուն համարում է մատչելի «III-IV բաժանման աշակերտներին» և այնքան «համոզվ», որ այն կարող է իբրև ընթերցանության նյութ ծառայել նաև մեծահասակների համար: Իսկ «Հասկերին», ինչպես նկատում է բանախոսը, «կյանք և համ ու հոտ տվողը» Թումանյանի լեզուն է և ոճը, առանց որի «Հասկերը» դառնում է մի սովորական թերթ:

Քննարկումների ընթացքում մանկավարժ Գ. Ղազարյանը առաջարկում է «Հասկերի» նյութերը հասցեագրել կոնկրետ տարիքի երեխաներին՝ հաշվի առնելով նրանց տարիքային առանձնահատկությունները: Բանավե-

¹ Նույն տեղում:

Մ. Մկրյանը նկատում է, որ Աղայանը հեքիաթագրության մեջ «հաճախ չէր պահպանում հեքիաթի ժանրային առանձնահատկություններն ու ժողովրդական ոգին, այլ մշակվող հեքիաթի մեջ մտցնում էր իր գաղափարները և որոշ չափով էլ պատմության տարրեր: Մինչդեռ Թումանյանը, նույն ժողովրդական հեքիաթի բազմաթիվ տարբերակներ համեմատելով, ամեն կերպ ձգտում էր բացահայտել նրա բուն էությունը և զտել խորք ու անհարիր մոտիվներից» (Հովհաննես Թումանյանի ստեղծագործությունը, Երևան, 1981, էջ 293):

² Թումանյան. ուսումնասիրություններ և հրապարակումներ, հ. 3, Երևան, 1983, էջ 38:

Ճին մասնակցում են նաև Ա. Նազարեթյանը, Կ. Միրիանյանը, Ավ. Իսահակյանը, Մարգարը և ուրիշներ:

Թումանյանը ևս արտահայտում է իր կարծիքը: Բանաստեղծը դարձյալ նշում է, որ լեզուն չի կարելի կաղապարել. այն կենդանի օրգանիզմ է: «Հայոց գրական լեզուն կազմակերպման շրջանի մեջ է դեռ և չի կարելի գրողին կանգնեցնել եղած լեզվի վրա կամ նրան ստիպել, որ գրելու ժամանակ հարմարվի հայերեն լավ չհասկացող ընթերցողին,- նկատում է Թումանյանն իր ելույթում:- Ամեն մի գրող գրական լեզուն զարգացնելու գործի վրա է և միշտ կարիք է զգում նորանոր ոճերի, դարձվածքների ու բառերի... Ցավալի է, այո՛, բայց էսպես է, և էսպես էլ կգնա, մինչև որ կստեղծվի ու կկազմակերպվի հայոց գրական լեզուն»¹: Այսպիսով՝ Թումանյանն ընդգծում է տեսական այն կարևոր դրույթը, ըստ որի՝ գրականության լեզուն պետք է զարգանա բացառապես ազատ ու անկաշկանդ պայմաններում, առանց արհեստական միջամտությունների: Ինչ վերաբերում է մանկական գործերը «կոնկրետ» տարիքի համար գրելու պահանջին, Թումանյանը չի ընդունում կաղապարային այդ պահանջները. «Մենք չենք կարող գրողներին պատվիրել, թե գրեցեք էսքան կամ էնքան տարեկան երեխի համար: Ես ինքս գրող եմ, մանկական գրվածքներ գրելիս երբեք չեմ մտածում, թե քանի տարեկանի համար է նա: Քանի տարեկանն ուզում է, թող կարդա, ինչ հասակի հարմար կլինի, թող նրան տան: Բոլոր հասակներին հարմար կլինի՝ ավելի լավ: Չենք կարող սահմանավորել»²:

Իսկապես, Թումանյանի մանկական երկերը տարիքային որոշակի սահմանափակումների ենթարկել անհնարին է, նույնիսկ անլուրջ: Էդ. Ջրբաշյանը գրում է. «Թումանյանի ստեղծագործության մեջ շատ դժվար է սահմանագիծ անցկացնել «մանկական» և «ոչ-մանկական» երկերի միջև. առաջինների մեջ միշտ կարելի է մատնանշել այնպիսի գաղափարներ ու պատկերներ, որոնք հետաքրքիր և ուսանելի են նաև մեծահասակների համար, իսկ երկրորդներն իրենց պարզությամբ և լուսավոր իդեալներով ինչ-որ չափով մոտ ու մատչելի են մանուկների սրտին»³: Իրապես, հաճախ մանկական այս կամ այն ստեղծագործության մեջ երեխան տեսնում ու վայելում է մի բան, իսկ հասակավորը բացում է բոլորովին նոր ենթաշերտեր, որսում է փիլիսոփայական ճշմարտություններ, որոնց հասու լինելու համար անհրաժեշտ են տարիք ու կենսափորձ: Ասվածի լավագույն ապացույցներն են օրինակ՝ Թումանյանի «Անխելք մարդը», «Քեֆ անողի քեֆը չի պակսիլ», «Կիկոսի մահը», «Քաջ Նազարը» և այլ հեքիաթներ, որոնք պարզ ու մատչելի, սիրելի ու հասկանալի են փոքրիկ ընթերցողին, այնինչ մեծահասակը այս հեքիաթ-

¹ «Հորիզոն», հմ. 46, Թիֆլիս, 1911:

² Նույն տեղում:

³ **Ջրբաշյան Էդ.**, Թումանյան, ստեղծագործության պոքրիւմներ, Երևան, 1988, էջ 139:

ների տողերի արանքում որսում է ազգային, նաև համամարդկային արժեքների փիլիսոփայական խոր շերտեր:

«Հասկերը» շարունակում է հայ մանկագրության ասպարեզում կատարել իր բարոյակրթիչ դերը՝ շնորհիվ հայ տաղանդավոր հեղինակների, մասնավորապես Հ. Թումանյանի: Պատահական չէ, որ ամսագրի մասին գրված հոդվածներում գրեթե մշտապես հիշատակվում է բանաստեղծի անունը: 1913 թ. «Հասկերի» մասին վերլուծություններ անելիս հեղինակը՝ Հ. Ճերմակ ստորագրությամբ (Հովհաննես Բոգիյան), հենց սկզբից նկատում է. «Ես կամեցա աչքի անցկացնել միայն այս մի տարվա բովանդակությունը և ստացա բավական հաճելի տպավորություն: Հովհ. Թումանյանի մասնակցությունը մի մանկական ամսագրի՝ ինքնին մի հաստատուն գրավական է գործի ամբողջության»¹:

Գրախոսը մանկան դաստիարակության գործում կարևորում է բնագիտական ուղղվածություն ունեցող գործերի առկայությունը: Եվ «ամենից առաջ» հիշատակում է Թումանյանի «Գելը»՝ «մի շատ արժեքավոր երկ մանկական ընթերցանության համար, որ բնագիտական մի սիրուն պատմվածք է, կենդանական բնավորության ու սովորության մի պատկերավոր նկարագրություն, որ թե՛ պատմում է ու թե՛ միննույն ժամանակ ուսուցանում: Փոքրիկ ընթերցողները կամա-ակամա կդառնան գայլերի կենցաղագրության թեորետիկներ, որոնց ուղեղում ընդարձակորեն տեղ պիտի բռնե մեծերից հրահանգված փորձնականությունը, որ այնպես վարպետ ու հասարակ կերպով շեշտվում է պատմվածքի մեջ, այն էլ տարբեր արկածներով»²: Ճերմակը կարևորում է պատմվածքի խրատական բնույթը «սոցիալական հասկացողությունների նկատմամբ»: Սովը ստիպում է քաղցած գայլին տարբեր «հանցանքներ» կատարել. կենդանական բարքերը «ավելի շոշափելի կերպով են լուսաբանում մարդկային բարեկեցության սահմանները»: Գրախոսն արձանագրում է, որ այս ուղղությամբ գրողների թիվը խիստ սահմանափակ է, որոնց մեջ փայլում է ամերիկացի գրող Ջեյ Լոնդոնը:

Հայտնի է, որ Ջ. Լոնդոնը, շատերի պես հայտնվելով Հեռավոր Հյուսիսում՝ սառցապատ իրականության մեջ, ծանոթանում է սպիտակամորթ ոսկեխույզների ու բնիկ հնդկացիների՝ վտանգներով լեցուն կյանքին: Ջ. Լոնդոնի հերոսները՝ «գայլի որդիները», խիզախ անհատներ են, որոնց բնավորությունը ձևավորվում ու կոփվում է բնության արհավիրքների, հնդիկ ցեղերի դեմ պայքարելիս, երբ նրանք ձգտում են պահպանել մարդկային դեմքն ու արժանապատվությունը: Ահա Լոնդոնի հերոսների նման հայ իրականության մեջ էլ կան մարդիկ, որոնք, կողք կողքի ապրելով բնության ու կենդանական աշխարհի հետ, հստակորեն գիտեն գրված ու չգրված բոլոր օրենքները, որոնց ամենօրյա կիրառումն է ապահովում նրանց գոյությունը: «Ճիշտն ա-

¹ «Հորիզոն», հմ. 33, Թիֆլիս, 1914:

² Նույն տեղում:

սած՝ ինձ համար հաճելի սյուրպրիզ էր հայ գրականության մեջ պատահել մի նմանօրինակ երկի, որպիսին է «Գելը»՝ գրված հանրամատչելի ձևով, այլև հոգեկան ապրումների մի քանի խորունկ նկարագրություններով,- գրում է Հ. Ճերմակը: - Իսկ այն պատկերը, թե ինչպես կենդանիները լափում են իրենց վիրավոր ընկերին, ինքնին գոյության կռիվի մի ուժեղ լուսաբանություն է, որ հրահանգիչ կլինի մանուկ ընթերցողների համար»¹:

Բնափիլիսոփայական մի պարզ պատկեր է համարում «Օադիկների երգը», իսկ «Օդրիդը» գուտ բնագիտական-նկարագրական տեսություն: Անդրադառնալով «Հասկերում» տպագրված թարգմանական գործերին՝ Ճերմակը բարձր է գնահատում Թումանյանի «Որոտ թագավորը», «Աստղերից իջած կինը» և «Գեղեցկուհի Վասիլիսան»՝ «երեք սիրուն թարգմանություններ, հետաքրքիր ու արկածալից բովանդակությամբ»: Ինքնուրույն հեքիաթներից է միայն «Կիկոսի մահը», որը «շնորհունակ գրչի տակ ստացել է իմաստուն հումոր ու մանուկ աշխարհի հարազատություն»²: Իսկապես, այս հեքիաթն իր յուրօրինակ կառուցվածքով ու բովանդակությամբ իսկապես գրավում է փոքրիկ ընթերցողներին, սակայն իբրև ազգային խառնվածքի տիպիկ արտահայտություն ավելի խոր ենթաշերտեր ունի:

Հինգ տարի անց ևս, երբ նշվում է «Հասկերի» 10-ամյակը, դարձյալ Թումանյանի անունը հիշվում է իբրև մեկն առաջիններից, որոնց վաստակը անուրանալի է մանկական գրականության զարգացման գործում: «Նայեցե՛ք մեր մանկախոս Թումանյանին,- կարդում ենք հոդվածներից մեկում,- նա իր գեղահնչյուն քնարն է նվագել նրա համար, տասը տարի շարունակ իր մարգարտահյուս երգերն ու ոտանավորներն է նվիրել նրան, որ նա ազնվանա, անարատ սիրտ ու ազնիվ ոգի ստանա»³:

Իսկապես, Հ. Թումանյանը «Հասկերի» տպագրության բոլոր տարիներին մշտապես համարվում էր հանդեսի համար բարձր վարկանիշ ապահովող առաջնակարգ ուժ: Եվ դա պատահական չէր: Թումանյանը մանկավարժ-հոգեբանի նրբանկատությամբ մշտապես հաշվի էր առնում մանուկների նախասիրությունները, տարիքային առանձնահատկությունները, ազգային մտածողությունը, նոր գրածները հաճախ ներկայացնում իր երեխաների դատին, ընթերցում նրանց համար, դրանից հետո միայն հանձնում տպագրության: «Մանկական որևէ գրվածք գրելուց հետո,- հիշում է Ն. Թումանյանը,- ամեն անգամ մեզ հավաքում էր իր սենյակը՝ կարդում, ամեն մեկից կարծիք հարցնում, ընդհանուր տպավորությունն իմանում, հետո ուղարկում էր «Հասկերին»⁴: Ամսագրի համար ստեղծագործելը նրա համար

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում:

³ «Հորիզոն», հմ. 268 (նոյեմբերի 28), Թիֆլիս, 1915:

⁴ Թումանյան Ն., Հուշեր և զրույցներ, էջ 81:

բավական լուրջ ու կարևոր գործ էր, քանի որ այդ երկերը միտված էին իրականացնելու մանկան դաստիարակության ու կրթության գործը, ինչի առաքելությունն էր որդեգրել «Հասկերը»:

Ева Мнацаканян, Оценка произведений Оганеса Туманяна, изданных в детском журнале “Хаскер” - В статье рассматривается оценка детских произведений О.Туманяна современниками, в частности произведений, изданных в детском журнале “Хаскер”. Иллюстрированный журнал “Хаскер” занимал важнейшее место в рядах армянских детских периодических журналов 20-го века, который вышел в свет в городе Тифлисе в 1905-1916г.г.

Заслуживает внимания то, что критика современников, выделяя исключительную роль журналу “Хаскер” в деле развития детской литературы, уделяла особое внимание сотрудничеству Туманяна. Многочисленные рецензии, статьи в отдельности или в общей литературной картине выявили несколько типичных детской литературе Туманяна особенностей не только в литературоведческом, но и учебно-воспитательном смысле. Действительно, во все годы издания журнала “Хаскер” Туманян всегда считался ведущей силой, обеспечивающей высокий рейтинг журнала. И это не было случайностью. С чуткостью педагога-психолога, поэт всегда учитывал предпочтения детишек, возрастные особенности, национальное мышление, очень часто показывал свои произведения детям, только потом отдавал их на печатание. Сочинять для журнала было для него достаточно ответственным и важным делом, поскольку эти сочинения создавались для осуществления детского воспитания и образования, и “Хаскер” принял на себя эту миссию.

Yeva Mnatsakanyan, Appraisal of works of Hovhannes Tumanyan, published in the children’s periodical “Hasker” - The appraisal of the children’s works of H.Tumanyan by coevals, especially of those published in the children periodical “Hasker”, is being discussed in this article. The illustrated periodical “Hasker” played an important role among the Armenian children’s periodicals of the 20th century, which was published in Tiflis in 1905-1916.

It is noteworthy that the criticism of coevals, by reserving exceptional role the periodical “Hasker” in development of the children’s literature, gave particular emphasis to the collaboration of Tumanyan. Multiple review, articles, separately or in general literature picture, disclosed some peculiarities typical to children’s literature of Tumanyan not only in literary but also in teaching and educational sense.

Objectively, over the course of many years of publishing the periodical “Hasker”, Tumanyan was always appreciated as a leading power, securing high rate of the periodical. There is a reason for that. With a tenderness of an educa-

tional psychologist the poet always considered preferences of children, their age peculiarities, national way of thinking; he used to show his works to children, only after which he took them to publishing. To compose for the periodical was a very responsible and important work for him, because such works were composed for children's raring and education, and that mission was assumed by "Hasker".

ՀՈԳԵԹԵՐԱՊԻԱՆ ԵՎ ԷՊԱՏԱԺԸ ՈՐՊԵՍ ՊԵՐՖՈՐՄԱՆՍԻ ԱՐՏԱՀԱՅՏՉԱՄԻՋՈՑՆԵՐ

ԱՆՈՒՇ ԽԵՐՈՒՆՑ

Բանալի բառեր – Պերֆորմանս, պերֆորմատիվություն, ժամանակակից թատրոն, էսթետիկա, էկլետիզմը թատրոնում, էպատաժ, հոգեթերապիա:

Ժամանակակից արվեստը և հոգեթերապիան շատ հաճախ ազդեցության նույն մեթոդներն են կիրառում: Պերֆորմանսը և հոգեթերապիան ընդհանուր շատ գծեր ունեն: Երկու դեպքում էլ էքսպերեմենտի դաշտ է դառնում մարդկային մարմինը և կենսագրությունը: Դասական պերֆորմանսի սկզբունքն է՝ «այստեղը և հիման», որը բնորոշ է և՛ հոգեթերապիային, և՛ թատերական արվեստին: Երկու դեպքում էլ կարևորվում է գործողության ընթացքը և ոչ արդյունքը: 50-60-ական թվականներին ծնունդ առած պերֆորմանսն ուսումնասիրում է մարդկային բնագոյների և հոգեկան աշխարհի բնույթը, ինչպես նաև գիտակցության մեջ տեղի ունեցող փոփոխությունները, որոնք անմիջական կապ ունեն կյանքի որակի փոփոխության հետ: Պերֆորմանսիստները հիմնականում ստեղծագործության թեմա դարձնում են իրենց վախերը, բնագոյները, բարդույթները: Յուրաքանչյուր նոր պերֆորմանս արտիստի համար դառնում է հաղթահարում սեփական վախերի ու խնդիրների:

Մարդու ներքին խնդիրների հետազոտությունները սկսվեցին դեռևս 19-րդ դարի երկրորդ կեսին: 20-րդ դարի սկզբից հոգեբանությունը կորցրեց իր ծագումնաբանական էությունը, այն է՝ «գիտություն հոգու» մասին և դարձավ գիտություն հասարակության մեջ մարդու դիրքի և իրեն շրջապատող աշխարհի վերաբերմունքի մասին¹: Մասնագետներն ուսումնասիրում էին մարդու հոգեբանության վրա ազդող զանազանատեսակ ազդեցությունները, որոնք հիմք հանդիսացան հոգեթերապիայի, որպես գիտության սկզբնավորմանը: Պատահական չէ, որ հոգեթերապիայի ծագումը անմիջական կապ ունի աշխարհաքաղաքական նոր մտածողության հետ, որն սկսեց ձևավորվել 19-րդ դարի վերջերին: Միջնադարյան իրականության մեջ անհատը չէր արժևորվում, կարևորվում էր խմբակային գիտակցությունը՝ «նոր ժամանակներում» մարդու անձը դարձավ առաջնային: Հոգեթերապիայի զարգացման համար այս փոփոխությունները պարարտ հող հանդիսացան: Հոգեթերապիան սկզբնավորվեց այն ժամանակ, երբ ժամանակակից մշակույթում կարևորվեց անհատը: Հոգե-

¹ **Мол. А.**, Теория информации и эстетическое восприятие, Изд.М., «Мир», 1966, с., 28-29

թերապիան տարբեր ուղղություններ զարգացրեց, որոնցից պսիխոդրաման, ըստ մեզ, առավել մոտ է մեր թեմային:

Պսիխոդրամայի հիմնադիրը ռումինացի հոգեթերապևտ Յակոբ Մորենոն է, ով թերապևտիկ գործընթացը վերածում էր խմբակային, թատերականացված ծեսի: Մորենոն համոզված էր, որ խմբակային մոտեցումն առավել բազմառոյուն է դարձնում բուժման պրոցեսը և խթանում է արթնացնել պացիենտի ենթագիտակցությունը: Հատկանշական է, որ ենթագիտակցության վերաբերյալ ուսումնասիրությունները խորթ չէին նաև թատերական խոշոր մտածողներին: Անտոնեն Արտոն թատերական արվեստում առաջիններից էր, ով իր գործնական որոնումներում ընդգծեց հոգեթերապիայի և թատրոնի մերձեցումները: Արտոն գրում է. «Վախերի լավագույն հաղթահարման ձևերից մեկը ենթագիտակցության մեջ խորանալն է»¹:

20-րդ դարի առաջին կեսին նկատելի էր միտում, երբ թատերական արվեստի ներկայացուցիչները ցանկանում էին դուրս գալ թատրոնի շենքի սահմաններից և ներկայացումներ իրականացնել ոչ թատերական տեղանքներում²: Հոգեթերապևտները ևս իրենց սեանսների անցկացման համար ընտրում էին ոչ մասնագիտական վայրեր:

Վերը նշվածը չի ենթադրում, որ մենք նպատակ ունենք նույնատիպացնել հոգեթերապիան և պերֆորմատիվ արվեստը: Մեր նպատակն է ուսումնասիրել պերֆորմատիվ արվեստի հոգեթերապևտիկ կողմը, որը ցայսօր էլ արդի բեմական արվեստում առկա է: Հոգեթերապիայի նպատակը արվեստագիտական չէ, ի տարբերություն պերֆորմանսի, որը որքան էլ հաճախ օտարվում է արվեստի տրամաբանությունից՝ արվեստագիտական ուղղություն է: «Հոգեթերապիան մշտապես զարգացող ուղղություն է: Լայն իմաստով այն նշանակում է հոգեբանական օգնություն»³: Ի տարբերություն հոգեթերապիայի, պերֆորմատիվ արվեստը «բուժողի» դերում չէ:

Հատկանշական է, որ Մորենոն անդրադառնալով կատարսիսի Արիստոտելյան մեկնությանը «Պսիխոդրամա» գրքում կատարսիսը դիտարկում է ոչ թե որպես հանդիսատեսի ինքնամաքման գործընթաց, այլ բեմում գտնվող արտիստի⁴: Մոտեցումը հետաքրքրական է դիտարկել պերֆորմանսի տրամաբանության մեջ, քանզի շատ պերֆորմանսիստներ այս սկզբունքն են դարձնում առաջնային իրենց ստեղծագործություններում: Նմանօրինակ բազում պերֆորմանսների հեղինակ է Մարինա Աբրամովիչը, ում ստեղծագործական գործունեությունը կարելի է դիտարկել որ-

¹ **Арто А.**, Театр и его двойник, сборник статей, с. 106-107

² **Фишер Лихте Э.**, эстетика перформативности, М..Изд. «Каанон +», 2014, с. 203

³ **Гриншпун И.**, История психотерапии лекция 1, Консультативная психология и психотерапия, 2015, N2, с. 1

⁴ **Морено Я.**, Психодрама, ИПиКП, 2008, с. 229

պես պատմություն հաղթահարումների մասին, որտեղ ինքը Աբրամովիչը ֆիզիկական ցավի և հոգեկան ցնցման միջոցով հասնում է ինքնամաքման:

Մարինա Աբրամովիչը մեծ ավանդ ունի հոգեթերապևտիկ պերֆորմանսի զարգացման մեջ: Աբրամովիչի ամենահայտնի պերֆորմանսներն ինքնակենսագրական բնույթ ունեն: Նրա «Մարմնի ազատագրումը» (1975), «Լիցքավորված տարածքը» (1978) պերֆորմանսներն իրենց բնույթով նման են հոգեթերապևտիկ սեանսի: Աբրամովիչի հայտնի պերֆորմանսներից է «Imponderabilia»-ն, որտեղ հանդիսատեսը ցուցասրահ մտնելու համար պետք է անցնել երկու մերկ մարդկանց միջով: Մյուս հայտնի պերֆորմանսն է «Հարաբերություններ տարածության մեջը», որի ժամանակ Մարինա Աբրամովիչը և իր ամուսինը մոտ տասնյոթ ժամ մազերով կապված էին միմյանց: Պերֆորմանսներից մեկի ժամանակ Աբրամովիչը պառկել է սեղանի վրա՝ կողքին դնելով մի շարք կենցաղային իրեր՝ դանակ, մկրատ, ասեղ: Աբրամովիչը եղել է անշարժ պառկած, նրան մոտեցել է հանդիսատեսը: Հանդիսատեսի մեջ եղել են մարդիկ, ովքեր շոյել են կնոջը, մի քանիսը՝ հարվածել: Եղել են դեպքեր, երբ մկրատով կտրել են նրա մազերը, ծակել մարմինը: Աբրամովիչն այս պերֆորմանսի մասին խոսելիս հաճախ նշում է, որ դրանով բախվել է մարդկային դաժանության անսահմանությանը: Հանդիսատեսին տրված է եղել ընտրելու հնարավորություն, սակայն այդ ընտրությունը հաճախ ունեցել է դաժան բնույթ: Մ. Աբրամովիչի 60-70-ականների պերֆորմանսները հիշեցնում են հոգեբանական փորձեր, որոնք հատկապես այդ թվականներին շատ տարածված էին հոգեթերապիայի բնագավառում: Ուշագրավ է անգլիացի հոգեբան Ստենլի Միլգրեմի հայտնի փորձը: Ստենլի Միլգրեմը, ով մասնագիտությամբ հոգեբան էր, հետաքրքրված էր մարդկային դաժանության դրսևորումներով:¹ Միլգրեմը իր հայտնի փորձի ժամանակ, մասնակիցներին հանձնարարել էր պատժել դիմացինին էլեկտրական հոսանքի միջոցով: Միլգրեմին զարմացրել էին արդյունքները, քանզի մասնակիցներն ավելի ագրեսիվ են իրենց դրսևորել, քան ենթադրում էր հոգեբանը:

Մարինա Աբրամովիչի վերջին տարիների պերֆորմանսները ևս հաճախ հիշեցնում են հոգեթերապիայի սեանս: «Արտիստի ներկայությամբ»² պերֆորմանսը ոչ վերբալ սեանս է դառնում հոգեբանի և պացիենտի միջև: Մարինա Աբրամովիչի արվեստում վախի հաղթահարման թեման առանցքային է: Աբրամովիչը համարում է, որ պետք է անել այն, ինչից վախենում ես, և միայն այդ դեպքում կարող ես ազատագրվել վա-

¹ Копец Л. 2010, Эксперимент Стенли Милграма, https://psyfactor.org/lib/experiment_milgrama.htm, Բեռնման օր՝ 25.08.2021.

² Абрамович М., В присутствии художника, док. Фильм, [https://www.youtube.com/watch?v=f8jTGtWGRLw](https://www.youtube.com/watch?v=f8jTGtWGRLw;)., 21.08.2021

խերից ու ձեռք բերել ներքին ազատություն¹: Վախի թեման արծարծվում է նաև մեկ այլ ժամանակակից հայտնի ռեժիսոր Ռոմեո Կաստելուչիի ստեղծագործական կյանքում: «Վախը ամենակարևոր զգացմունքներից է: Արվեստում ինձ համար ամենակարևորը այն է, ինչից վախենում ես²»:

Հոգեթերապևտիկ պերֆորմանսի տեսանկյունից ուշադրության են արժանի Յոգեֆ Բոյսի աշխատանքները: «Կոյոտ, ես սիրում եմ Ամերիկան, իսկ Ամերիկան սիրում է ինձ» պերֆորմանսի ժամանակ Բոյսը դաշտագայի հետ փակվում է վանդակում: Դաշտագայը խորհրդանշում է Ամերիկան՝ այն Ամերիկան, որտեղ դեռ եվրոպացի սպիտակամորթ մարդը չէր մտել և չէր ստեղծվել հնդկացի բնիկ ցեղերի հետ բաժանումը: Պերֆորմանսում Բոյսը կրում է բնական մորթուց ծածկոց: Բոյսը տարիներ առաջ այդ պերֆորմանսից ենթարկվում է ավիավթարի Ղրիմում: Բոյսի ինքնաթիռին հարվածում են Սովետական իշխանության ինքնաթիռները: Բոյսի կյանքը փրկում են թաթարները, ովքեր կիրառում են ազգային բժշկությունը երիտասարդին առողջացնելու համար: Իրադարձությունը խորը հետք է թողնում Բոյսի վրա և այս պերֆորմանսը այդ դեպքերի արդյունքն է:

Թեպետ չենք հավակնում նույնատիպացնել հոգեթերապիան և պերֆորմատիվ արվեստը, այնուամենայնիվ ցանկանում ենք բերված օրինակների միջոցով ներկայացնել հոգեթերապիային և պերֆորմատիվ արվեստին բնորոշ ընդհանրությունները:

Պերֆորմանսը, որպես թերապիա կոտրում է կարծարատիպերը, որ արվեստն ու հոգեթերապիան անհամատեղելի են: Բժշկության մեջ հոգեթերապիան օգնում է ազատվել ներքին խնդիրներից, իսկ թերապևտիկ պերֆորմանսը ոչ թե հաղթահարում է դրանք, այլ դարձնում է արվեստի թեմա: Մարդն իր անձնական ապրումները, վախերը, խնդիրները, վերածում է արվեստի իրականության: Ինքնահայեցումը մեծ հնարավորություններ է առաջ բերում ստեղծագործողի համար:

Էպատաժային հնարք: Դժվար է պատկերացնել պերֆորմանսներն առանց էպատաժային հնարքների, որոնք հաճախ խախտում են էթիկական նորմերը և վերածվում են սկանդալի: Էպատաժը ժամանակակից արվեստի անբաժան մասնիկն է, որի հիմքը սկանդալն է: Արվեստում գլխավորը դառնում է զարմացնելը և շոկի ենթարկելը: Էպատաժը (ֆր.՝ epatage) նշանակում է՝ զարմացնել, ցնցել, իսկ բառացի թարգմանությամբ նշանակում է ամեն ինչ՝ ոտքից գլուխ, խառնել իրար կամ ինչ-որ մեկի ոտքի տակը

¹ **Абрамочич М.**, О том как не бояться., журнал ,BLUPRINT, <https://theblueprint.ru/culture/art/kak-pobedit-strah>, Բեռնման օրը՝ 11.09.2021.

² **Кастелуччи Р.** Плакать в театре настоящее наслаждение, Журнал Медуза, 2021, «Плакать» <https://meduza.io/feature/2014/12/11/plakat-v-teatre-nastoyaschee-naslazhdenie>, Բեռնման օրը՝ 03.10.2020.

փորել¹: Ենթադրում է սկանդալային պահվածք, որը հակասում է հասարակության մեջ ընդունված բարոյական, սոցիալական և այլ նորմերին: Էպատաժը կարող է արտահայտվել ոչ այնքան մարդու պահվածքի, որքան նրա ստեղծած արվեստի կամ հասարակական գործունեության մեջ: Ընդունված է համարել, որ դասական արվեստին էպատաժը հարիր չէ:

Էպատաժային հնարքը 20-րդ դարում օգտագործեցին մի շարք ուղղությունների ներկայացուցիչներ՝ ֆուտուրիստները, կոնստրուկտիվիստները, պուրռեալիստները, կոնցեպտուալիստները և այլոք, սակայն ուշադրության է արժանի այն փաստը, որ ցնցելու և շփոթեցնելու միտումն առկա է եղել դեռ անտիկ շրջանում:

Հույն փիլիսոփա Դիոգենեսը էպատաժի էր ենթարկում հանդիսատեսին: Հայտնի են նրա կողմից իրականացրած մի քանի գործողություններ: Դիոգենեսը լապտերը ձեռքին, օրը ցերեկով քայլում էր Հունաստանի շուկաներով և ասում, որ «մարդ է փնտրում²»: Մարդուն որոնելու ընթացքը սիմվոլիկ բնույթ ուներ: Դիոգենեսը որոշ ժամանակ ապրել է տակառում, հանրային վայրերում մերկացել է և սնունդ ընդունել, որը համարվում էր անբարոյականություն: Հայտնի է նաև Դիոգենեսի՝ արձաններից գումար խնդրելու պատմությունը: Գործողությունը սիմվոլիկ էր և ընդգծում էր մարդկանց սառնասրտությունն և անտարբերությունը կարիքավորի նկատմամբ:

Էպատաժը վառ արտահայտվեց պերֆորմանսում, որտեղ սկանդալն ու շոկը դարձան գլխավոր արտահայտչամիջոցներ: Էպատաժը ֆուտուրիստների համար դարձավ առանցքային: Ինչպես յուրաքանչյուր ավանգարդիստական երևույթ, ֆուտուրիզմը ևս ձգտում էր ուշադրություն գրավել: Անտարբերությունը ֆուտուրիստների համար մերժելի էր: Գոյության գլխավոր պայմաններից մեկը՝ սկանդալային մթնոլորտ ստեղծելն էր: Ֆուտուրիզմի առաջին մանիֆեստում գրված է. «Բարև ոհակ, բարև ամբարտավանություն, բարև անվերջանալի էներգիա³»: Ֆուտուրիզմի մանիֆեստի հեղինակ Տ.Մարինետին նշում էր, որ առանց ամբարտավանության չկա արվեստ, և որ դա է ֆուտուրիստների գլխավոր առանձնահատկությունը:

Ա. Քամյուն «Ապստամբող մարդը» էսսեում անդրադառնում է ֆրանսիական իրականության այն հեղինակներին, որոնց ստեղծագործական գործունեությունը հեղափոխական և էպատաժային է եղել իրենց

¹ Словарь терминов изобразительного искусства, 2012,

² Серов. В. 2003, словарь крылатых слов и выражений, М., «Локид-Пресс», <https://dic.academich.ru>, բեռնման օրը՝ 01.09.2021

³ Маринетти Ф. Т. 1986, Первый манифест футуризма, М.: Прогресс, С. 158 —162. Հասանելի է՝ <http://libelli.ru/works/marinetti.htm>, բեռնման օրը՝ 08.08.2021

Ժամանակի համար և մեծ ազդեցություն է թողել գրականության մեջ՝ ավանգարդիստական ուղղության ձևավորման գործում: Քամյուն օգտագործում է «մետաֆիզիկական ապստամբություն» արտահայտությունը: Ըստ Քամյուի՝ «մետաֆիզիկական ապստամբությունը» մարդու կոիվն է կարգերի դեմ: «Ստրուկը պայքարում է ստրկատիրական համակարգի դեմ, իսկ մետաֆիզիկական ապստամբն ընդվզում է իր ճակատագրի և կարգավիճակի դեմ, որը ժառանգել է նախնիներից»: Ապստամբող ստրուկը բողոքում է իր տիրոջից, իսկ մետաֆիզիկական ապստամբողն ընդդիմանում է աշխարհի կառուցվածքին»¹: Քամյուն «մետաֆիզիկական ապստամբությունը» համարում է երևույթ, որին մարդկությունը մշտապես ձգտել է: Նա համարում է, որ «մետաֆիզիկական ապստամբությունը» հանգեցրել է բացարձակ հերքման վերածվում է էպատաժի: Ամենաթողությունը դառնում է առանցքային²:

Ավանգարդի պատմությունը ձևախեղված իրականության պատմություն է, որտեղ սուր զգացողությունների և զրգոյի իրադարձությունների առկայությունը ստեղծագործական ոգեշնչման մասն է: Անդրադառնալով արդի արվեստի միտումներին՝ նկատում ենք, որ այսօր էլ արվեստագետի համար պայթյունգիլ և սուր զգացողությունները ստեղծագործական ներշնչման աղբյուր են դառնում: Վերը նշված միտումները բնորոշ են ժամանակակից մարդու աշխարհընկալմանը: Ընդունված է համարել, որ դասական արվեստի նպատակներից է փոխանցել հանդիսատեսին գեղեցիկի, վեհի ու ներդաշնակության զգացում, սակայն պերֆորմատիվ արվեստը որդեգրելով էպատաժին բնորոշ ամբարտավանությունը և ներդաշնակությունը խաթարող էությունը, հանդիսատեսին զրկում է հարմարավետությունից և հեռակա դիտողի կարգավիճակից՝ նրան մասնակից դարձնելով բուն իրադարձությանը:

Ануж Херунц, Психотерапия и эпатаж как средство выражения перформанса - В научной статье исследуются психотерапия и эпатаж как средство выражения перформанса. Особое внимание было обращено на принцип перформативности, который имеет первостепенное значение в современном искусстве. Также особое внимание уделено коммуникативному аспекту перформанса, а именно взаимоотношениям актера и зрителя, взяв за основу теоретические изыскания немецкого искусствоведа Эрики Фишер-Лихте, изложенные в "Эстетике перформативности".

Anush Kheruntsc, The psychotherapy and epatage as a means of expressing performance - This article examines psychotherapy and epatage as means of

¹ Камю А., Бунтующий человек, АСТ 2010 с. 28-29,

² Նույն տեղում:

expression in performance. Significant attention is given to the principle of performativity, which has primary importance in modern art. The article underlines the communicative aspect of the performance, especially the relationship between the actors and spectators referring to the theoretical studies of the German Art Critic Erika Fischer-Lichte observed in "The power of performance: A new Aesthetic"

**ՔԱՆԴԱԿԱԳՈՐԾՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՄԱԴՐՄԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆ ԱՆՁԻ
ԳԵՂԱԳԻՏԱԿԱՆ ՃԱՇԱԿԻ ԶԱՐԳԱՅՄԱՆ
ԳՈՐԾՈՒՄ**

ՍԵՊՈՒՀ ՆԵՐՄԻՍՅԱՆ

Բանալի բառեր – Քանդակագործություն, ճարտարապետություն, գեղագիտական ճաշակ, համադրում, քաղաքակրթություն, զարդաքանդակներ, հեթանոսություն, քրիստոնեություն, խորհրդային, հետխորհրդային, մշակույթ:

Դժվար է պնդել, թե քաղաքակրթությունների ձևավորման արշալույսին քանդակագործությունն է նախորդել ճարտարապետությանը, թե հակառակը: Թերևս կարելի է պնդել, որ կիկլոպյան ամրոցաշինությունից հետո, երբ ճարտարապետական պարզ ոճի մեջ կառուցվում էին ինքնապաշտպանության կամ անվտանգության միջոցներ՝ հանձին դրանց, գեղապետություններից դեպի վաղ, առավել քաղաքականանապես կատարելագործված միապետությունների անցման շրջանում, երբ ձևավորվում էին ժողովուրդները և խարիզմատիկ առաջնորդներով պետությունները, ճարտարապետությունը և քանդակագործությունը ձևավորվում և զարգանում էին գրեթե համատեղ: Խարիզմատիկ կերպարի կամ առաջնորդի շուրջ պաշտամունքի ձևավորումը և նրան ցմահ կամ ժառանգաբար իշխանություն հանձնելն ընթանում էր նրա աստվածացման զուգորդությամբ, որը չէր կարող չծնել նրա հավերժացման ձգտումներ, որոնք նախ և առաջ արտահայտվում էին քանդակագործության մեջ, իսկ մինչ այդ արդեն ճարտարապետությունը անցում էր կատարում պարզունակ ոճից դեպի առավել ճոխ զարդաքանդակներով հագեցումը, իսկ խոսել զարդաքանդակների մասին, նույնն է, ինչ որ քանդակագործության: Այսինքն՝ տարբեր ժամանակահատվածներում տարբեր ժողովուրդների համար, ի բացառյալ նրանց, ովքեր քոչվորական կյանքով էին ապրում, քանդակագործությունը և ճարտարապետությունը ձևավորվում և գնալով ավելի էր կատարելագործվում արվեստի այս երկու ճյուղերի համադրությամբ, որը բնորոշ է եղել հին հույներին, հռոմեական ճարտարապետությանը, արևելքի քաղաքակրթություններին և ինչու չէ նաև հայ ժողովրդին: Հայ ժողովրդի մինչքրիստոնեական ճարտարապետությունը և քանդակագործությունը, որից, ցավոք, միայն պատառ է մնացել՝ հանձին Գառնիի հեթանոսական տաճարի, մատնանշված հայեցակարգի ճշգրիտ վկայությունն է: Զարդաքանդակներով հսկա սյուներ և սյուների վրա երկթեք տանիք, ընդհանուր առմամբ սա է իրենից ներկայացնում սույն տաճարը, որն

ամենայն հավանականությամբ գերծ չի եղել հեթանոսական արձանների առկայությունից, որոնք չեն պահպանվել: Հընթացս քրիստոնեության՝ որպես պետական կրոնի ընդունման հայ հեթանոսական մշակույթի ոչնչացումը Տրդատ 3-րդի և Գրիգոր Պարթևի կողմից, հնարավորություն չեն տալիս այս առումով դատողություններն ավելի խորացնել, բայց Գառնիի տաճարի օրինակով ակնհայտորեն պարզ է, որ ճարտարապետության և քանդակագործության համադրումը արդեն դարձել էր ստեղծագործական մտահղացման կյանքի կոչելու ընդունելի և թերևս պարտադիր գործոն, որը չէր կարող իր նպաստը չունենալ անձի գեղագիտական ճաշակի ձևավորման և զարգացման գործում: Նմանաբնույթ գլուխգործոցները, որոնք սփռված են եղել համայն Հայկական լեռնաշխարհում, իրենց ճոխությամբ և նրբերանգ լուծումներով մարդկանց ճաշակը բարձրացնելուց բացի ժողովրդի ինքնության պահպանման կարևորագույն երաշխիքներից են եղել, քանի որ յուրաքանչյուր ժողովուրդ իր մշակութային առանձնահատկություններով առանձնանալով, նաև իր իսկ հայրենիքում հիմնավորում է իր բնիկ լինելու հանգամանքը և նաև հանուն այդ մշակութային արժեքների է, որ կենաց – մահու կոիվ է մղում թշնամիների դեմ: Սա ավելի ընկալելի կդառնա, եթե հաշվի առնենք, որ հազարավոր տարիներ հեթանոսական աստվածների արձանների առկայությունը իրենց նվիրված տաճարներում և բազիլիկներում հանուն ցեղի պայքարի կոչ են հնչեցրել քրմերի միջոցով և նաև՝ դրանով պետք է պայմանավորել, որ հազարամյակներ շարունակ, ճշմարիտ է երբեմն նաև կորուստներով, բայց ոչ շատ, մենք կարողացել ենք հզոր պահել Մեծ Հայքի թագավորությունը:

Քրիստոնեության ընդունումից հետո, որը չնայած պետական հրովարտակով լինելուն, միանգամից չամրապնդվեց հայոց հոգիներում, և սոսկ մաշտոցյան սրբազան գրերը նպաստեցին դրա առավել մասսայականացմանը, արդեն 5 – 6 –րդ դարերում նոր սկսեց բերել իր նոր ճարտարապետական և քանդակագործական մշակույթը, որը մինչև 9 – 14 – րդ դարերը չի կարելի պնդել, որ զարգանում էր համադրված. ավելի շատ ուշադրությունը կենտրոնացված էր ճարտարապետական նոր մշակույթի ձևավորման վրա, որի արգասիքներն էին խաչով բրգաձև եկեղեցիները և որոնք զրեթե չունեին կամ մասամբ ունեին քանդակագործական պատկերներ: Որպես ապացույց կարող ենք մատնանշել Էջմիածնի մայր տաճարը, Հռիփսիյան կույսերի տաճարները և այլն: Նույնը չի կարելի պնդել Բագրատունիների, Արծրունիների և մյուս այլ թագավորությունների ճարտարապետական և քանդակագործական մշակույթի մասին, քանի որ այս ժամանակահատվածում կառուցված ճարտարապետական կոթողներն աչքի են ընկնում քանդակագործական պատկերների հետ յուրօրինակ համադրությամբ և այս առումներով գլուխգործոցներ են կերտել Տր-

դատ ճարտարապետը Անիում և Մանուկը՝ Վասպուրականում: Բավական է հիշատակել Ախթամարի Ս. Խաչ եկեղեցին, որը միջնադարյան համաշխարհային ճարտարապետության գլուխգործոցներից է, և որը միաժամանակ կրում է Աստվածաշնչյան պատկերներ թե՛ մանրանկարների, թե՛ մանրաքանդակների տեսքով և բավականին ինքնատիպ լուծումներով է խոյացել բուն տաճարը: Կարևոր է մատնանշել այն հանգամանքը, որ այս ժամանակահատվածի մշակույթում նկատելի են աշխարհիկ և կրոնական թեմաներով պատկերների համադրումը, որը վկայում է այն մասին, որ իրար մոտ են եղել պետությունը և եկեղեցին, որ ցավոք այդպես չէր Արշակունիների շրջանում: Այս լուծումը բնորոշ է ոչ միայն Ս. Խաչ տաճարին, այլև Անիի և Կիլիկիայի հայոց թագավորության հազարավոր ճարտարապետական և քանդակագործական գլուխգործոցներին:

Հայկական մշակույթը, դարձյալ ճարտարապետական և քանդակագործական լուծումների համատեղությամբ մեկ էլ աչքի ընկավ խորհրդային շրջանում: Այն խորհրդահայ մշակույթի կարևորագույն բաղադրամասն էր կազմում: Այս շրջանի լուծումների բովանդակությունը ներառում էր խորհրդային կյանքը, սոցիալիստական շինարարությունը, և, ինչու չէ, նաև մեր ազգային նկարագրի առանձնահատկությունները, որոնք նորի հետ միաձուլումով, հանգեցրեցին նոր գլուխգործոցների ի հայտ գալուն: Այստեղ արդեն մերժվում են կրոնական կամ աստվածաշնչյան թեմաները, այստեղ արդեն իշխում են խաղաղության, աշխատավորության, անցյալի նոր արժևորման, կոմունիզմի կառուցման գաղափարները: Բայց անկախ այն հանգամանքից, որ արդեն խորտակվել է խորհրդային պետությունը, դրանցից շատերը շարունակում են մնալ որպես հայ ճարտարապետական և քանդակագործական արվեստի համադրությամբ կառույցներ:

Ինչ վերաբերվում է հետխորհրդային փուլին, ապա պետք է մատնանշել, որ այդ շրջանում ստեղծվածների մեջ բացակայում է պլանավորումը և յուրքանչյուր ոք ազատ է կյանքի կոչելու իր մտահղացումը, որը կարող է լինել ընդունելի կամ ոչ իշխանությունների կողմից: Այնուամենայնիվ, քանդակագործության և ճարտարապետության համադրումը նույնիսկ ներկայից բարդ քաղաքական ժամանակներում շարունակում է պահել անձի գեղագիտական ճաշակի զարգացման իր կարևորագույն դերը:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. Ազարյան Լ., Վաղ միջնադարյան հայկական քանդակը, Երևան, 1975:

2. Առաքելյան Բ., Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում 9 – 13-րդ դարերում, գիրք 1, Երևան, 1958, գիրք 2, Երևան, 1963:

3. Անուշավան եպս. Ժամկոչյան, Արշակ Ներսիսյան, Հոգևոր-մշակութային կյանքը Վասպուրականի Արծրունյաց թագավորության շրջանում (908-1021), Երևան, 2021:

4. Բալտրուշայտիս Յու., Հատվող կամարների պրոբլեմը և Հայաստանը, Երևան, 1973:

5. Թորամանյան Թ., Հայական ճարտարապետություն, Երևան, 1942:

6. Թորամանյան Թ., Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, հ. 1, Երևան, 1942:

7. Միրզախանյան Ռ. Մշակութային կյանքը Հայաստանում 1956-1966 թթ., Երևան, 2008:

Сепу Нерсисян , Важность сочетания скульптуры и архитектуры в развитии эстетического вкуса человека - Статья посвящена довольно сложной проблеме: последовательность возникновения скульптуры и архитектуры, а затем их сочетание. Архитектура, конечно, предшествовала скульптуре, поэтому на отдельных этапах развития истории произведения искусства создавались путем объединения этих двух. Это сочетание, имеющее свою уникальность для определенных этапов истории Армении, породило уникальные памятники искусства, важность которых в развитии эстетического вкуса человека неоспорима.

Sepuh Nersisyan , The importance of combining sculpture and architecture in the development of a person's aesthetic taste - The article is dedicated to a rather complex problem: the sequence of the sculpture and architecture origin, and then their combination. Architecture, of course, preceded sculpture, then, in separate stages of the development of history, works of art were created by combining these two. This combination, which has its uniqueness for certain stages of Armenian history, has given birth to unique monuments of art, the importance of which in the development of a person's aesthetic taste is undeniable.

ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԿՐՈՆԱԿԱՆ ԿԵՆՑԱՂԱՅԻՆ ԱՎԱՆԴՈՒՅԹՆԵՐԻ ՊԱՀՊԱՆՈՒՄԸ ԱՐԵՎՄՏԱԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ՄՈՒՍՈՒԼՄԱՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱՅՆՔՆԵՐՈՒՄ

ՆՈՒՆԵ ՄԵԼՔՈՆՑԱՆ

Բանալի բառեր - Արևմտյան Եվրոպա, մուսուլմանական համայնքներ, ավանդույթներ, մզկիթներ, կրոնական կենցաղ, կրոնական կառույցներ, կրոնական հագուստ:

Եվրոպայում մուսուլմանական համայնքների ինտեգրումն անմիջականորեն կապված է նրանց կենցաղային ավանդույթների, կրթության, կրոնական և ազգային բարքերի, վարվեցողության և անգամ հագուստների ձևի ու տոնակատարությունների եվրոպականացման հետ: Սույն հոդվածում փորձենք լուսաբանել այս ոլորտներում առկա իրավիճակը մեր կողմից ընտրված ժամանակահատվածում՝ 1990-կան թթ.-ից մինչև 2010-ական թթ. սկզբները: Եվրոպայում իսլամ դավանողների համար առաջնայինը իրենց մզկիթների և աղոթատների կառուցման, պահպանման և ցանցի ընդարձակման հետ կապված խնդիրների հաղթահարումն է:

Ֆրանսիայում մուսուլմանական հավատքի ընդհանուր պայմանների բարելավումը, մասնավորապես՝ երկրպագության վայրերի քանակի և երկրի ամբողջ տարածքում մզկիթներ կառուցելու համար քաղաքապետարանների և մուսուլմանների խմբերի միջև բազմաթիվ համագործակցության ծրագրերի հաստատման առումով, արդարացնում է այն տպավորությունը, որ Ֆրանսիայում մուսուլմանական երկրպագության վայրերի կառուցումը դարձել է համեմատաբար չնչին հարց: Շատ քաղաքներում նույնիսկ պետական միջոցներով ու պետական ֆինանսավորմամբ աջակցում են տեղական մզկիթների կառուցմանը: Մզկիթներ կան Փարիզում և մյուս քաղաքներում: Կարծես թե սովորական է դարձել մզկիթների կառուցման հարցը, որովհետև քաղաքական ու իրավական արգելքներ չկան: Մակայն ֆրանսիական մամուլում 2000-ականների սկզբներին հրապարակված հարցումների տվյալները վկայում են ֆրանսիացիների աճող դժգոհության մասին: Պահպանողական Le Figaro-ի հրապարակված հարցման տվյալներով 2012թ. հարցվածների 43%-ը դեմ է մզկիթների կառուցմանը, հիմնա-

կանում՝ աջաթևյան ու ծայրահեղ աջ կուսակցությունների ընտրողների շրջանում¹: Նույնիսկ եթե պետությունը խիստ աշխարհիկ է, և կրոնական փառատոնները երբեք պետության կողմից կազմակերպված չեն լինում, քրիստոնեական գլխավոր տոները ընդգրկված են պաշտոնական օրացույցում և ճանաչվում են որպես պետական տոներ: Պետական կառավարման կառույցներում, գործակալություններում ու պետական դպրոցներում, աշխատող մուսուլմանները, որոնք ցանկանում են մասնակցել հատուկ կրոնական տոների, կարող են ստանալ ազատ օր և բացակայել:

Գերմանիայում մզկիթների և աղոթատեղիների առումով մուսուլմանները նույնպես արգելքների չեն հանդիպում: Բացի անհայտ թվով հավաքատեղիներից, որոնց թիվը հավանաբար հասնում է մի քանի հարյուրի, մի քանի հազար շինություններ օգտագործվում են որպես մզկիթ,: Այժմ մուսուլմանական կրոնական ենթակառուցվածքը լայնորեն տարածված է, կենտրոնացած է արդյունաբերական բնակավայրերում և բաժանվում է էթնոկրոնական սկզբունքով (օրինակ՝ “Turkish,” “Arab”/ “Moroccan,” “Bosnian,” “Albanian,” “Pakistani”): Մզկիթների ու աղոթատեղիների հիմնադրումը այն կրոնական ազատության տարրերից է, որ երաշխավորում է Սահմանադրության 4-րդ հոդվածով, երբեմն էլ, անհրաժեշտության դեպքում, իրականացվում է դատարանի որոշումներով: Այստեղ ևս «մուսուլմանների ինտեգրացիայի շուրջ» ընթացող թեժ բանավեճը ցույց է տվել, որ 2010թ.² հարցումների համաձայն Գերմանիայի բնակչության 58.4%-ը համաձայն է զգալիորեն սահմանափակել երկրում մուսուլմանների կրոնական իրավունքները: Մասնավորապես, Քյոլնի, Բեռլինի, Ֆրանկֆուրտի և Մյունխենի մեծ մզկիթների նախագծերը դժգոհություն են առաջացրել իսլամի հակառակորդների, քրիստոնյա արմատականների ներկայացուցիչների մոտ: Նրանք բոլորը դատապարտում/մեղադրում են «իսլամն ինքնին»՝ համարելով այն գերմանական հասարակության համար խնդիր: Որոշ վայրերում (օրինակ՝ հյուսիսային Ռեյնս-Ռուրի քաղաքում) աղոթքի կանչելու համար բարձրախոսների կիրառումը մոտ թաղամասերում լարվածություն է առաջացրել: Այնուամենայնիվ, կա լայն քաղաքական մեծամասնություն, որը հստակորեն և հրապարակայնորեն աջակցում է մուսուլմանների սահմանադրական իրավունքներին: Նույնիսկ աղոթքի համար նախատեսված սենյակներ կան մի շարք հանրային հաստատություններում, օրինակ՝ խորհրդարանի մասնաշենքերում կամ հիվանդանոցներում: Պետության կրոնական հարցերում չեզոքության

¹ IFOP pour le Figaro *L'image de l'Islam en France*, October 2012, www.ifop.com/media/poll/2028-i-study_file.pdf.

² Shtu www.deutsche-islam-konferenz.de/DIK/DE/Magazin/Gemeindeleben/Moschee_konflikte/Leggewie/moscheekonflikte-leggewie-node.html:

պատճառով դրանք չեն սահմանափակվում որևէ կրոնական պատկանելությամբ և սովորաբար կոչվում են «լռության սենյակ»:

Մեծ Բրիտանիայում առաջին մզկիթները հիմնադրվել են դեռևս 19-րդ դարի վերջերից: Բայց երկար ժամանակ դրանք սակավաթիվ են եղել, որպես աղոթատեղի ծառայել են այլ շինություններ: 2009-ին Անգլիայում և Ուելսում պաշտոնապես գրանցված էր 870 մզկիթ¹, այլ գնահատականներով Բրիտանիայում մզկիթների և իսլամական կենտրոնների ընդհանուր թիվը հասնում է 2000²: Տարիների ընթացքում մզկիթների կառուցումը դժգոհության տեղիք է տվել հասարակության մեջ: Նոր մզկիթների կառուցումը դադարեցնելու զգալի արշավներ են եղել մի շարք քաղաքներում, որոնք հաճախ ղեկավարվել են աջ խմբերի կողմից, ինչպիսիք են Անգլիայի պաշտպանության լիզան կամ Բրիտանական ազգային կուսակցությունը:³

Նիդեռլանդներում մզկիթների վերաբերյալ ընդհանուր քաղաքականության շրջանակը սովորաբար սահմանվում է պետության կողմից, բայց դրա իրականացումը տեղական խնդիր է, և դա նշանակում է, որ քաղաքապետարանների դիրքորոշումներում առկա են տարբերություններ: Օրինակ՝ անցյալում որոշ համայնքներ ֆինանսավորել են մզկիթների կողմից իրականացվող սոցիալական և մշակութային գործունեությունը, իսկ մյուսները միջոցներ չեն ստանում նմանատիպ գործունեության համար: Ռոտտերդամում և Ամստերդամում մեծ մզկիթներ կառուցելու ծրագրերը լուրջ քննարկումներ է հարուցել, սակայն մզկիթներին ցուցաբերվող դիմադրությունը, կարծես, հիմնականում կապ չունի դրա տեսակի հետ: Այնպիսի հարցեր, ինչպիսիք են մինարեթը կամ աղոթքի կանչը, բանակցելի են, և սահմանափակումները սովորաբար հաշվի են առնվում արդեն նախնական ծրագրերում: Նիդեռլանդներում ոչ ճշգրիտ հաշվարկներով կա ավելի քան 450 մզկիթ, որոնք պատկանում են թուրքական, մարոկկացի, սուրինամյան, սոմալցի ծագմամբ մուսուլմաններին, որոնց մզկիթներ հաճախումների քանակը տարեց տարի ավելանում է⁴:

Ըստ վերջին գնահատականների, **Բելգիայում** կա 333 մզկիթ և աղոթատուն, որոնք ինքնաֆինանսավորվում են և ունեն շահույթ չհետապնդող միությունների պաշտոնական իրավական կարգավիճակ: Ֆլանդրիային բաժին է ընկնում պաշտամունքի հաստատությունների կեսը՝ 167 մզկիթ կամ աղոթարան: Վալոնիայում կա 89, իսկ Բրյուսելի մարզում՝ 77:

¹ Տե՛ս www.brin.ac.uk/figures/#NumberMosques

² **Gale, Richard**, “Representing the city: Mosques and the planning process in Birmingham, UK”, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, vol. 31, no. 6 (2005), pp. 1161-1179:

³ Տե՛ս <http://conciliocic.org/news/22-who-you-gonna-call-mosque-busting-with-gavin-boby-by-h-s-lane>:

⁴ Maliepaard and Gijsberts, *Moslim in Nederland*, The Hague: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2012).

Մարոկկացիները հաճախում և ղեկավարում են մզկիթների մոտ կեսը: Թուրքական մզկիթները կազմում են ընդհանուրի 42%: Մնացած 10%-ը պատկանում է ալբանական, բոսնիական, պակիստանյան և այլ ազգային ու էթնիկ մուսուլմանական խմբերին:¹ Մզկիթները, ընդհանուր առմամբ, դպրոցներից, խանութներից կամ արդյունաբերական տարածքներից վերափոխված աղոթատներ են: Բելգիայում իսլամական երկրպագության միայն չորս վայրեր են կառուցված համաձայն մզկիթի դասական ճարտարապետության, մեկ կամ երկու մինարետով ու գմբեթով: Տասներկու այլ մզկիթներ իրենց վերանորոգված շենքերին ավելացրել են մինարետ: Այս հնարավորությունը կախված է շինարարական կանոնակարգերից և տեղական իշխանությունների քաղաքական կամքից: Աղոթքների հրավերի բարձրաձայն հեռարձակումը, ընդհանուր առմամբ, արգելված է համայնքապետարանների մեծ մասում, սակայն կան որոշ բացառություններ:²

Մզկիթների պաշտոնական ճանաչումը և ֆինանսական աջակցությունը անցել են տարածաշրջանային իրավասության ներքո 2001 թ.-ին: Ճանաչման և ֆինանսավորման պայմաններին առնչվող դրույթները ամրագրվում են տարածաշրջանային իշխանությունների կողմից: Մզկիթներին պարտավոր են պահպանել Բելգիայի սահմանադրությունը և մարդու իրավունքները: Ֆլամանդական ճանաչման չափանիշներն ավելի խիստ են, քան կիրառվում են երկրի մնացած հատվածներում. իսլամ հոգևորականները, ովքեր աշխատավարձ են ստանում Ֆլանդրիայում ճանաչված մզկիթներում, պետք է անցնեն տարածաշրջանային իշխանությունների կողմից կազմակերպված «քաղաքացիության»/(*inburgering*) դասընթացներ, իսկ հոլանդերենը պետք է լինի մզկիթի վարչակազմի պաշտոնական լեզուն: Մարզերի կողմից ճանաչումը ենթադրում է տարածքային իշխանությունների կողմից շենքերը պահպանելու պարտավորություն, իսկ դաշնային կառավարությունը, իր հերթին, պատասխանատու է իմամների աշխատավարձերը վճարելու համար, որոնք պարբերաբար ծառայություններ են մատուցում այդ մզկիթներում:

Մուսուլմանների կրոնական ինքնության կայացման գործում կարևոր է նաև նրանց **կենցաղային ավանդույթների** պահպանումը, որն ունի բավականին լայն սպեկտր՝ թաղումների ծիսակարգ, հագուստ, կրոնական տոնակատարություններ, հատուկ ծառայություններ, արդար (հալալ)

¹ St`u **Kanmaz, M. & El Battiui** (2004) "Report on Mosques, Imams and Islam Teachers in Belgium", Report of the King Baudouin Foundation (KBS), Brussels—in www.kbs-frb.be/publication.aspx?id=i78ig2&LangType=i033; Kanmaz, M. & El Battiui (2004) www.kbs-frb.be/edition.aspx?Id=i78ig2&LangType=i033:

² Մզկիթների շուրջ տեղական լարվածության մի քանի օրինակների համար տե՛ս Allievi, S., *Conflicts over mosques in Europe—Policy issues and trends*, NEF, 2009, www.nefic.org:

սնունդի ընդունում և այլն: **Ֆրանսիայում** ինչպես հանրային այլ ծառայություններ, հուղարկավորության արարողությունը և թաղումը օրենքի իմաստով ղեկավարվում են չեզոքության սկզբունքով: Ուստի, Ֆրանսիայում համայնքային գերեզմանատները տարանջատված չեն դավանանքների միջև: Կրոնական խորհրդանիշների կամ նշանների տեղադրում գերեզմանատների հանրային տարածքներում խստիվ արգելվում է: Սակայն իրավիճակն այս առումով գնալով բարդանում է, պետական մարմինները տիպված են թույլատրել երկրի տարածքում մուսուլմանների հուղարկավորությունը կատարել առանձնահատուկ պայմաններով: Օրինակ, քաղաքապետը հնարավորություն ունի համայնքային գերեզմանատներում խմբավորել նույն հավատքի մարդկանց գերեզմանները՝ մինևույն ժամանակ հոգ տանելով, որ հարգվի հասարակական հատվածների չեզոքությունը, ինչպես նաև ընտանիքների թաղման ընտրության ազատությունը: 2010-ին խոշոր քաղաքներում բացվել են շուրջ 70 մուսուլմանական հատվածներ: Ստրասբուրգը ֆրանսիական առաջին քաղաքն էր, որը բացեց (2012-ի փետրվարին) մուսուլմանական հանրային գերեզմանատուն¹:

Ֆրանսիայում երեք հիմնական մզկիթներ (Փարիզի Մեծ մզկիթ, Լիոնի և Էվրի-Կուրկուրոննի) ունեն պաշտոնական համաձայնություն (տրված է գյուղատնտեսության նախարարության կողմից) անասունների մորթը կատարել կրոնական ծիսակարգով: Այժմ հեշտ է հալալ սնունդ գտնելը: Այն կարելի է գտնել սուպերմարկետներում կամ մսագործական մասնագիտացված խանութներում: 2004 թվականից ի վեր, տարին մեկ անգամ, Փարիզում տեղի է ունենում հալալալ էքսպո, որտեղ հալալ ապրանքներում մասնագիտացված միջազգային և ազգային ընկերություններ ներկայացնում են իրենց արտադրանքը: Բայց խնդիրներ մշտապես լինում են, ինչպիսիք են հանրակրթական դպրոցներում խոզի մսով կերակրատեսակների հարցը, հալալ մենյուների հարցը և այլն: Օրինակ ներքին գործերի նախկին պահպանողական նախարար Կլոդ Գուանտը 2011 թ. օգոստոսի 16-ին թվագրված մի շրջաբերականում սահմանեց «հանրային ծառայություններ մատուցելու կիրառելի իրավական կարգավիճակը», որպեսզի հանրային սննդի մատակարարման կանոնները ուսումնական հաստատություններում, հիվանդանոցներում կարգավորի»²: Նշվում էր նաև, որ դավանանքին համապատասխանող ճաշացանկը հաստատելու ազատությունը և դավանանքի համաձայն սննդակարգ կազմելու ազատությունը ինքնին չի հանդիսանում ոչ օգտագործողների իրավունք, ոչ էլ

¹ Տես www.vmw.saphirnews.com/Strasbourg-donne-le-jour-a-un-cimetiere-public-musulman

² Տես Ministère de l'Intérieur, de l'outre mer, des collectivités territoriales, et de l'immigration, *Laïcité et liberté religieuse. Recueil de textes et de textes et de jurisprudence*, Paris, Les éditions des journaux officiels, 2011, էջ. 44:

պարտավորություն համայնքների համար: Ինչ վերաբերում է հիվանդանոցներին, շրջաբերականը հիշեցնում է, որ հիվանդները կարող են իրենց սննդակարգերին համապատասխանող սնունդ ստանալ՝ իրենց դավանանքի առաջնորդի հետ համաձայնեցնելով: Փաստորեն պետությունը սննդակարգի շուրջ կրոնական խնդիրը ստիպված էր լուծել օրենսդրական ակտով:

Մուսուլմանները պայքարում են իրենց հավատքին համապատասխան հագուստ կրելու համար, որը նորից հասարակական դժգոհության առիթ է դարձել: Օրնքներով արգելված է հանրային տարածքներում (փողոցներ, հասարակական տրանսպորտ, խանութներ, առևտրի կենտրոններ, դպրոցական հաստատություններ, փոստային բաժանմունքներ, հիվանդանոցներ, դատարաններ) գլխաշորեր և դեմքը թաքցնելու հագուստներ կրել:

Գերմանիայում շատ մուսուլմաններ դեռևս նախընտրում են թաղվել իրենց ծագման երկրում, որովհետև Գերմանիայում թաղման ծախսերը համեմատաբար մեծ են, իսկ մուսուլմանական թաղումներ կազմակերպելու հարմարություններ միշտ չէ, որ առկա են ամեն համայնքի տարածքում: Ժամանակի ընթացքում ավելի ու ավելի շատ մուսուլմաններ են թաղվում Գերմանիայում: Մուսուլմանական գերեզմանատները քիչ են, սակայն պետական կամ եկեղեցիներին կից գործող գերեզմանատներն առանձնացրել են հատուկ մուսուլմանական թաղումների համար տարածքներ: Դաշնության սուբյեկտների՝ Հռդերի օրենսդիր մարմիններում (լանդտագներում) այս հարցերը քննարկման առարկա են¹, քաղաքական կուսակցությունները հարկադրված են օրենսդրական փոփոխությունների առաջարկներ ներկայացնել լուծումներ գտնելու համար²: Թույլ են տալիս իսլամական ավանդույթի համաձայն առանց դաճաղի հուղարկավորություն:

Քաղաքական իշխանություններն ավելի ու ավելի հաճախ են ուշադրություն դարձնում մուսուլմանական կրոնական տոնակատարություններին՝ շնորհավորական ուղերձներ հղելով, նրանց հրավիրելով կամ նրանց հրավերներն ընդունելով, օրինակ՝ ռամադան ամսվա ընթացքում: Մուսուլմանական տոներն օրենքի տեսանկյունից ճանաչված չեն որպես պետական տոներ, ինչպես կարևոր քրիստոնեական տոները, սակայն որոշ չափով իրավաբանական տեսանկյունից պաշտպանված են: Աշխատողները հիմնականում իրավունք ունեն մեծ տոների ժամանակ դիմել արձակուրդ ստանալու համար, իսկ աշխակերտները կարող են մի քանի օր դպրոց չհաճախել: Գերմանիա կարելի է ներմուծել հալալ ուտելիք, ին-

¹ Խորհրդարանին ներկայացրաց փորձագետների զեկույցները տե՛ս www.hessischer-landtag.de/icc/Internet/med/fd9/fd930c3e-d990-0931-d3d1-17052184e373,11111111-1111-1111-1111-111111111111.pdf, www.fr-online.de/rhein-main/muslimische-begraebnisse-graeber-nicht-antasten,1472796,20830198.html

² Տե՛ս <http://starweb.hessen.de/cache/DRS/18/4/06734.pdf>

չը և կանոնավոր տեղի է ունենում: Տեղական և կենտրոնական դատական մարմինները տասնյակ որոշումներ ունեն, որոնցով բավարարել են մորթի և սննդակարգի մասին մուսուլմանական համայնքների հայցերը: Արդյունքում հալալ սնունդը շատ տարածված է, քանի որ ավելի ու ավելի շատ խանութներ, ռեստորաններ և սուպերմարկետներ առաջարկում են այն հիմնականում մուսուլմանների խիտ բնակչություն ունեցող տարածքներում: Ինչ վերաբերվում է հագուստին, գործնականում մուսուլման տղամարդկանց հագուստի կանոնակարգն ուշադրության չի արժանանում օրենքի և հանրային քննարկման տեսանկյունից: Կանանց գլխաշորի հարցը ճիշտ հակառակն է: Գերմանական հասարակության մեջ գլխաշորը լայնորեն չի ընդունվում, քանի որ պարզապես ընկալվում է որպես կանանց ճնշելու և տղամարդկանց գերակայությունը ցուցադրելու գործիք: Ծայրահեղականները, հատկապես ֆեմինիստները, հայտարարում են, որ այն «իսլամիզմի դրոշմ է» և տարբերություն չեն դնում իրական ճնշման դեպքերի ու կամավոր գլխաշոր կրող կանանց միջև: Իրավաբանական առումով գլխաշոր կարելի է կրել հանրային վայրերում, այդ թվում դպրոցներում և համալսարաններում, բացառությամբ ուսուցիչների՝ համաձայն նոր օրենսդրության, որն արգելում է «կրոնական խորհրդանիշներ» կրել պետական պաշտոններում: Նման կարգավորումները չեզոք են իրենց բառակազմով, սակայն ակնհայտորեն ուղղված են միայն մուսուլմանական գլխաշորին:

Բրիտանական քաղաքների մեծ մասում կան գերեզմանատներ, որտեղ մուսուլմաններին վերապահված տարածքներ կան: Չնայած կառավարության հետ ունեցած հակասություններին Մուսուլմանների բրիտանական կազմակերպության (MCB), ներկայացուցիչը 2001 թվականից անդամակցում է Արդարադատության նախարարության հուղարկավորությունների և գերեզմանատների խորհրդատվական խմբում: Որոշ բնակավայրերում և վարչական տարածքներում գործում են գերեզմանատների խորհուրդներ, որոնք բանակցություններ են վարում տեղական իշխանությունների հետ՝ մուսուլմանների հուղարկավորության ծիսակարգը պահպանելու համար: Այդ նպատակով մզկիթներում ստեղծվում են համապատասխան հարմարություններ¹: Երկրի հասարակական արձագանքը այս երևույթների նկատմամբ միանշանակ չէ: Ազգայնականները մամուլով և այլ միջոցներով բարձրաձայնում են բրիտանական կյանքի աստիճանաբար «իսլամացման» վերաբերյալ մտահոգություններ, իսկ մուսուլմանական փոքրամասնությունների ներկայության հանրային նշանները՝ գերեզմաններն ու գերեզմանատները, երբեմն հարձակման են ենթարկվում հակամուսուլմանական և ռասիստական հայացքներ ունեցող

¹ Տեղեկատվությունը վերցված է <http://www.mbc.org.uk> կայքից:

քաղաքականացված խմբերի կողմից: Պատճառներից մեկն էլ այն է, որ բրիտանացի մուսուլմանները ակտիվ և ցուցադրաբար տոնում են իրենց կրոնական տոնակատարությունները: Տեղի մզկիթներն ու իսլամական կենտրոնները այդ նպատակով ամբողջ երկրում վարձակալում են մեծ դահլիճներ կամ մարգագահլիճներ՝ հսկայական թվով այցելողներին տեղավորելու համար, իսկ որոշ մզկիթներ կրկնակի արարողություններ են անցկացնում աղոթքների համար: Հատկապես սուննիական համայնքների շրջանում տոները նշվում են նաև հանրային երթերով, ելույթներով, բարձրաձայն երգերով և կրոնական ասմունքով: Շիա մուսուլմանները ևս այս գործում պասիվ չեն: Ինչպես պետական, այնպես էլ մասնավոր հատվածների գործատուների շրջանում և հաստատություններում ընդունված պրակտիկա է թույլ տալ, որ մուսուլմանները բացակայեն կրոնական տոները անցկացնելու համար, որն իր հերթին բարդություններ է առաջացնում կրթական և արտադրական ոլորտներում:

Հալալ սննդի մատակարարման և մյուս իսլամական ծառայությունները Մեծ Բրիտանիայում ի հայտ են եկել դեռևս 1970-ական թվականներից: 1994-ին ստեղծվեց Հալալ սննդի մարմինը¹, իսկ 2003թ. Հալալ վերահսկող կոմիտեն/Halal Monitor Coommittee (HMC)²: Կան բազմաթիվ բիզնեսներ, որոնք ապահովում են տեղական աճող «մուսուլմանական շուկան», ինչպես նաև փորձում են ընդլայնել առևտուրը մուսուլմանական երկրների հետ: Չնայած չկան հալալ սննդի հստակ չափորոշիչներ, հալալ սննդի վաճառակետեր այժմ կան Մեծ Բրիտանիայի քաղաքների մեծ մասում: Մեծ Բրիտանիան ներկայումս հանդիսանում է իսլամական ֆինանսավորման նախաձեռնությունների արևմտյան խոշորագույն հանգույցը՝ միլիարդավոր պարտատոմսերով և ակտիվորեն գովազդում է իրեն որպես իսլամական ներդրումների համար կարևոր վայր և արևմտյան դարպաս՝ հաշվի առնելով իսլամական ֆինանսների և շուկայի նկատմամբ աճող հետաքրքրությունն ամբողջ աշխարհում: Սա աջակցություն է ստացել նաև այնպիսի մուսուլմանական կազմակերպությունների կողմից, ինչպիսիք են Բրիտանիայի մուսուլմանական խորհուրդը³: Հիմնական նպատակը մուսուլմանական աշխարհից ներքին ներդրումներ ներգրավելն է, մասնավորապես, Պարսից ծոցի երկրներից, ինչպես նաև Մալայզիայից ու Ինդոնեզիայից Սա ստացել է տարբեր քաղաքական կուսակցությունների աջակցություն, իսկ 2013թ. Լոնդոնում անցկացվեց Համաշխարհային իսլամական տնտեսական ֆորումը: Գոյություն ունեն «Շարիաթին համապատասխան» հինգ բանկեր և 17 սովորական բանկեր,

¹ Տե՛ս www.halalfoodauthority.co.uk

² Տե՛ս www.halalmc.co.uk

³ Տե՛ս www.mcb.org.uk/uploads/MCBBriefingLondonandIslamicFinance.pdf.

որոնք Մեծ Բրիտանիայում պատուհաններ են ստեղծել իսլամական ֆինանսական ծառայություններ մատուցելու համար: Բրիտանիայի իսլամական բանկը (IBB) միակ իսլամական բանկն է, որը բարձր կարգավիճակ ունի: Իսլամական ֆինանսների ոլորտի սպասարկման համար շուրջ խոշոր իրավաբանական ընկերություններ իրավաբանական ծառայություններ են մատուցում իսլամական ֆինանսների և կառավարման խորհրդատվական ձեռնարկություններում: Իսլամական ֆինանսների և բանկային գործի դասընթացներ են առաջարկում առնվազն տասը համալսարաններ և բիզնես դպրոցներ, ինչպես նաև մասնավոր հաստատություններ¹:

Մեծ Բրիտանիայում, վաղուց արդեն սովորական է տեսնել մուսուլման կանանց, ովքեր կրում են հիջաբ (գլխաշոր), դեմքի վարագույր, երկար հագուստներ, վերարկու և այլ համեստ կրոնական հագուստներ: Մեծ Բրիտանիայի հանրային հաստատություններում մուսուլմանական հագուստի կրումը սահմանափակող օրենսդրություն չկա, իսկ դպրոցներում համագլխի հարցերը դարձել են խնդրո առարկա: Դպրոցների, տեղական ինքնակառավարման մարմինների և գործատուների դեմ դատական հայցեր են ներկայացվել, որոնք շահել են հայցատուները, հագուստի կանոնակարգեր կիրառելու համար, որոնք ուղղակիորեն կամ անուղղակիորեն տարբերակում են աշակերտներին կրոնական և էթնիկ պատկանելության առումով: նույնիսկ 2006թ.-ին Լորդերի պալատն ընդունեց որոշում, մի դպրոցական աղջկա հագուստի մասին²: Թե՛ զինված ուժերը, թե՛ ոստիկանությունը ունեն հիջաբի հաստատված տեսակ մուսուլմանական կանանց համար: Երկրում շատ ակտիվ են մուսուլմանական մշակույթային և սպորտային կազմակերպությունները, կազմակերպվում են ամենամյա ամառային ճամբարներ, ընտանեկան փառատոներ, <<հալալ>> զվարճանքներ³, «Մուսուլմանական լուրեր» մրցանակաբաշխությունը⁴ և տեղական ու ազգային արվեստի և մշակույթի մի շարք միջոցառումներ և ցուցահանդեսներ:

Նիդեռլանդներում մուսուլմանները կարողանում են պահպանել կրոնական, կենցաղային ավանդույթները: Առաջին հերթին ապահովում են մզկիթների և աղոթատների գոյությունն ու գործունեությունը: Մզկիթների վերաբերյալ ընդհանուր քաղաքականության շրջանակը սովորաբար սահմանվում է պետության կողմից, բայց դրա իրականացումը տեղական ինդիվիդուալ է, որի լուծումները տալիս են տեղի քաղաքապետարանները նախօրոք ճշտելով այնպիսի հարցեր, ինչպիսիք են մինարեթի վայրը

¹ Այս իրողությունների մասին է ՄքՔենզիի աշխատությունը (McKenzie, Duncan, *Islamic Finance*. Financial Markets Series, London: TheCityUK, 2012)

² Տե՛ս www.bailii.org/uk/cases/UKHL/2006/15.html.

³ Տե՛ս www.livingislam.org.uk/.

⁴ Տե՛ս www.muslimnews.co.uk/awards/.

կամ աղոթքի կանչը և սահմանափակումները սովորաբար հաշվի են առնվում արդեն նախնական ծրագրերում: Մինչև 2013 թ. Նիդեռլանդներում կար ավելի քան 450 մզկիթ: Դրանցից մոտավորապես 245-ը պատկանում էր թուրքերին, մյուսները մարոկկացի, սոմալեցի և այլ համայնքներին: 1991թ. փոփոխություններ կատարվեցին «Հուղարկավորության մասին օրենքում» որը թույլ էր տալիս մուսուլմաններին թաղումներն անել իրենց կրոնական արարողակարգով¹, իսկ 2007 թվականին Գերեզմանատների ազգային կազմակերպությունը հրատարակեց ձեռնարկ իսլամական թաղումների համար:² Քաղաքային գերեզմանատներում գոյություն ունեն բազմաթիվ իսլամական թաղման վայրեր: 2007 թվականին Ալմերե քաղաքում հիմնվել է առաջին զուտ իսլամական գերեզմանատունը: Այս գերեզմանատները կառավարում են իրենց հատուկ կազմակերպությունները, որոնք տեղական իշխանությունների հետ անընդհատ բանակցությունների մեջ են ավելի շատ զուտ իսլամական գերեզմանատներ հիմնելու համար:³ Համայնքային կառույցները ուշադրության կենտրոնում են պահում կրոնական տոնակատարությունները, հատկապես ռամադանը: Ձգտում կա իսլամական տոները դարձնել երկրի համար ազգային, սակայն որոշ քաղաքական կուսակցություններ կտրականապես դեմ են այդ ծրագրերին՝ դրանք անվանելով հոլանդական հասարակության «ինքնաիսլամացում»:

Հալալ սնունդը և մյուս իսլամական ծառայությունները կարևոր են Նիդեռլանդների շատ մուսուլմանների համար: Թուրք, իրանցի, իրաքցի, սոմալեցի և ծագմամբ հոլանդացիների մոտ կան մոտեցումների տարբերություններ, բայց նրանց գերակշիռ մասը կարողացել է ապահովել իր սննդակարգը ըստ կրոնական պահանջների: Կան հալալ սնունդ արտադրող ընկերություններ և տեսչական մարմիններ որոնք ակտիվ գործունեություն են ծավալում Նիդեռլանդներում և Ֆրանսիայում: Նրանք այս նպատակով գործող համաշխարհային համակարգող կառույցների Բոյուսելում գտնվող Հալալ հավաստագրողների եվրոպական ասոցիացիայի (AHC-Europe) անդամ են⁴: Բազմաթիվ խանութներ և ռեստորաններ մաս-

¹ *Dessing, Nathal M.*, *Rituals of Birth, Circumcision, Marriage and Death among Muslims in the Netherlands* (Leuven: Uitgeverij Peeters, 2001).

² *See* www.begraafplaats.nl/publicaties.

³ **Wojtkowiak, J. and G.A. Wiegerts**, "Moslims doen het helemaal zelf. Veranderende islamitische uitvaartrituelen in Nederland (Muslims do it all themselves. Changing Islamic burial rituals in the Netherlands)", in H.J.M. Venbruz, M. Heessels and S.H. Bolt (eds.), *Rituele Creativiteit* (Ritual Creativity) (Zoetermeer: Meinema, 2008), pp. 31-44.

⁴ **Bonne, K., and Verbeke, W.**, 2008. 'Religious values informing Halal meat production and the control and delivery of Halal credence quality. *Agriculture and Human Values*, Vol. 25 (2008), pp. 35-47.

նագիտացված են հալալ սննդի ուղղությամբ, իսկ սուլպերմարկետները առանձնացրել են հատուկ դարակաշաբեր՝ հալալ արտադրանքներով: Գլխաշորերի հարցն այստեղ ևս առկա է և կարևոր հարց է հասարակական քննարկումների և մահմեդական կանանց կրոնական և ինքնության համար¹: Մահմեդական աղջիկներին և կանանց (ներառյալ փաստաբաններին) թույլատրվում է հիջաբ կրել հանրակրթական դպրոցներում և հանրային հաստատություններում ու ընկերություններում, բացառությամբ ոստիկանության ուժերի և դատարանների պաշտոնյաների: Որոշակի պայմաններում քրիստոնեական դպրոցները կարող են արգելել աշակերտներին և անձնակազմին հիջաբ կրել, և կան դեպքեր, երբ կանայք չեն ստացել աշխատանք, քանի որ նրանք գլխաշոր են կրել: Անցկացվում են նաև կրոնական մշակութային միջոցառումներ մեծ սրահներում, որոնք ուղեկցվում են բանավեճերով, ապրանքների, ծառայությունների և աշխատատեղերի շուկաներով, դասախոսություններով և երաժշտությամբ, իսկ 2009 և 2010 թվականներին Դար ալ Իլմ/Dar al Ilm ինստիտուտը կազմակերպեց Ազգային իսլամական կոնգրես Ամստերդամում:

Բելգիայում ևս պահպանվում են մուսուլմանների կրոնական կենցաղային ավանդույթները: Մահացած մուսուլմանների, նույնիսկ Բելգիայի քաղաքացիություն ստացածների մեծ մասի մարմինները հուղարկավորության համար հիմնականում ուղարկվում են հայրենիք²: Դրա համար վճարելու նպատակով մուսուլման ընտանիքների մեծ մասը ներդրում է կատարում կամ առևտրային կամ ասոցիացիաների ֆոնդերում: Բելգիայում իսլամական գերեզմանատներ որպես այդպիսիք չկան: Գերեզմանատները կառավարվում են քաղաքապետարանների կողմից և մեծ մուսուլման բնակչություն ունեցողները հատուկ տարածքներ են հատկացրել իսլամական թաղումների համար³:

Բելգիայի իշխանությունները որևէ պաշտոնական կարգավիճակ չեն տալիս մուսուլմանական կրոնական տոներին, բայց մուսուլմաններն անհատապես տոնում են դրանք: Չնայած այս տոներից շատերն, ընդհանուր առմամբ, անցնում են աննկատ, մի մասը տեսանելի է դառնում և պահանջում է տեղական իշխանությունների նվազագույն աջակցություն:

¹ Shadid, W.A.R. and P.S. Van Koningsveld, “Muslim dress in Europe: Debates on the headscarf”, *Journal of Islamic Studies*, vol. 16, no. x (2005), pp. 35–61.

² Այս հարցի վերաբերյալ ստույգ տվյալներ չկան, բայց արդարացի է ասել, որ առաջին սերնդի թուրք և մարոկկացի մուսուլմանների մարմինների մեծամասնությունը տեղափոխվում են ծագման երկիր: Պատկերը, սակայն, պակաս պարզ է երիտասարդ սերունդների համար՝ հաշվի առնելով իրենց երիտասարդ տարիքը, և հարցը մնում է բաց, թե որքանով են ապագա սերունդները թաղվելու Բելգիայում, այլ ոչ թե իրենց ծնողների հայրենի երկրում:

³ Տե՛ս www.flwi.ugent.be/cie/archief/d0cu3.htm.

Կրոնական գլխավոր տոների ընթացքում սովորաբար զգացվում է մեծ թվով մուսուլմանների բացակայությունը դպրոցից կամ աշխատանքից: Այդ պատճառով շատերը կողմ են, որ այդ կրոնական տոնակատարությունները ճանաչվեն ազգային տոներ: Սակայն այս գաղափարը լրջորեն չի դիտարկվել և դիմադրության է արժանացել: Միջմշակութային երկխոսությունների 2010 թ. Զեկույցը («Բեկիայում», հատված 3, հատ. 14), առաջարկում էր բարեփոխել ներկայիս օրացույցը՝ երեք ֆիքսված ազգային քրիստոնեական տոները (Զատիկ, Համբարձում և բոլոր Սրբեր) փոխարինելով երեքով, ձկուն տոներով, որոնք քաղաքացիները կարող էին օգտագործել իրենց ընտրությամբ¹: Իսլամական կազմակերպությունները կազմակերպում են նաև մի շարք լայնամասշտաբ մշակութային միջոցառումներ: 2012 թ.-ին, Բրյուսելում սեպտեմբերի վերջին հանգստյան օրերին Մուսուլմանական տոնավաճառ կազմակերպվեց: Միջոցառումը Բեկիական Ligue des Musulmans (LMB)-ի նախաձեռնությունն էր և կազմակերպվել էր ֆրանսիական կազմակերպության աջակցությամբ²: Մուսուլմանական արվեստի ոլորտի իրադարձությունները նույնպես վերջին տարիներին տարածում են գտնում³:

Ինչ վերաբերվում է սննդին, ապա հալալ մսագործներն ու հալալ ապրանքները լայնորեն հասանելի են Բեկիայի այն քաղաքներում, որտեղ ապրում են մուսուլմանների մեծ մասը: Սակայն սննդի այդ հալալ պիտակները միայն մասամբ են արտացոլում իրականությունը: Հալալ մսի հարցը, տարիներ շարունակ եղել է մի շարք հակասությունների աղբյուր: Նույնը նաև կրոնական հագուստի հարցում: Դպրոցներում գլխաշոր կրելու հարցը բեկիական օրակարգում է 1989 թվականից, և քննարկումները շարունակում են կրքոտ լինել: Մինչև 2009 թվականը դպրոցում գլխաշոր կամ հիջաբ կրելը կարգավորված չէր, և կրթության ոլորտի գերատեսչությունը դպրոցների տնօրենների հայեցողությանն էր թողնում այս խնդիրը ազատորեն կարգավորելու հարցը: 2010 թ. ապրիլին Բեկիայի պետական խորհրդում (Conseil d'Etat/Raad van State) առաջադրված իրավական հայցի արդյունքում, կասկածի տակ էր դնում դրա սահմանադրական հիմքերը: 2011-ի մարտին Սահմանադրական դատարանը կայացրեց խորհրդատվական որոշում, որ ֆլամանդական կրթության վարչական խորհուրդը ընթացակարգի համաձայն իրավունք ունի ընդու-

¹ St`u **Martine Vandemeulenbroucke** "Les Assises de l'Intercommunautaire pour un calendrier de congés moins chrétien", Le Soir, 9 November 2010.

² "Plus de 20.000 se sont rendues a la premiere Foire Musulmane de Bruxelles" in *Le-Vif Express*, 1 October 12 www.levif.be/info/actualite/belgique/plus-de-20-ooo-personnes-se-sont-rendues-a-la-iere-foire-musulmane-de-bruxelles/article-4000i8668958o.htm

³ www.alartemag.be/

նել պատժամիջոցներ, սակայն դրա հիմնական գնահատումը փոխանցվում էր Բելգիայի պետական խորհրդին: 2012 թ. հուլիսի 26-ին Բելգիայի Պետական խորհուրդը հայտարարեց, որ առաջարկվող արգելքը այլևս անհրաժեշտ չէ: 2012 թ. փետրվարի 3-ին հայտարարություն տարածեց, ըստ որի դպրոցները իրավունք ունեն պահպանել իրենց սեփական կանոնակարգերը¹: Եղած տեղեկատվությունից կարելի է կռահել, որ դպրոցների կեսից ավելին արգելում են մուսուլմանական հագուստը: Աշխատանքի շուկայում հիջաբի վերաբերյալ կանոնակարգեր չկան, և ինչպես պետական, այնպես էլ մասնավոր հատվածում, գործատուներն ազատ են կարգավորելու այդ հարցը, չնայած նկատվում է աճող միտում կանանց արգելել դա անել: Պետական հատվածում նմանատիպ պատկեր է: Ֆլանդրիայի չորս խոշոր քաղաքներում (Անտվերպեն, Գենտ, Նինովե և Լիեր) 2007 և 2008 թվականներին հասարակության հետ շփվող կին քաղծառայողներին հստակորեն արգելել էին գլխաշոր կրել: Բելգիայի իշխանությունները թույլատրում են անձը հաստատող փաստաթղթերի լուսանկարների համար լուսանկարվելիս հիջաբ կրելը, եթե դեմքը ճակատի և կզակի միջև տեսանելի է: Չնայած հիջաբի վերաբերյալ համակարգված կանոնակարգեր գոյություն չունեն, նիկաաբը (հայտնի նաև որպես «բուրքա») դարձել է պատժամիջոցային օրենքի առարկա, որին Դաշնային խորհրդարանը կողմ է քվեարկել 2011 թ. ապրիլի 23-ին և, որը Բելգիան դարձնում է երկրորդ երկիրը, որտեղ արգելվում է դեմքը շղարշելը/փակելը: Օրենքն ընդունվեց 2011-ի հուլիսին զգալի մեծամասնությամբ (միայն մեկ դեմ և երկու ձեռնպահ քվեարկությամբ): 2011-ի հուլիսին երկու կին հայց էին ներկայացրել Սահմանադրական դատարան՝ պահանջելով կասեցնել և չեղյալ հայտարարել այն, սակայն Դատարանը մերժեց այս պահանջները և հաստատեց սույն օրենքի սահմանադրական հիմքերը 2011 թվականի նոյեմբերին²:

Այսպիսով, մենք տեսնում ենք, որ կրոնական բնույթի կենցաղային ավանդույթների պահպանումը եվրոպական երկրների մուսուլմանական համայնքներում հավատ չի ներշնչում, որ ինտեգրացումը կարող է մոտ ապագայում հաջողություններ ունենալ:

¹ Տե՛ս BOEH- ի 2012 թվականի հուլիսի 27-ի մամլո հաղորդագրությունը. «Raad van State: 'hoofddoekenverbod' dan toch geen verbod», www.baasovereigenhoofd.be/site/content/persbericht-25072012.

² Տե՛ս **John De Wit** "Kamer keurt boerkaverbod goed" in *Gazet Van Antwerpen*, 2 April 2010; "Belgisch boerkaverbod goedgekeurd" in *Knack*, 28/04/11; "Grondwettelijk hof schorst boerkaverbod niet" in *De Morgen*, 17 November 2011.

Нуне Мелконян, Сохранение религиозных традиций в мусульманских общинах Западной Европы - Интеграция мусульманских общин в Европе напрямую связана с европеизацией их традиций, образования, религиозных и национальных обычаев, поведения и даже одежды и праздников. В этой статье мы постараемся осветить ситуацию во Франции, Германии, Великобритании, Нидерландов и Бельгии. Для исследования выбран период с 1990 по 2010 год. начала. В Европе приоритетом для мусульман является преодоление проблем, связанных со строительством, обслуживанием и расширением их мечетей, а также с религиозными обрядами, одеждой и едой.

Nune Melkonyan, Preservation of Religious Traditions in Muslim Communities of Western Europe - The integration of Muslim communities in Europe is directly related to the Europeanization of their traditions, education, religious and national customs, behavior, and even clothing and holidays. In this article we will try to cover the situation in France, Germany, Great Britain, the Netherlands and Belgium. The period from 1990 to 2010 was selected for the study. start. In Europe, the priority for Muslims is to overcome the challenges of building, maintaining and expanding their mosques, as well as religious practices, clothing and food.

**ՄԻԶԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ
ՊԱՏԺԱՄԻՋՈՑՆԵՐԻ ԿԻՐԱՌՄԱՆ ՓՈԽԱԿԵՐՊՄԱՆ
ՊԱՏՄԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՅՈՒՄ**

ԳՈՌ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

Բանալի բառեր – պատժամիջոցներ, շրջափակում, պատմություն, փոխակերպում, քաղաքականություն, միջազգային հարաբերություններ:

Պատժամիջոցները՝ որպես միջազգային հարաբերությունների գործիք, հանրաճանաչ դարձան հատկապես 1945թ.-ին՝ նոր միջուկային աշխարհակարգի ձևավորումից հետո: Զանգվածային ոչնչացման զենքի ի հայտ գալուց հետո ռազմական ուժի կիրառումը դարձավ ոչ ցանկալի գործիք երկրներ աշխարհակարգի դերակատարների համար, քանի որ բախումը կարող էր հանգեցնել փոխադարձ ոչնչացման: Գերտերությունները սկսեցին ուժի օգտագործումն ընկալել որպես վերջին միջոց, քանի որ այն գոյաբանական վտանգ էր առաջացնում բոլոր կողմերի համար: Հետևապես հարաբերությունների սրման պարագայում զերադասելի էր դառնում պատժամիջոցների կիրառումը: Ռազմական ժամանակակից տեխնոլոգիաների և մասսայական ոչնչացման զենքերի զարգացումը ևս գոյաբանական վտանգ է առաջացնում պետությունների համար, ուստի միջպետական հարաբերություններում նախընտրելի է դառնում հարկադրանքի այլ մեթոդների կիրառումը, ինչպիսիք են պատժամիջոցները: Այսպիսով, օբյեկտիվ անհրաժեշտություն է առաջանում՝ ուսումնասիրելու պատժամիջոցների կիրառման քաղաքականության պատմական փոխակերպումը, պատժամիջոցների կիրառման քաղաքական նպատակներն ու մեթոդները:

Ժամանակակից մասնագիտական գրականության մեջ, որպես միջազգային հարաբերություններում պատժամիջոցների կիրառման ինստիտուցիոնալ առաջին դրսևորում, մատնանշվում է մ.թ.ա. 432 թ.-ը, երբ Աթենական քաղաք-պետության ղեկավար Պերիկլեսը արգելեց աթենացիներին և դաշնակիցներին առևտրով զբաղվել հարևան Մեհերյան քաղաք-պետության հետ, ինչն, ի վերջո, հանգեցրեց Պելոպոնեսյան պատերազմին¹: Տրամաբանական է այն, որ մինչ այդ ևս հնարավոր էր մի քաղաք-պետության՝ մեկ ուրիշի նկատմամբ պատժամիջոցներ կիրառելը, սակայն, մեզ հասած գրավոր աղբյուրներում հենց այս միջադեպն էր առաջինը, երբ քաղաք-պետությունների մի դաշինք տնտեսական արգելանք կիրառեց մեկ

¹ Տե՛ս **Thucydides** “On the Athenian boycott” in the “History of the Peloponnesian War”, p. 73:

այլ քաղաք-պետության և նրան աջակցողների նկատմամբ՝ ստանձնած դաշնակցային պարտավորությունները չկատարելու պատճառով¹:

Տնտեսական և առևտրային սահմանափակումների քաղաքականություն էին վարում նաև միջնադարյան քրիստոնեական առաջնորդներն ընդդեմ մուսուլմանների: 1179թ.-ին Լաթերանյան երրորդ ժողովի ժամանակ Հռոմի Ալեքսանդր երրորդ պապն արգելում է քրիստոնյաներին մուսուլման սարաքիններին վաճառել նավեր, զենք, զինամթերք և դրանց պատրաստման համար օգտագործվող նյութեր²: Կանոնը խախտողներին սպառնում էր բանադրություն և ունեզրկում: Այսպիսով, կաթոլիկ եկեղեցին պաշտոնապես ամրագրեց միակողմանի տնտեսական պատժամիջոցների կիրառման պրակտիկան:

Ուշ միջնադարում պատժամիջոցները հանդիսանում էին ինչպես պետությունների, այնպես էլ հզոր առևտրային կազմակերպությունների՝ ինչպիսին էր Հանսայի միությունը, քաղաքականության գործիք³: 14-17-րդ դարերի ընթացքում առևտրային պատերազմների շրջանակներում Հանսայի միությունը, Անգլիան, Ֆրանսիան և Հոլանդիան միմյանց նկատմամբ փոխադարձ պատժամիջոցներ էին կիրառում՝ նպատակ ունենալով թուլացնել հակառակորդի նավատորմն ու գերակա ազդեցություն տարածել Եվրոպա մայրցամաքի հյուսիսային ջրերում⁴: Միջերկրական ծովում նավատորմային մրցակցության սահմանափակման նմանատիպ քաղաքականություն էին վարում նաև Պորտուգալիան և Վենետիկը: Տնտեսական սահմանափակումները դրված էին անգլո-ամերիկյան վաղ շրջանի հարաբերությունների հիմքում: Անգլիացիների կողմից տնտեսական շրջափակման դեմ բողոքն ամրագրված էր նաև ԱՄՆ անկախության հռչակագրում⁵: Սակայն, հարկ է նշել, որ այս ժամանակաշրջանում առևտրային պատերազմներն ու պատժամիջոցները դիտարկվում էին սոսկ սեփական տնտեսության զարգացման ու քաղաքական նկրտումներին հասնելու համատեքստում, պատժամիջոցները դեռևս չունեին ինստիտուցիոնալ բնույթ և կիրառման հստակ իրավակարգավորումներ:

Տասնիններորդ դարի ընթացքում Եվրոպա մայրցամաքում նոր թափ էր հավաքում ինդուստրիալիզացիայի գործընթացը՝ հանգեցնելով ավանդական հասարակության ձևափոխմանը և ժամանակակից ազգա-

¹ Տե՛ս **Kern Alexander** "The Origins and Use of Economic Sanctions" in the "Economic Sanctions, Law and Public Policy", 2009 by PALGRAVE MACMILLAN, page 8:

² Տե՛ս ЛАТЕРАНСКИЙ III СОБОР, հասանելի է <https://www.pravenc.ru/text/2463163.html>:

³ Տե՛ս **John Conybeare** "Trade Wars: A Comparative Study of Anglo-Hanse, Franco-Italian, and Hawley-Smoot Conflicts" World Politics, Vol. 38, No. 1 (Oct., 1985), p. 153:

⁴ Նույն տեղում, էջ 144-172:

⁵ Տե՛ս Declaration of Independence: A Transcription, հասանելի է՝ <https://www.archives.gov/founding-docs/declaration-transcript>:

յին պետությունների առաջացմանը¹: Ազգային պետությունների ի հայտ գալով պատժամիջոցները նոր որակ ձեռք բերեցին, քանի որ ազգային պետության կարևորագույն նպատակը սեփական շուկայի պաշտպանությունն ու առևտրային էքսպանսիան էր: Ազգային պետությունը նաև հնարավորություն ուներ մոբիլիզացնելու ավելի մեծ ռեսուրսներ՝ ի դեմս պետական բյուրոկրատիայի պատժամիջոցների մշակման և կիրառման²: Ինդուստրիալիզացիայի և ազգային պետությունների ի հայտ գալուն զուգահեռ ստեղծվում էին մասսայական բանակներ, որոնց զինելու և կերակրելու համար անհրաժեշտ էր հումքի և սննդամթերքի մշտական մատակարարում: Վերջինս առավել խոցելի էր դարձնում պետությունների տնտեսությունները, քանի որ հակառակորդ պետություններին հնարավորություն էր տալիս տնտեսական շրջափակումների միջոցով էականորեն նվազեցնել պետության տնտեսական և հետևապես՝ նաև քաղաքական ներուժը: Այսպիսով, բացվում էր պատժամիջոցների կիրառման հնարավորության մի նոր ժամանակաշրջան: Պատժամիջոցներն արդյունավետ կիրառելու կամ դրանց դիմակայելու համար ստեղծվում էին ռազմաքաղաքական նոր դաշինքներ:

Տասնիններորդ դարի՝ նոր ժամանակաշրջանի արդյունաբերության և առևտրի բուռն զարգացումը խորացնում էր պետությունների փոխկապակցվածությունը, այսպիսով՝ պարարտ հող նախապատրաստելով պատժամիջոցների լայն կիրառման համար: Պատերազմող պետությունները ձգտում էին հակառակորդին հնարավորինս զրկել արդյունաբերական և հատկապես ռազմաարդյունաբերական ներուժից: Ռուս հետազոտող Իվան Տիմոֆեևը համարում է որ «Նապոլեոնի ռուսաստանյան արշավանքը հրաբիված էր այն պատճառով, որ Պետերբուրգը փաստացի սաբոտաժի էր ենթարկում Մեծ Բրիտանիայի տնտեսական չեզոքացմանը միտված ցամաքային շրջափակման միջոցառումները»³: Տասնիններորդ դարում Ռուսաստանի նկատմամբ յուրօրինակ պատժամիջոցներ կիրառելու մեխանիզմ ուներ նաև Օսմանյան կայսրությունը, օրինակ՝ 1829թ.-ին արգելեցին ռուսական նավերի մուտքը Բոսֆորի ու Դարդանելի նեղուցներ, քանզի Ռուսաստանն աջակցում էր հունական հեղափոխությանը: Այսօր էլ Բոսֆորի և Դարդանելի նեղուցներով տարանցման արգելքը Թուրքիան կարող է օգտագործել որպես պատժամիջոցային գործիք: Թե-

¹ Տե՛ս **Эрнест Геллнер** "Пришествие национализма. Мифы нации и класса" в книге "нации и национализм" ЦЕУ, 1996г., стр 146-201:

² Տե՛ս ЭКОНОМИЧЕСКИЕ САНКЦИИ КАК ПОЛИТИЧЕСКОЕ ПОНЯТИЕ И.Н. Тимофеев Московский государственный институт международных отношений (университет) МИД России, Вестник МГИМО-Университета. 2018. 2(59). С. 26-4:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

պետ 1936թ.-ին կնքված Մոնտրոյի կոնվենցիայով Թուրքիան իրավունք չունի արգելել սևծովյան պետությունների առևտրային և ռազմական նավերի տարանցումը նեղուցներով, սակայն, գործնականում Թուրքիան կարող է գտնել տարբեր ճանապարհներ՝ խոչընդոտելու այլ պետությունների նավերի տարանցումը նեղուցներով՝ անտեսելով Կոնվենցիայի դրույթները¹:

Մասշտաբային առումով 19-րդ դարում կիրառված պատժամիջոցներն անհամեմատ ավելի մեծ էին, քան նախկինում կիրառվածները: Փաստացի, այս շրջանում պատժամիջոցների մասշտաբներն ընդգրկում էին գրեթե ողջ մայրցամաքային Եվրոպան: Սակայն, այս շրջանում պատժամիջոցները՝ որպես միջազգային հարաբերությունների գործիք, կիրառվում էին առանձին պետությունների կամ դրանց ձևավորած դաշինքների կողմից և չունեին ինստիտուցիոնալ բնույթ: Տասնիններորդ դարում կիրառված պատժամիջոցների մեծամասնությունը բաժին էր ընկնում պետությունների ծովային և նավահանգստային շրջափակումներին: Պատժամիջոցների կիրառումը ինստիտուցիոնալ բնույթ ստացավ 20-րդ դարի ընթացքում և պատժամիջոցների ինստիտուցիոնալացման գործընթացը շարունակվում է մինչ օրս²:

Պատժամիջոցների կիրառումը նոր թափ և նոր որակ ստացավ Առաջին աշխարհամարտի բռնկումից հետո: Գիտական հայտնագործությունները և արդյունաբերական առաջընթացը փոխել էին ոչ միայն տնտեսության, այլև պատերազմի բնույթը: Ի հայտ էին եկել նոր՝ առավել ճշգրիտ և բարդ սպառազինություններ, ինչպիսիք էին՝ տանկերը, ռազմանավերն ու սուզանավերը, իսկ աշխարհամարտի ավարտական փուլում ակներև էր օդային գերակայություն ունենալու կարևորությունը:

Այսպիսով, Առաջին աշխարհամարտի տարիներին պետության գոյատևումն ուղղակիորեն կախված էր պետության արդյունաբերական ներուժից, որի համար կենսական կարևորություն ուներ օգտակար հանածոների հասանելիությունը, ինչպիսիք են՝ երկաթը, նավթը, պղինձը և այլն³: Սակայն, որևէ պետություն չունեւ բնական հանածոների բավարար պաշարներ և չէր կարող առանց գիտատեխնիկական առաջընթացի փոխառությունների ապահովել սեփական տնտեսության առողջ զարգացումը: Ուստի, առաջ էր գալիս նոր ռազմաքաղաքական և տնտեսական դաշինքներ կազմելու անհրաժեշտություն: Ոչ պակաս կարևոր էր նաև

¹ Տե՛ս **Илья Ремесло**, "Контроль над проливами Босфор и Дарданеллы и невыученные уроки истории", 27.11.2015, հասանելի է՝ <https://ria.ru/20151127/1329796708.html>:

² Տե՛ս **Steve Chan, A. Cooper Drury**, Sanctions as Economic Statecraft: An Overview - Published by PALGRAVE Houndmills, Basingstoke, Hampshire, New York, 2000:

³ Տե՛ս **Margaret Doxey** "Economic sanctions and international enforcement", second edition, Royal Institute of International Affairs 1980, page 11:

պարենի և օգտակար հանածոների տեղափոխման համար ավտոճանապարհների և երկաթուղիների հասանելիությունը, որը կենսական նշանակություն ուներ: Մ. Դոքսին Առաջին աշխարհամարտում Գերմանիայի պարտությունը պայմանավորում է առաջին հերթին դաշնակիցների կողմից արդյունավետ շրջափակմամբ, քանի որ վերջինիս հետևանքով մի կողմից թուլացել էր Գերմանիայի ռազմական ներուժը, մյուս կողմից առաջ էր եկել ներհասարակական դժգոհություն, որն էլ ավելի էր խորացրել ներուժի մասնատումը¹:

Սակայն, պատժամիջոցների միջազգային ինստիտուցիոնալիզացիան սկսվեց Առաջին աշխարհամարտից հետո միայն, երբ Վերսալ-Վաշինգտոնյան աշխարհակարգին զուգահեռ դաշնակից պետությունների կողմից ստեղծվեց Ազգերի լիգան, որի գլխավոր նպատակն էր խաղաղության ապահովումը և պատերազմների կանխարգելումը²: Դեռևս 1919 թ. Վուդրո Վիլսոնն Ազգերի լիգային է ներկայացնում բոյկոտի ամբողջական նախագիծ, որի միջոցով փակվելու էին հաղորդակցման ուղիները՝ ագրեսոր համարվող պետության քաղաքացիներին զրկելով առևտրով զբաղվելու հնարավորությունից³: Վ. Վիլսոնը ոչ բռնի միջոցներով պայքարի ջատագով էր, և կարծում էր, թե հնարավոր է պետությանը, առանց ռազմական ուժի կիրառման, պարտության մատնել: Ըստ Վիլսոնի՝ «Բոյկոտի ենթարկված պետությունը գտնվում է անձնատվության փուլում: Եթե հաջողությամբ կիրառվեն տնտեսական, խաղաղ, լուր և մահացու այս միջոցները, ուժի կիրառման կարիք չի լինի: Սրանք սարսափելի միջոցներ են: Դրանք բոյկոտված պետությունից դուրս մարդկային կյանքի գոհաբերություն չեն պահանջում, սակայն ճնշում են գործադրում այդ պետության ներսում, որին, մեր կարծիքով, ժամանակակից ոչ մի պետություն ի վիճակի չէ դիմակայելու»⁴: Անհրաժեշտ է հաշվի առնել նաև այն հանգամանքը, որ Վիլսոնն այս հայտարարությամբ հանդես էր եկել Առաջին աշխարհամարտին հաջորդող ժամանակաշրջանում, երբ մարդկանց մոտ դեռևս առկա էր այն ողջ սարսափը, որն առաջացել էր պատերազմի մասշտաբների և արհավիրքների պատճառով: Այսպիսով, Վիլսոնը պատժամիջոցները դիտարկում էր իբրև կանխարգելիչ միջոց և այլընտրանք պատերազմին: Ըստ այս տրամաբանության ժամանակին և արդարացիորեն կիրառվող պատժամիջոցների միջոցով հնարավոր էր կանխել ագրե-

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 12:

² Տե՛ս League of Nations <https://www.britannica.com/topic/League-of-Nations>:

³ Տե՛ս **Hufbauer G. C.**, *Economic Sanctions Reconsidered*, Peterson Institute for International Economics, 2007, p. 1, URL: https://piie.com/publications/chapters_preview/4075/01ie4075.pdf. (01.03.2018):

⁴ Տե՛ս **Hufbauer G. C., Schott J. J., and Elliot K. A.**, *Economic Sanctions Reconsidered: History and Current Policy*, 2nd edition, Washington, D.C.: Institute of International Economics, 1990, pp. 9:

սոր պետության հզորացումը: Այս դրույթն ամրագրվեց Ազգերի լիգայի կանոնադրության 16-րդ հոդվածում, որի անդամ բոլոր պետությունները պարտավորվում էին նախ և առաջ տնտեսական պատժամիջոցների կիրառման միջոցով ճնշել ագրեսոր պետությանը: Այսպիսով, առաջին անգամ միջազգային կառույցը սահմանադրականորեն լեգալացնում էր պատժամիջոցների կիրառումը:

Կարող ենք արձանագրել, որ Ազգերի լիգայում պատժամիջոցներն առաջին անգամ ստացան համակարգային բնույթ և սկսեցին օգտագործվել՝ պաշտպանելու միջազգային իրավունքը: Պատժամիջոցների ժամանակակից բնույթի հիմնադիրը ԱՄՆ նախագահ Վ. Վիլսոնն է: Անհրաժեշտ է ընդգծել այն հանգամանքը, որ Ազգերի լիգան այնպիսի ունիվերսալ կառույց չէր, ինչպիսին ՄԱԿ-ն է այսօր. Ազգերի լիգային անդամակցում էին ավելի քիչ պետություններ, հետևապես՝ այս կառույցի սահմանած պատժամիջոցները չէին կարող այնպիսի ազդեցություն ունենալ, ինչպիսին այսօր կարող են ունենալ ՄԱԿ-ի ԱԽ-ի կողմից սահմանված պատժամիջոցները:

Սակայն, հարկ է նշել որ, Վիլսոնյան բանաձևի հաջողման համար անհրաժեշտ է հաշվի առնել մի շարք հանգամանքներ, ինչպիսիք են՝ ազգային, գաղափարական առանձնահատկությունները, տնտեսական ինքնաբավության աստիճանը, միջազգային հեղինակությունն ու ստեղծված միջազգային իրադրությունը: Երբեմն պատժամիջոցների կիրառումը կարող է հակառակ ազդեցությունն ունենալ և համախմբել պատժամիջոցներ ստացող պետության ուժերը՝ դիմակայելու այն մարտահրավերներին, որոնք ծագել են տվյալ պետության դեմ պատժամիջոցների կիրառման հետևանքով: Հարկ է նշել, որ 1941թ.-ին՝ Փերլ Հարբոր նավահանգստի ռմբակոծությանը նախորդող ժամանակաշրջանում, ԱՄՆ-ն տնտեսական պատժամիջոցներ էր կիրառում Ճապոնիայի նկատմամբ՝ գրեթե արգելելով առևտուրը ճապոնացիների հետ և սառեցնելով ճապոնական ակտիվները: Պատժամիջոցներ էին սահմանվում ոչ միայն ամերիկյան, այլև օտարերկրյա այն կազմակերպությունների նկատմամբ, որոնք ճապոնիա ռազմական կարևորության արտադրանք կտեղափոխեին: Փերլ Հարբորի վրա հարձակումից մեկ շաբաթ առաջ ԱՄՆ-ում Ճապոնիայի դեսպանն իր գործընկերոջը ասել էր. «Ճապոնացիները կարծում են, որ տնտեսական պատժամիջոցները պատերազմի ավելի արդյունավետ միջոց են, քան ռազմականը: Նրանք ենթարկվում են Միացյալ Նահանգների խիստ ճնշման՝ ամերիկյան դիրքերին զիջելու համար, սակայն նրանց համար առավել գերադասելի է պատերազմելը, քան ենթարկվելը և զիջելը»¹: Այս-

¹ Stéu **Zarate, Juan Carlos** "Treasury's war: the unleashing of a new era of financial warfare", 2013, Published in the United States by Public Affairs, page 5:

պիստով, պատերազմի կանխարգելմանը միտված պատժամիջոցների կիրառումը առիթ հանդիսացավ ԱՄՆ-ի դեմ ճապոնացիների ռազմական հարձակման համար¹:

Դժվար է թերագնահատել տնտեսական պատժամիջոցների ազդեցությունը Երկրորդ աշխարհամարտի վերջնարդյունքի վրա: Ճապոնիայի և Գերմանիայի նկատմամբ ԽՍՀՄ-ի, ՄԲ-ի և ԱՄՆ-ի կողմից իրականացված տնտեսական շրջափակման քաղաքականությունը էականորեն թուլացրել էր թիրախում գտնվող պետությունների ռազմական ներուժը, քանի որ էապես սահմանափակվել էր ռազմաարդյունաբերության համար անհրաժեշտ նյութերի հասանելիությունը:

Սակայն, պատժամիջոցների կիրառումը՝ որպես միջազգային հարաբերությունների լեգիտիմ գործիք, ինստիտուցիոնալացվեց 1945 թ.-ին, երբ ստեղծվեց ՄԱԿ-ը, իսկ պատժամիջոցները՝ որպես միջազգային հարաբերությունների գործիք, ստացան իրենց վերջնական տեսքը՝ ամրագրվելով ՄԱԿ-ի կանոնադրությամբ: ՄԱԿ-ի անդամ են հանդիսանում աշխարհի գրեթե բոլոր չճանաչված պետությունները, որոնք ընդունում են վերջինիս կանոնադրությունը: Վերջինում էլ ամրագրված է ՄԱԿ-ի անվտանգության խորհրդի կողմից պատժամիջոցներ կիրառելու իրավունքը:

ՄԱԿ-ի կանոնադրության համաձայն՝ անվտանգության խորհուրդը օբյեկտի նկատմամբ կարող է պատժամիջոցներ սահմանել միայն այն դեպքում, երբ ՄԱԿ-ի մշտական հինգ անդամից (ԱՄՆ, ՄԲ, Ֆրանսիա, ՌԴ, ՉԺՀ) ոչ մեկը դեմ չի քվեարկել տվյալ նախագծին²: Ըստ ՄԱԿ կանոնադրության 39-րդ հոդվածի՝ «Անվտանգության խորհուրդը որոշում է խաղաղության ցանկացած վտանգման, խաղաղության խախտման կամ ագրեսիայի ակտի առկայությունը և հանձնարարականներ է ներկայացնում կամ վճռում է, թե համաձայն 41-րդ և 42-րդ հոդվածների ինչ միջոցներ պետք է ձեռնարկվեն միջազգային խաղաղության ու անվտանգության պահպանման կամ վերականգնման համար», իսկ ըստ 41-րդ հոդվածի՝ «Անվտանգության խորհուրդը կարող է որոշել, թե զինուժի գործածությունից զերծ ինչ միջոցների պետք է դիմել իր որոշումներն իրականացնելու համար և պահանջել Միավորված ազգերի կազմակերպության անդամներից կիրառել այդ միջոցները: Դրանք կարող են ընդգրկել տնտեսական հարաբերությունների, երկաթուղային, ծովային, օդային, փոստային, հեռագրային, ռադիո և հաղորդակցության այլ ձևերի լիակատար կամ մասնակի ընդհատումը և դիվանագիտական հարաբերությունների խզու-

¹ Տե՛ս **Daniel w. Drezner** "The sanctions paradox economic statecraft and international relations" Cambridge Studies in International Relations, 1999, page 6:

² Տե՛ս Charter of Unites Nations, Chapter V, URL: <http://www.un.org/en/sections/uncharter/chapter-v/index.html>. (Accessed: 02.03.2018):

մը»¹: Այսպիսով, առաջին անգամ միջազգային կազմակերպության կողմից, որին անդամակցում էին միջազգային ճանաչում ունեցող գրեթե բոլոր պետությունները, պատժամիջոցները ստացան օրինական և լեգիտիմ բնույթ՝ կանխարգելելու կանգնեցնելու միջազգային ագրեսիան:

Քաղաքական պատմության իմաստով ՄԱԿ-ի կողմից պատժամիջոցների կիրառումը կարող ենք բաժանել երկու հիմնական ենթափուլի՝ առաջին ենթափուլը ներառում էր Սառը պատերազմի շրջանը՝ 1945 թ.-ից մինչև 1990-ականների սկիզբը: Ինչպես արդեն նշվեց, ըստ ՄԱԿ-ի կանոնադրության, ԱԽ մշտական անդամ պետությունները պետք է ունենան որոշումների կայացման կոնսենսուս, այդ թվում՝ պատժամիջոցների սահմանման համար: Սառը պատերազմի շրջանում ԱՄՆ-ի և ԽՍՀՄ-ի միջև դժվար էր պատկերացնել կոնսենսուս: Հատկանշական է, որ այս շրջանում ՄԱԿ-ի ԱԽ-ի կողմից ընդամենը երկու անգամ են պատժամիջոցներ սահմանվել՝ 1966 թ.-ին՝ Ռոդեզիայի դեմ և 1977 թ.-ին՝ ՀԱՀ-ի դեմ²: Տվյալ պարագայում պատժամիջոցների կիրառման պատճառը ռասայական խտրականությունն էր՝ իշխանության ապարտեիդ ռեժիմը, որը հակասում էր թե՛ խորհրդային, թե՛ արևմտյան ճամբարների պաշտոնական գաղափարախոսությանը:

Սառը պատերազմի ժամանակաշրջանին առավել բնորոշ էր երկկողմանի պատժամիջոցների կիրառումը, քանի որ մրցակցող հիմնական ճամբարները չէին կարող ՄԱԿ-ի միջոցով ինչպես միմյանց, այնպես էլ դաշնակիցների նկատմամբ սահմանել պատժամիջոցներ: Նման պատժամիջոց էր 1948թ.-ից սկսած Արևմտյան Բեռլինի շրջափակումը ԽՍՀՄ-ի կողմից կամ Աֆղանստանում ԽՍՀՄ գործողությունների պատճառով Արևմուտքի սահմանած պատժամիջոցները³: Սակայն, հարկ է նշել, որ Սառը պատերազմի ժամանակաշրջանում առաջանում էին տնտեսական ներուժ ունեցող այլ բևեռներ ևս, որոնք տնտեսական պատժամիջոցների միջոցով փորձում էին իրենց քաղաքական օրակարգը առաջ տանել: Օրինակ՝ 1973թ.-ի արաբա-իսրայելական պատերազմից հետո Արաբական Լիգայի անդամ պետությունները արհեստականորեն թանկացրին նավթի գինը, որի նպատակն էր ստիպել ԱՄՆ-ին հրաժարվել Իսրայելին աջակ-

¹ Տե՛ս Միավորված ազգերի կանոնադրություն, հոդված 39, 41: Հասանելի է <https://www.un.org/en/about-us/un-charter/full-text>:

² Տե՛ս **Cortright D., and Lopez G. A.**, Learning from Sanctions Decade, Summer 2000, p. 1, URL: <https://www.globalpolicy.org/global-taxes/49076-learning-from-the-sanctionsdecade.html> (Accessed: 04.03.2018):

³ Տե՛ս **Brandsma, Andries S., and A. J. Hughes Hallett.** “Do Economic Sanctions against the Soviet Union Make Sense?” *Interfaces*, vol. 14, no. 4, 1984, pp. 53–68:

ցելուց¹: Միաժամանակ, Արաբական լիգայի անդամ պետությունները համընդհանուր բոյկոտ հայտարարեցին Իսրայելին: Հատկանշական է, որ պատժամիջոցները կրում էին ինստիտուցիոնալ բնույթ՝ Դամասկոսում բացվեց բոյկոտի գրասենյակ և նշանակվեց հանձնակատար: Արաբական պետությունները արգելում էին ցանկացած ապրանքի արտահանում և ներմուծում, արգելում էին իրենց պետությունների տարածքով դեպի Իսրայել տարանցումը և հրաժարվում էին համագործակցել այն կազմակերպությունների հետ, որոնք համագործակցում էին Իսրայելի հետ²: Բոյկոտն ավարտվեց 1979թ.-ին Իսրայելի և Եգիպտոսի միջև կնքված հաշտության պայմանագրով:

Նավթի գնի բարձրացումը նաև զգալի հարված հասցրեց ԱՄՆ-ի տնտեսությանը, մյուս կողմից այն նշանակալի աջակցություն էր ԽՍՀՄ-ին, որի տնտեսությունը շահեց նավթի բարձր գներով արդյունահանումից: Սակայն, երկարաժամկետ հեռանկարում գուցեև նավթի գների բարձրացումը կործանարար հետևանք ունեցավ ԽՍՀՄ-ի համար, քանի որ նավթի արդյունահանման պատճառով ԽՍՀՄ-ը չիրականացրեց տնտեսական բարեփոխումներ, ինչի հետևանքով տանուլ տվեց տնտեսական մրցակցությունը:

Տնտեսական և տեխնոլոգիական գերակայությունը ԱՄՆ-ին հնարավորություն էր տալիս առավել արդյունավետ օգտագործել պատժամիջոցները՝ որպես ճնշման միջոց: Միաժամանակ հենց ԱՄՆ-ն էր, որ նախաձեռնում էր պատժամիջոցների բյուրոկրատական ինստիտուցիոնալիզացիան թե՛ ազգային, թե՛ միջազգային մակարդակներում: 1946թ.-ին Ջորջ Քենանի հեղինակած «Երկար նամակը»-ը³, իսկ հետագայում նաև «Թրումանի դոկտրինը»⁴ միտված էին ԽՍՀՄ-ի նկատմամբ վարելու «զսպման քաղաքականություն»: 1949թ.-ին ընդունված «արտահանման վերահսկողության ակտ»-ի և 1951թ.-ին ընդունված «փոխադարձ պաշտպանական աջակցության» ակտերով ԱՄՆ-ն արգելում էր սոցիալիստական ճամբարում գտնվող պետությունների հետ ռազմավարական ապրանքների առևտուրը և սպառնում էր դադարեցնել օգնության տրամադրումն այն պետություններին, որոնք չէին հետևի ԱՄՆ-ի կողմից սահման-

¹ Տե՛ս **Frank Verasto** "The Arab Oil Embargo-40 Years Later", October 16, 2013, Center for Strategic and International Studies, <https://www.csis.org/analysis/arab-oil-embargo%E2%80%9440-years-later>:

² Nancy Turck "The Middle East: The Arab Boycott of Israel", 1977

<https://www.foreignaffairs.com/articles/middle-east/1977-04-01/middle-east-arab-boycott-israel>:

³ Տե՛ս George Kennan's 'Long Telegram', February 22, 1946, <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/116178.pdf>:

⁴ Տե՛ս The Truman Doctrine, 1947, <https://history.state.gov/milestones/1945-1952/truman-doctrine>:

վող սահմանափակման կանոններին¹: Այսպիսով, ԱՄՆ-ն փաստացի ամրագրեց նաև երկրորդային պատժամիջոցների կիրառման մեխանիզմը:

1950թ.-ին ԱՄՆ-ի նախաձեռնությամբ ստեղծվեց ռազմավարական ապրանքատեսակների արտահանումը դեպի ԽՍՀՄ արգելող խորհրդակցական կոմիտեն (COCOM), որին անդամակցում էին ՆԱՏՕ-ի անդամ երկրները, բացի Իսլանդիայից: Կոմիտեն կազմալուծվեց միայն 1994թ.-ին: ԱՄՆ-ը նմանատիպ կոմիտե հիմնեց նաև Հեռավոր Արևելքում (CHINCOM), որի նպատակն էր Չինաստանի և Հս. Կորեայի դեմ պատժամիջոցների կոորդինացումը (CHINCOM)²:

Անշուշտ, ԱՄՆ-ի կողմից կիրառվող պատժամիջոցները, որոնք միտված էին ԽՍՀՄ-ի և սոցիալիստական ճամբարի մյուս պետությունների ինչպես տնտեսական, այնպես էլ տեխնոլոգիական զարգացումը կասեցնելուն, իրենց ազդեցությունն ունեին ԽՍՀՄ տնտեսության հետընթացի վրա, սակայն հարկ է նշել, որ ԽՍՀՄ-ը յուրօրինակ պետություն էր, որն ուներ ռեսուրսային ինքնաբավություն և կարող էր հաղթահարել պատժամիջոցները: Սառը պատերազմում ԽՍՀՄ պարտության հիմնական պատճառը հանդիսանում էր ինքնակործան քաղաքականությունը և ոչ թե պատժամիջոցները³:

Սառը պատերազմի ավարտով սկզբնավորվեց նաև նոր՝ միաբևեռ աշխարհակարգը⁴: Փոփոխության էր ենթարկվում նաև պատժամիջոցների քաղաքականությունը: Մասնագիտական գրականության մեջ որոշ հեղինակներ 1990-2000թթ.-ը անվանում են նաև պատժամիջոցների տասնամյակ⁵: ՄԱԿ ԱԽ-ն 1994 թվականի ընթացքում 7 անգամ պատժամիջոցներ է սահմանել, այնինչ իր գոյության նախկին քառասունհինգ տարիների ընթացքում ընդամենը երկու անգամ էր պատժամիջոց սահմանել:

Միացյալ Նահանգները 1992-1996 թվականներին վաթսույն անգամ տնտեսական պատժամիջոցներ է կիրառել կամ սպառնացել կիրառել երեսունհինգ տարբեր պետությունների դեմ, որոնք ներառում են համաշ-

¹ Տե՛ս Mutual Defense Assistance Control Act of 1951 (Battle Act), <https://www.govinfo.gov/content/pkg/STATUTE-65/pdf/STATUTE-65-Pg644-2.pdf#page=2>:

² Տե՛ս **Margaret Doxey** "Economic sanctions and international enforcement", second edition, Royal Institute of International Affairs 1980, page 19:

³ Տե՛ս **Тимофей Бордачев** "СОБЕРШАЮТ ЛИ ДЕРЖАВЫ САМОУБИЙСТВА? РУКОВОДСТВО К ДЕЙСТВИЮ", журнал Россия в Глобальной Политике, 04.02.2021, <https://globalaffairs.ru/articles/derzhavy-rukovodstvo-k-dejstviyu/>:

⁴ Տե՛ս **Francis Fukuyama** "THE END OF HISTORY AND THE LAST MAN", New York: The free press, 1992:

⁵ Տե՛ս **David Cortright and George A. Lopez** "The Sanctions Decade: Assessing UN Strategies in the 1990s" June 15, 2000:

խարհային բնակչության 42 տոկոսը¹: Այս ժամանակաշրջանում ԱՄՆ-ի սահմանած մեծաքանակ պատժամիջոցների կիրառումը պայմանավորված էր երկբևեռ աշխարհակարգի տապալումով, քանի որ անհետացել էր «սև ասպետը», որը ի գործու կլինեք աջակցել պատժամիջոցների թիրախում հայտնված պետություններին և դարձնել նրանց իր դաշնակիցը: Երկրորդ հանգամանքը պայմանավորված էր նրանով, որ համաշխարհային տնտեսության գլոբալիզացիան աշխարհակարգի կենտրոնում գտնվող պետությունների համար պատժամիջոցները դարձրեց հարմար գործիք, քանի որ պատժամիջոցները դարձել էին ասիմետրիկ ուժի կիրառման մեթոդ, այն իմաստով, որ համաշխարհային հեգեմոնը կարող էր արդյունավետորեն կիրառել պատժամիջոցներ մի շարք պետությունների դեմ՝ առանց համաչափ պատասխանից կամ կորուստներից վախենալու²: Կարևոր գործոն է նաև այն, որ ԱՄՆ-ն գտնվում է համաշխարհային ֆինանսական համակարգի կենտրոնում, ինչն առավել լայն գործիքակազմ է տրամադրում ԱՄՆ-ին՝ կիրառելու իր համար «անվնաս» պատժամիջոցներ: Այսպիսով, պատժամիջոցներն անդառնալիորեն իրենց տեղն էին գրադեցրել ԱՄՆ արտաքին քաղաքականության առանցքում:

Հատկանշական է, որ 1990-2000 թթ. ընթացքում միայն ՄԱԿ-ի Աև-ն կիրառել է ավելի քան 30 մասնավոր և համընդհանուր պատժամիջոց՝ Իրաքի դեմ՝ 1990 թ.-ին, Հարավսլավիայի դեմ՝ 1991, 1992 և 1998 թթ.-ին, Սոմալիի դեմ՝ 1992 թ.-ին, Ռուանդայի դեմ՝ 1994 թ.-ին, Սուդանի դեմ՝ 1996 թ.-ին, Աֆղանստանի դեմ՝ 1999 թ.-ին և այլն³: Սակայն, կիրառած պատժամիջոցները երբեմն ոչ միայն չէին հասնում իրենց նպատակին, այլև հանգեցնում էին հումանիտար աղետի: Մասնավորապես՝ 1990 թ.-ի հակաիրաքյան պատժամիջոցները, թեև որոշակիորեն թուլացնում են Իրաքի ռազմաքաղաքական կարողությունները, բայց և անդառնալի ազդեցություն են թողնում խաղաղ բնակչության վրա: Այս շրջանում պատժամիջոցներից ավելի շատ տուժում էին շարքային քաղաքացիները, մինչդեռ էլիտան շարունակում էր ապրել շքեղության մեջ: Միաժամանակ անհրաժեշտ է նշել, որ բռնատիրական նման պետություններում հակաիշխանական ցանկացած ընդվզում դատապարտված էր արյունալի վախճանի: Սա էր հիմնական պատճառը, որ ՄԱԿ-ը սկսեց մշակել պատժամիջոցային նոր մեխանիզմներ, որոնց միջոցով բարձրացվելու էր պատժամիջոցների արդյունավետությունն ու նվազելու էր պատժամիջոցներ ընդունող երկ-

¹ Տե՛ս **Drezner, Daniel W.** “Serious About Sanctions.” *The National Interest*, no. 53, 1998, pp. 66–74:

² Տե՛ս **Иван Тимофеев** “Экономические санкции как политическое понятие”, интернет портал СНГ, 23 Июнь 2018, <https://e-cis.info/news/566/62494/>:

³ Տե՛ս **Gary Clyde Hufbauer, Jeffrey Schott, Kimberly Ann Elliott, Barbara Oegg** “Economic Sanctions Reconsidered” third edition Edition, Peterson Institute for International Economics, 2009, էջ 8:

րում հումանիտար աղետների հնարավորությունը: ՄԱԿ ԱԽ-ի սահմանած պատժամիջոցների մանրամասն մշակման և կիրառման նպատակով համապատասխան բանաձևերի հիման վրա ստեղծվում են մասնագիտական կոմիտեներ:¹

Պատժամիջոցները տնտեսապես ուժեղ պետությունների արտաքին քաղաքականության առանցքային գործիք են հանդիսանում: Մինչդեռ, դեռևս զարգացող տնտեսություն ունեցող և համաշխարհային ֆինանսատնտեսական կենտրոն չհանդիսացող պետությունների համար, ինչպիսիք են՝ ՌԴ-ն և Իրանը, պատժամիջոցները պաշտոնապես համարվում են միջազգային հարաբերությունների անընդունելի գործիք: Այնուամենայնիվ, ՌԴ-ը ևս զերծ չի մնում ինչպես պաշտոնապես հայտարարված, այնպես էլ անուղղակիորեն օգտագործվող պատժամիջոցների քաղաքականությունից: Հարկ է նշել նաև, որ տնտեսական զարգացման և համաշխարհային տնտեսության մեջ Չինաստանի ամրապնդման արդի միտումների պահպանման պարագայում պատժամիջոցներն անխուսափելիորեն դառնալու են նաև չինական արտաքին քաղաքականության անկյունաքարային գործիքներից մեկը:

Гор Петросян, Вопрос историко-политической трансформации применения санкций в международных отношениях - Санкции являются одним из наиболее распространенных инструментов, используемых в современных межгосударственных отношениях, цель которых – навязать политическую волю одного или нескольких субъектов международных отношений другому субъекту методом лишения. За последнее десятилетие тема стала причиной горячих политических и политологических дебатов. Данная статья посвящена изучению политической основы и механизмов исторических прецедентов применения санкций. В рамках статьи автор выявил влияние фактора индустриализации и создания национальных государств на процесс трансформации применения санкций.

Gor Petrosyan, The issue of the historical and political transformation of the application of sanctions in international relations - Sanctions are one of the most common tools used in modern interstate relations, the purpose of which is to impose the political will of one or several subjects of international relations on another subject by means of deprivation. Over the past decade, the topic has become a source of heated debate for policy and academic debates. Current article is devoted to the study of the political reasons and development of mechanisms of the application of sanctions in international relations and is based on

¹ Տե՛ս ՄԱԿ-ի պաշտոնական կայք, Sanctions and Other Committees
<https://www.un.org/securitycouncil/content/repertoire/sanctions-and-other-committees>:

historical precedents. Article emphasizes the influence of the factor of industrialization and the creation of nation states on the transformation process of the application of sanctions.

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՓՈՔՐ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ՁԵՌՆԱՐԿԱՏԻՐՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԳՈՐԾԱՐԱՐ ՄԻՋԱՎԱՅՐԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՄԻՏՈՒՄՆԵՐԸ ՀՀ – ՈՒՄ

ԿԱՌԱՆԵՆ ԽԱՉԱՏՏՐՅԱՆ

Բանալի բառեր - ձեռնարկատիրություն, ձեռնարկատիրական միջավայր, ՓՄՁ, փոքր բիզնես, պետական կարգավորում:

Փոքր և միջին ձեռնարկատիրությունը զարգացած երկրներում տնտեսության հիմքն է, քանի որ ապահովում է ՀՆԱ-ի զգալի մասը, նպաստում է բնակչության զբաղվածությանը, ինչպես նաև հնարավորություն է ընձեռում պետության տնտեսական, քաղաքական և սոցիալական տարաբնույթ խնդիրների լուծման համար: Զարգացած երկրները տարաբնույթ կազմակերպական և ֆինանսական աջակցություն են ցուցաբերում ՓՄՁ սուբյեկտներին, դրանով իսկ նպաստում են ոլորտի զարգացմանը, ինչի հետևանքով ստանում են ավելի մեծ հարկային մուտքեր, բարձրանում է կազմակերպությունների տնտեսական արդյունավետությունը, էապես բարելավվում է բնակչության կենսամակարդակը¹: Վերջին տասնամյակներում փոքր ձեռնարկություններն ակտիվորեն ներգրավվում են նորարարական գործընթացներում և նպաստում միջին խավի ձևավորմանը: Թերևս հենց այս հանգամանքներով է պայմանավորված փոքր և միջին ձեռնարկատիրության դերակատարման մեծացումը՝ հատկապես զարգացած տնտեսություն ունեցող երկրներում: Իսկ զարգացող երկրներն էլ ամեն կերպ ձգտում են տնտեսական գործընթացներին ՓՄՁ-ի մասնակցության մեծացման²:

Ըստ էության, ՓՄՁ-ն օրենքներով կամ պետական մարմինների կողմից սահմանված չափորոշիչներին համապատասխանող կամ բավարարող ձեռնարկատիրական գործունեություն է³: Այս իմաստով գրակա-

¹ Տե՛ս **Власова Н.Л.**, Роль и место малого и среднего бизнеса в национальной экономике в современных условиях. М., 2011, с. 109:

² Տե՛ս **Захарова Н.В., Лабудин А.В.**, МАЛОЕ И СРЕДНЕЕ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВО В ЕВРОПЕЙСКИХ СТРАНАХ: ОСНОВНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ, Управленческое консультирование, 2017, № 12 (108), էջ 64:

³ Տե՛ս **Лапуста М.Р.**, Малое предпринимательство. – М.: ИНФРА-М, 2011, էջ 137:

նության մեջ հիմնականում շեշտադրվում են ՓՄՁ սուբյեկտների առանձնահատկությունները: Օրինակ՝ շուկայում փոքր մասնաբաժինը, ինչը թույլ չի տալիս ազդել գների կամ իրացման ծավալների վրա, կամ անձնավորված կառավարումը, ինչը ենթադրում է, որ սեփականատերերը անձամբ մասնակցում են բիզնեսի կառավարմանը և հաճախ միանձնյա որոշումներ են կայացնում և այլն¹:

ՓՄՁ զարգացումը յուրաքանչյուր երկրի տնտեսական քաղաքականության առաջնահերթություններից է: ՓՄՁ սուբյեկտների քանակի ավելացումը հանգեցնում է երկրի սոցիալ-տնտեսական համակարգի կայուն զարգացման, բնակչության սոցիալական պաշտպանվածության մակարդակի բարձրացման, տնտեսությունում մրցակցային միջավայրի ձևավորման, ինչպես նաև նոր ապրանքների և ծառայությունների մշակման: ՓՄՁ-ներն են երկրի տնտեսական ակտիվության բարձրացման կարևորագույն գրավականը²:

Հայաստանի Հանրապետությունում անկախացումից հետո փոքր և միջին ձեռնարկատիրության ոլորտի զարգացմանն ուղղված քաղաքականությունը կայուն հիմքերի վրա դնելու համար 2000թ.-ին մշակվեցին ու հաստատվեցին փոքր և միջին ձեռնարկատիրության զարգացման քաղաքականության ռազմավարական հիմնադրույթները, որոնց հիման վրա նույն թվականին ընդունվեց «Փոքր և միջին ձեռնարկատիրության պետական աջակցության մասին» ՀՀ օրենքը: Այն ոլորտը կարգավորող հիմնական իրավական ակտն է և սահմանում է ՓՄՁ սուբյեկտների չափորոշիչները, պետական աջակցության հիմնական ուղղությունները և այդ ոլորտում պետական քաղաքականության իրականացման սկզբունքները: 2002թ.-ից ի վեր Հայաստանի Հանրապետությունում մշակվում և իրականացվում են փոքր և միջին ձեռնարկատիրության պետական աջակցության ծրագրեր, որոնք ընդգրկում են ձեռնարկատիրության նպատակաուղղված աջակցության միջոցառումների լայն շրջանակ: 2020թ.-ին հաստատվել է «Փոքր և միջին ձեռնարկատիրության զարգացման 2020-2024թթ. ռազմավարությունը», որի նպատակն է նպաստել ՓՄՁ մրցունակության բարձրացման համար առանցքային բարեփոխումներին, ինչպիսիք են ինստիտուցիոնալ դաշտի կատարելագործումը, ռեսուրսների, այդ թվում ֆինանսների հասանելիության բարձրացումը, մարդկային կապիտալի

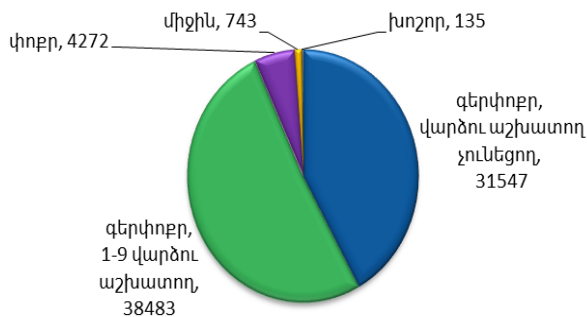
¹ Տե՛ս **Кочелева Т.Н.**, Стратегия развития малого инновационного предпринимательства, – СПб.: ГУАП, 2009., էջ 5:

² Տե՛ս **Галлямова И.А., Муфтиева Л.В.**, РОЛЬ МАЛОГО И СРЕДНЕГО БИЗНЕСА В ЭКОНОМИКЕ, Modern Science, 2021. № 4-3. էջ 84:

զարգացումը, շուկաների հասանելիությունը, ձեռնարկատիրական մշակույթի զարգացումը և այլն¹:

Այդուհանդերձ՝ Հայաստանի Հանրապետությունում ՓՄՁ զարգացման միտումները բավարար գնահատել չենք կարող: Ոլորտի վիճակագրական ցուցանիշների վերլուծությունից պարզ է դառնում, որ պետությունը դեռևս շատ անելիք ունի: Հայաստանի Հանրապետությունում ՓՄՁ վիճակի մասին ամբողջական պատկերացում կազմելու համար մեր կողմից դիտարկվել են որոշ ցուցանիշներ:

ՀՀ-ում տնտեսվարող սուբյեկտների շուրջ 99.8%-ը՝ 75.045-ը ՓՄՁ սուբյեկտներ են, իսկ ՓՄՁ-ների գերակշիռ մասը՝ շուրջ 93%-ը, գերփոքր տնտեսվարողներ են: Գծապատկեր 1-ում ներկայացված է տնտեսվարող սուբյեկտների բաշխվածությունն ըստ ՓՄՁ դասակարգման չափորոշիչի:

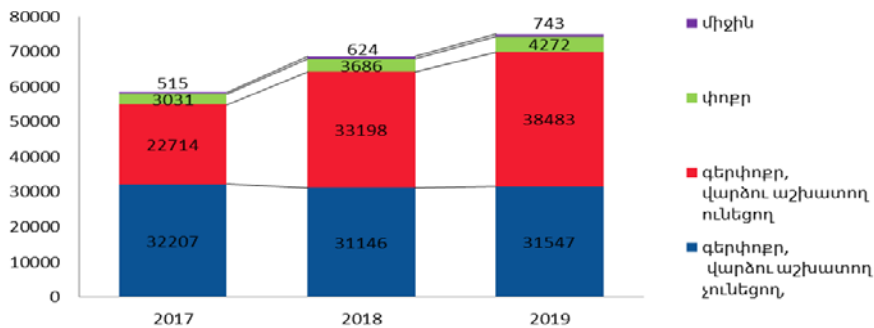

Գծապատկեր 1. Տնտեսվարող սուբյեկտների բաշխումը ՀՀ-ում ըստ դրանց չափերի, 2019թ.²

2017-2019թթ. նկատվել է ՓՄՁ սուբյեկտների թվի աճ, գերփոքր ձեռնարկությունները ավելացել են 27%-ով, փոքր ձեռնարկությունները՝ 40%-ով, իսկ միջինները՝ 25%-ով (տե՛ս գծապատկեր 2):

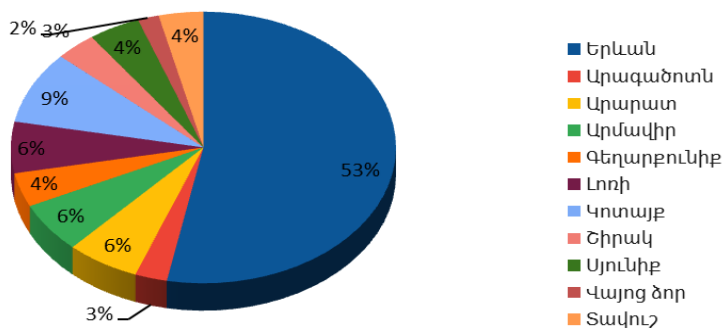
¹ Տե՛ս «Փոքր և միջին ձեռնարկատիրության զարգացման 2020-2024թթ. Ռազմավարություն», ՀՀ էկոնոմիկայի նախարարություն, Եր. 2020թ., էջ 9-10:

² Տե՛ս ՀՀ Վիճակագրական կոմիտե, «Փոքր և միջին ձեռնարկատիրությունը Հայաստանի Հանրապետությունում» վիճակագրական տեղեկագիր, Եր., 2020, էջ 6:

Գծապատկեր 2. ՓՄՁ սուբյեկտների քանակի դինամիկան
ՀՀ-ում, 2017-2019թթ.¹

2019թ.-ին ՓՄՁ-ների մեծամասնությունը՝ 62%-ը գործունեություն է ծավալել առևտրի, տրանսպորտային միջոցների նորոգման ոլորտում, գրեթե 10%-ը մշակող արդյունաբերության, ու ընդամենը 3%-ը տեղեկատվության ու կապի ոլորտում: Միևնույն ժամանակ ՓՄՁ սուբյեկտների կեսից ավելին՝ 52%-ը գործունեություն են ծավալում Երևանում, ինչը երկրի տարածքային անհամաչափ զարգացման ևս մեկ ցցուն ապացույց է: ՓՄՁ սուբյեկտների բաշխվածությունն ըստ մարզերի ներկայացված է գծապատկեր 3-ում:

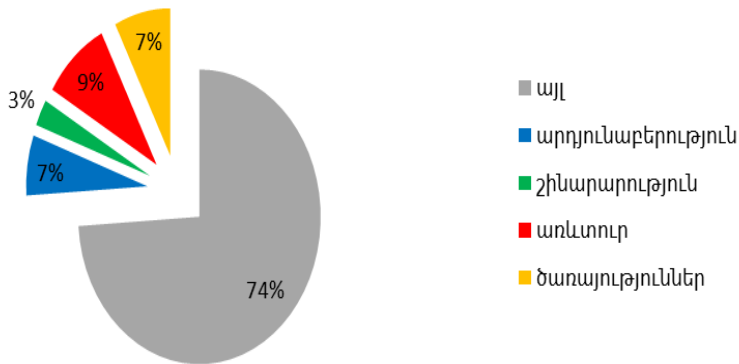

Գծապատկեր 3. ՓՄՁ-ների բաշխվածությունը
ՀՀ-ում ըստ մարզերի, 2019թ.²

Փոքր և միջին ձեռնարկությունները ընդհանուր առմամբ ապահովում են ՀՆԱ-ի 26%-ը: Ընդ որում, գերփոքր ձեռնարկություններին բաժին է ընկնում ՓՄՁ-ների կողմից ստեղծված համախառն ավելացված արժեքի 45%-ը:

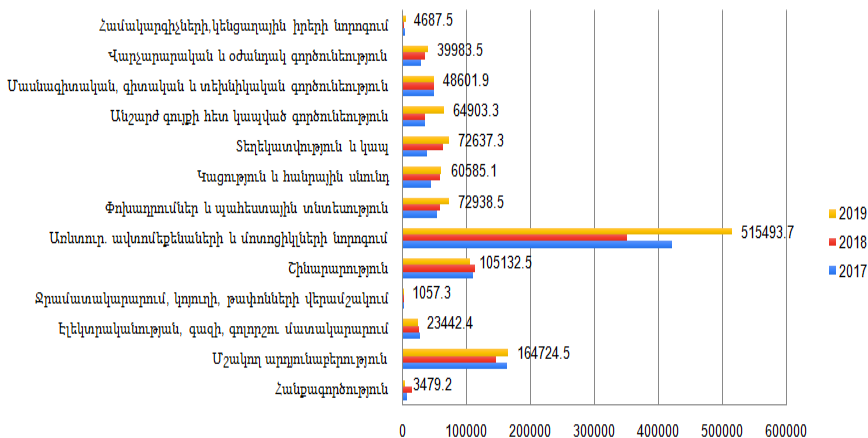
¹ Կազմվել է հեղինակի կողմից ՀՀ Վիճակագրական կոմիտեի կողմից հրապարակված «Փոքր և միջին ձեռնարկատիրությունը Հայաստանի Հանրապետությունում» 2018, 2019, 2020 վիճակագրական տեղեկագրերի հիման վրա:

² Տե՛ս՝ ՀՀ Վիճակագրական կոմիտե, «Փոքր և միջին ձեռնարկատիրությունը Հայաստանի Հանրապետությունում» վիճակագրական տեղեկագիր, Եր., 2020, էջ 7:

Գծապատկեր 4. Համախառն ավելացված արժեքը ՀՆԱ-ի նկատմամբ ըստ ՓՄՁ սուբյեկտների գործունեության ոլորտների, 2019թ.¹

2017-2019թթ.-երին բոլոր ոլորտներում գործող գերփոքր ու փոքր ձեռնարկությունների ստեղծած համախառն ավելացված արժեքը աճել է, բացառությամբ շինարարության ու հանքագործության ոլորտների: Զգալի աճ է արձանագրվել առևտրի ոլորտում, որտեղ գերփոքր ու փոքր ձեռնարկությունների թիվն աճել է 16%-ով, իսկ համախառն ավելացված արժեքը շուրջ 23%-ով:

Գծապատկեր 5. Գերփոքր ու փոքր ձեռնարկությունների համախառն ավելացված արժեքը 2017-2019թթ., մլն դրամ²

¹ Տե՛ս ՀՀ Վիճակագրական կոմիտե, «Փոքր և միջին ձեռնարկատիրությունը Հայաստանի Հանրապետությունում» վիճակագրական տեղեկագիր, Եր., 2020, էջ 23:

² Կազմվել է հեղինակի կողմից ՀՀ Վիճակագրական կոմիտեի կողմից հրապարակված «Փոքր և միջին ձեռնարկատիրությունը Հայաստանի Հանրապետությունում» 2018, 2019, 2020 վիճակագրական տեղեկագրերի հիման վրա:

Հիմնվելով փոքր և միջին ձեռնարկությունների թվաքանակի ու համախառն ավելացված արժեքի մեծությունների վրա՝ կարող ենք դուրս բերել յուրաքանչյուր ոլորտում 1 ձեռնարկությունը միջինում որքան համախառն ավելացված արդյունք է ապահովում:

ՓՄՁ-ների գործունեության ոլորտը	ՓՄՁ-ների ընդհանուր համախառն ավելացված արժեքը (մլն. դրամ)	ՓՄՁ-ների թիվը	միջինում 1 ձեռնարկության ստեղծած համախառն ավելացված արժեքը (մլն. դրամ)
Հանքագործություն	15406.6	317	48.60
Մշակող արդյունաբերություն	354802.4	7466	47.52
Էլեկտրականության, գազի, գոլորշու և լավորակ օդի մատակարարում	57216.8	219	261.26
Ջրամատակարարում, կոյուղի, թափոնների կառավարում և վերամշակում	1223.7	104	11.77
Շինարարություն	193415.4	1777	108.84
Առևտուր. ավտոմեքենաների և մոտոցիկլների նորոգում	592950.8	46923	12.64
Փոխադրումներ և պահեստային տնտեսություն	98441.4	2084	47.24
Կացության և հանրային սննդի կազմակերպում	98521.4	4794	20.55
Տեղեկատվություն և կապ	104453.1	2525	41.37
Անշարժ գույքի հետ կապված գործունեություն	73612.9	2005	36.71
Մասնագիտական, գիտական և տեխնիկական գործունեություն	61766.1	4121	14.99
Վարչարարական և օժանդակ գործունեություն	50454.1	2239	22.53
Համակարգիչների, կենցաղային իրերի նորոգում	6270.5	471	13.31

Աղյուսակ 1. Մեկ ձեռնարկության ստեղծած համախառն ավելացված արժեքի միջին մեծությունը¹

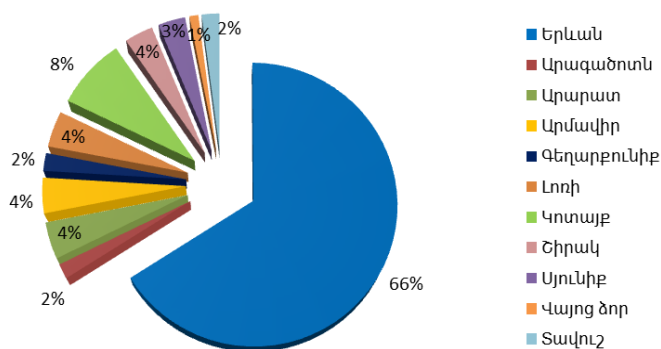
¹ Կազմվել է հեղինակի կողմից:

Կարող ենք տեսնել, որ միջինում առավել մեծ արդյունք է ապահովում էլեկտրականության, գազի, գոլորշու ու լավորակ օդի մատակարարման ոլորտը, ինչը բացատրվում է ոլորտի արտադրանքի արտադրության ու սպառման հսկայական ծավալներով:

Տնտեսության համար կարևոր ոլորտներում՝ մշակող արդյունաբերության ու հանքագործության, ինչպես տնտեսության գերակա ուղղություններից մեկի՝ տեղեկատվության ու կապի ոլորտում գործող ձեռնարկությունները միջինում ապահովում են գրեթե համարժեք համախառն ավելացված արժեք: Հետևաբար կարելի է պնդել, որ ՀՀ-ում հանքահումքային ռեսուրսների սակավության պայմաններում, տնտեսական աճը կարելի է ապահովել՝ խթանելով մշակող արդյունաբերության ու տեղեկատվության ու կապի ոլորտները:

Փոքր ու միջին ձեռնարկությունները ապահովում են զբաղվածության 26.67%-ը, իսկ մասնավոր հատվածում զբաղվածության՝ 70%-ը (թվով՝ 248.069 աշխատակիցների): Ընդ որում՝ գերփոքր ընկերություններում զբաղված է մասնավոր հատվածի վարձու աշխատողների 27%-ը, փոքր ու միջին ընկերություններում համապատասխանաբար՝ 22 և 20%-ը:

Վարձու աշխատողների մեծամասնությունը՝ 66%-ը, աշխատում է Երևանում, ինչը թերևս պայմանավորված է ՓՄՁ սուբյեկտների 52%-ի մայրաքաղաք Երևանում գործունեություն ծավալելու հանգամանքով: Երևանից հետո վարձու աշխատողների թվաքանակով երկրորդ տեղում է Կոտայքի մարզը, որտեղ աշխատում է ՓՄՁ-ում զբաղվածների 8%-ը:

Գծապատկեր 6. ՓՄՁ-ների վարձու աշխատողների բաշխվածությունը ըստ ՀՀ մարզերի¹

¹ Տե՛ս **ՀՀ Վիճակագրական կոմիտե**, «Փոքր և միջին ձեռնարկատիրությունը Հայաստանի Հանրապետությունում» վիճակագրական տեղեկագիր, Եր., 2020, էջ 13:

Վարձու աշխատողների 32%-ը զբաղված է առևտրի, ավտոմեքենաների և մոտոցիկլների նորոգման, 21%-ը՝ մշակող արդյունաբերության, և ընդամենը 6.5%-ը՝ տեղեկատվության ու կապի ճյուղերում (տե՛ս աղյուսակ 2):

ՓՄՁ-ների գործունեության ոլորտը	գերփոքր	փոքր	միջին	Ընդհանուր
Հանքագործություն	736	767	1413	2916
Մշակող արդյունաբերություն	14802	16717	20679	52198
Էլեկտրականության, գազի, գոլորշու և լավորակ օդի մատակարարում	532	1294	366	2192
Ջրամատակարարում, կոյուղի, թափոնների կառավարում և վերամշակում	197	257	74	528
Շինարարություն	4233	6837	9061	20131
Առևտուր, ավտոմեքենաների և մոտոցիկլների նորոգում	42671	20313	15836	78820
Փոխադրումներ և պահեստային տնտեսություն	3440	3976	2384	9800
Կացության և հանրային սննդի կազմակերպում	9729	12681	7481	29891
Տեղեկատվություն և կապ	4806	6353	4984	16143
Անշարժ գույքի հետ կապված գործունեություն	3499	2177	2013	7689
Մասնագիտական, գիտական և տեխնիկական գործունեություն	6772	4672	2658	14102
Վարչարարական և օժանդակ գործունեություն	3951	3556	5085	12592
Համակարգիչների, կենցաղային իրերի նորոգում	561	208	298	1067

Աղյուսակ 2. ՓՄՁ-ների վարձու աշխատակիցների թվաքանակը ըստ ոլորտների, 2019թ., մարդ

Հաշվի առնելով ՓՄՁ-ների թիվը ու նրանում զբաղված աշխատակիցների թվաքանակը՝ կարելի է հաշվել, թե յուրաքանչյուր ոլորտում 1 ձեռնարկությունը միջինում որքան աշխատատեղ է ապահովում:

ՓՄՁ-ների գործունեության ոլորտը	ՓՄՁ-ների աշխատակիցների թիվը (մարդ)	ՓՄՁ-ների թիվը	միջինում 1 ձեռնարկության ապահովված աշխատատեղերի թիվը (մարդ)
Հանքագործություն	2916	317	9
Մշակող արդյունաբերություն	52198	7466	7
Էլեկտրականության, գազի, գոլորշու և լավորակ օդի մատակարարում	2192	219	10
Ջրամատակարարում, կոյուղի, թափոնների կառավարում և վերամշակում	528	104	5
Շինարարություն	20131	1777	11
Առևտուր, ավտոմեքենաների և մոտոցիկլների նորոգում	78820	46923	2
Փոխադրումներ և պահեստային տնտեսություն	9800	2084	5
Կացության և հանրային սննդի կազմակերպում	29891	4794	6
Տեղեկատվություն և կապ	16143	2525	6
Անշարժ գույքի հետ կապված գործունեություն	7689	2005	4
Մասնագիտական, գիտական և տեխնիկական գործունեություն	14102	4121	3
Վարչարարական և	12592	2239	6

օժանդակ գործունեություն			
Համակարգիչների, կենցաղային իրերի նորոգում	1067	471	2

Աղյուսակ 3. Միջինում մեկ փոքր և միջին ձեռնարկության
ապահոված աշխատատեղերի թիվ¹

Աղյուսակ 3-ից կարելի է նկատել, որ միջինում ավելի շատ աշխատատեղ են ապահովում էլեկտրաէներգիայի, գազի, գոլորշու, լավորակ օդի մատակարարման ու շինարարության ոլորտները: ՓՄՁ սուբյեկտ հանդիսացող առևտրի, ավտոմեքենաների ու մոտոցիկլների նորոգման ոլորտի 1 ձեռնարկությունում միջինում զբաղված է 2 մարդ, չնայած որ ոլորտում աշխատում է ՓՄՁ սուբյեկտներում զբաղվածների շուրջ 30%-ը:

Ելնելով ՓՄՁ-ների թվից ու ՓՄՁ սուբյեկտների կողմից արտադրված ապրանքների, մատուցած ծառայությունների ծավալից (շրջանառությունից)¹ կարելի է հաշվել յուրաքանչյուր ոլորտում միջինում մեկ ձեռնարկության տարեկան շրջանառության ծավալը ըստ գործունեության ոլորտի:

	գերփոքր, վարձու աշխատող չունեցող	գերփոքր, 1-9 աշխատողներ ունեցող	փոքր	միջին
Հանքագործություն	4.5	25.1	341.9	2,037.0
Մշակող արդյունաբերություն	3.6	28.2	225.6	1,440.5
Էլեկտրականության, գազի, գոլորշու և լավորակ օդի մատակարարում	4.5	44.6	215.0	44,582.5
Ջրամատակարարում, կոյուղի, թափոնների կառավարում և վերամշակում	13.6	14.9	68.6	263.6
Շինարարություն	14.5	52.7	266.1	1,723.3
Առևտուր, ավտոմեքենաների և մոտոցիկլների նորոգում	6.2	44.7	549.0	4,992.8
Փոխադրումներ և պահեստային տնտեսություն	6.7	53.2	336.6	1,398.3
Կացության և հանրային սննդի կազմակերպում	1.4	9.7	100.3	671.3

¹ Կազմվել է հեղինակի կողմից

Տեղեկատվություն և կապ	7.3	26.2	175.6	927.8
Անշարժ գույքի հետ կապված գործունեություն	7.1	22.7	192.1	731.3
Մասնագիտական, գիտական և տեխնիկական գործունեություն	6.0	24.3	157.8	841.8
Վարչարարական և օժանդակ գործունեություն	5.1	23.9	213.8	304.8
Համակարգիչների, անձնական օգտագործման և կենցաղային իրերի նորոգում	2.6	18.3	207.1	1,134.8

Աղյուսակ 4. Միջինում մեկ ձեռնարկության տարեկան շրջանառության ծավալը ըստ գործունեության ոլորտի, մլն դրամ¹

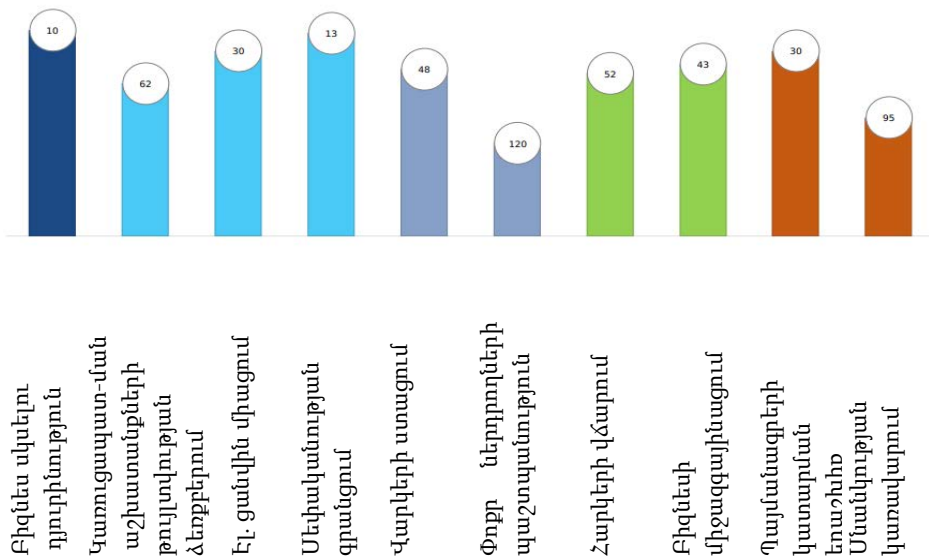
Ըստ ՀՀ-ում ՓՄՁ սահմանման՝ փոքր են այն ձեռնարկությունները, որոնց տարեկան հասույթը չի գերազանցում 500 մլն. ՀՀ դրամի շեմը, իսկ միջին ձեռնարկությունների համար՝ 1500 մլն. ՀՀ դրամի շեմը²: Սակայն, ինչպես կարելի է նկատել Աղյուսակ 4-ից, առևտրի, ավտոմեքենաների ու մոտոցիկլների նորոգման ոլորտում օրինակ փոքր և միջին ձեռնարկությունների տարեկան միջին շրջանառությունը մեկ տնտեսվարող սուբյեկտի հաշվով գերազանցում է սահմանված շեմերը, ինչը նշանակում է, որ ոլորտում քիչ չեն այն ձեռնարկությունները, որոնք ապահովում են 500 մլն. և 1500 մլն. ՀՀ դրամից մեծ շրջանառություն, սակայն շարունակվում են դասակարգվել համապատասխանաբար որպես փոքր ու միջին ձեռնարկություններ: Նմանատիպ խնդիր ակնհայտորեն առկա է նաև հանքագործության ու էլեկտրականության, գազի, գոլորշու և լավորակ օդի մատակարարման ոլորտներում: Նման անհամապատասխանության պատճառն այն է, որ ՀՀ-ում ՓՄՁ վիճակագրությունը կազմվում է բացառապես հիմնվելով ձեռնարկությունների աշխատակիցների թվի վրա, արդյունքում՝ վիճակագրական ցուցանիշները այդքան էլ ճիշտ չեն արտացոլվում ՓՄՁ ոլորտի իրական պատկերը:

ՀՀ-ի գործարար միջավայրի վերաբերյալ ուսումնասիրություններ ու վերլուծություններ կատարում են նաև միջազգային կառույցները: Մասնավորապես Համաշխարհային բանկը յուրաքանչյուր տարի հրապարակում է բիզնեսով զբաղվելու հնարավորությունները շուրջ 190 երկրներում: «Doing Business 2020» զեկույցում Հայաստանի Հանրապետությունը

¹ Կազմվել է հեղինակի կողմից

² Տե՛ս «Փոքր և միջին ձեռնարկատիրության պետական աջակցության մասին» ՀՀ օրենք, հոդված 2:

190 տնտեսությունների շարքում զբաղեցրել է 47-րդ տեղը՝ նախորդ տարվա 41-րդի համեմատ:

Գծապատկեր 7. «Doing Business 2020» զեկույցի համաձայն ՀՀ-ի դիրքը 190 երկրների շարքում ըստ սույն զեկույցով սահմանված բիզնես սկսելու չափանիշների¹

Ըստ զեկույցի՝ Հայաստանի Հանրապետությունը բարձր դիրք է զբաղեցնում բիզնես սկսելու դյուրինության ու սեփականության գրանցման գնահատականներով:

Ըստ Համաշխարհային բանկի ուսումնասիրության 2018/2019 թթ. Հայաստանի Հանրապետությունն իրականացրել է չորս հիմնական բարեփոխում՝

- Խստացվել է շինարարության որակի հսկողությունը՝ ճարտարապետների և ճարտարագետների համար սահմանելով որակավորման ավելի խիստ պահանջներ:

- Ուժեղացվել է փոքր ներդրողների շահերի պաշտպանությունը՝ պահանջելով անկախ ուսումնասիրություն և փոխկապակցված անձանց հետ գործարքների անմիջական բացահայտում հանրությանը՝ մեծացնելով բաժնետերերի իրավունքներն ու դերը կորպորատիվ խոշոր որոշումներում և հստակեցնելով սեփականության և վերահսկողության կառուցվածքները:

- Հեշտացվել է հարկերի վճարումը՝ ավելացված արժեքի հարկի գումարի վերադարձը տարածելով կապիտալ ներդրումների դեպքի վրա:

¹ Տե՛ս **World Bank Group**, Doing Business 2020, Economy profile: Armenia, էջ 4:

- Արագացվել է արտահանման գործընթացը՝ մաքսային հայտարարագրերն առցանց ներկայացնելու հնարավորություն տալու միջոցով:

«Doing Business 2020» զեկույցում 190 երկրների շարքում բիզնես միջավայրի գնահատականով առաջատար են Նոր Զելանդիան, Մինգապուրն ու Հոնկոնգը: Իսկ մեր տարածաշրջանի մյուս երկրները զբաղեցրել են հետևյալ դիրքերը. Վրաստանը 7-րդ տեղում է, Թուրքիան՝ 33-րդ, Ադրբեջանը՝ 34-րդ, Իրանը՝ 127-րդ: Ռուսաստանը զեկույցում զբաղեցրել է 28-րդ տեղը:

Տնտեսական զարգացման ու համագործակցության կազմակերպությունը (ՏՀԶԿ) ևս իրականացնում է ՀՀ բիզնես միջավայրի վերլուծություն՝ ըստ Եվրոպայի Փոքր բիզնեսի ակտի (ՓԲԱ): «ՓՄՁ քաղաքականության համաթիվ. Արևելյալ գործընկեր երկրներ 2020» զեկույցը ներկայացնում է համապարփակ ակնարկ Արևելյան գործընկեր վեց երկրներում (Հայաստան, Ադրբեջան, Բելառուս, Վրաստան, Մոլդովա և Ուկրաինա) ՓԲԱ-ի տասը սկզբունքների իրագործման վերաբերյալ գնահատական, ինչպես նաև վեր է հանում երկրների առջև ծառացած մյուս մարտահրավերները, ինչպես նաև անդրադառնում է դրանց հաղթահարման համար առաջարկվող քաղաքականության գործիքներին:

Ըստ զեկույցի՝ 2016թ.-ի համեմատ զգալի դրական փոփոխություններ կան բիզնեսի ինստիտուցիոնալ և իրավական դաշտում, ՓՄՁ հմտությունների զարգացման ուղղությամբ, սակայն սնանկության ու երկրորդ հնարավորության տալու, բիզնեսի ստանդարտների ու կանոնակարգերի մշակման, ինչպես նաև բիզնեսի միջազգայնացման ուղղություններով նկատվել են բացասական միտումներ:

Ձեռնարկատիրության համաշխարհային մոնիտորինգի (GEM) գործունեության պատմության մեջ առաջին անգամ 2019թ.-ին Հայաստանի Հանրապետությունը նույնպես ներառվել է 2019թ.-ի 50 երկրների շարքում՝ ձեռնարկատիրական գործունեության մակարդակի և դրա բնութագրիչների ուսումնասիրության նպատակով:

Զեկույցը պատրաստվել է հիմնվելով մեծահասակ բնակչության հարցումների և ազգային փորձագիտական հետազոտությունների իրականացման վրա՝ GEM մեթոդաբանությամբ կազմված: 2019 թվականին Հայաստանի Հանրապետությունը գրանցել է ձեռներեցության բարձր մակարդակ: Յուրաքանչյուր 5 հարցվածներից մեկը Հայաստանի Հանրապետությունում զբաղվում է վաղ փուլում գտնվող ձեռնարկատիրական գործունեությամբ, որը 7-րդ ամենաբարձր ցուցանիշն է 50 երկրների շարքում: Հայաստանի Հանրապետության բնակչության 28%-ը ներգրավված է որևէ ձեռնարկատիրական գործունեության մեջ (ներառյալ վաղ փուլում

գտնվող և հիմնված բիզնեսները), ինչը 6-րդ ամենաբարձր ցուցանիշն է դիտարկված 50 երկրների շարքում:

Ձեռնարկատիրության բարձր տեմպերը կարելի է բացատրել Հայաստանի Հանրապետությունում ձեռներեցության նկատմամբ ավելի բարենպաստ սոցիալական և մշակութային արժեքներով, բայց դրան նպաստում է նաև եկամուտներ ձեռք բերելու հնարավորությունների սակավությունը, հատկապես՝ Երևանից դուրս:

Ձեռնարկատիրության ոլորտային կառուցվածքը ցույց է տալիս, որ Հայաստանի Հանրապետության ձեռներեցությունն ունի ամենացածր արտադրողականությունը մյուս երկրների համեմատ: Ի տարբերություն 2019 թվականի GEM-ի երկրների մեծամասնության, հայկական ձեռնարկատիրության ոլորտային կառուցվածքը հիմնականում կենտրոնացած է 2 ուղղություններով՝ գյուղատնտեսություն և առևտուր:

Հայաստանի Հանրապետության ձեռներեցության մեջ գյուղատնտեսությունն ամենաբարձր մասնաբաժինն ունի մնացած երկրների հետ համեմատությամբ, սակայն այս ոլորտն ունի ամենացածր արտադրողականությունը, մինչդեռ Հայաստանի Հանրապետությունը ամենաարդյունավետ բիզնեսի տեսակարար կշիռով գտնվում է ամենավերջին 10 երկրների շարքում: Գյուղատնտեսության շնորհիվ ձեռներեցության մակարդակը գյուղական բնակավայրերում նույնիսկ ավելի բարձր է, քան Երևանում:

Մեր երկրին բնորոշ է երիտասարդ տարիքային խմբերի ավելի մեծ մասնաբաժին այլ երկրների համեմատ: Երիտասարդ գործարարները ավելի շատ իրականացնում են առևտրային, իսկ տարեցները՝ գյուղատնտեսական գործունեություն: Երիտասարդ ձեռներեցները՝ ի տարբերություն տարեցների, ավելի քիչ են բիզնես գործունեություն իրականացնում արդյունահանող ոլորտներում, ինչը նշանակում է, որ արդյունահանող ոլորտի մասնաբաժինը մոտակա տարիներին ՀՀ-ում կնվազի: Միևնույն ժամանակ սպառողական ծառայություններում (հիմնականում մանրածախ առևտուր) ներգրավված գործարարների 50%-ը գտնվում են 18-34 տարիքային խմբում: Հայաստանի Հանրապետությունում չափահասների ընդամենը 0.6%-ն է իրականացնում աշխատողների ձեռնարկատիրական գործունեություն, ինչի արդյունքում ՀՀ-ն 50 երկրների շարքում զբաղեցել է 39-րդ հորիզոնականը: Աշխատողների ձեռնարկատիրական գործունեության ցածր մակարդակը խոսում է Հայաստանի Հանրապետությունում առկա նորարարությունների մշակման ու կիրառման ցածր մակարդակի մասին, ինչը մեծապես ազդում է ընկերության մրցունակության վրա:

Չնայած վաղ փուլում գտնվող ձեռնարկատիրությունը բարձր մակարդակի է Հայաստանի Հանրապետությունում, սակայն սկսնակ գործա-

րարները Հայաստանի Հանրապետությունում բախվում են մեծ դժվարությունների՝ իրենց բիզնեսը կայունացնելու համար¹:

Այսպիսով՝ ՓՄՁ ոլորտն ապահովում է Հայաստանի Հանրապետության ՀՆԱ-ի ընդամենը 23%-ը և զբաղվածության շուրջ 70%-ը: Այնուամենայնիվ, ոլորտում մեծամասնություն են կազմում ցածր ավելացված արժեք ստեղծող ձյուղերում՝ առևտրի ու գյուղատնտեսության ձյուղերում գործող սուբյեկտները: Տեղեկատվական և հաղորդակցման տեխնոլոգիաների ոլորտն ունի ամենափոքր չափաբաժինը, բայց միննույն ժամանակ ունի նաև զարգացման ամենաբարձր տեմպը:

Карлен Хачатрян, Тенденции развития малого и среднего предпринимательства и деловой среды в Республике Армения - В статье представлены основные тенденции развития малого и среднего предпринимательства и деловой среды в Республике Армения и их пути совершенствования. В частности, были рассмотрены доля МСП в ВВП, региональная структура МСП и их занятых, анализировались средняя добавленная стоимость, средняя численность работников и средний годовой оборот МСП. На основе методологии Всемирного банка, Организации экономического сотрудничества и развития, а также Глобального мониторинга предпринимательства были представлены проблемы развития бизнес-среды в Республике Армения и обозначены пути их решения.

Karlen Khachatryan, Development trends of Small and Medium Entrepreneurship and the business environment in the Republic of Armenia - The article presents the main trends in the development of small and medium-sized entrepreneurship and the business environment in the Republic of Armenia and their ways of improving. In particular, the share of SMEs in GDP, the regional structure of SMEs and their employment were considered, the average value added, the average number of employees and the average annual turnover of SMEs were analyzed. Based on the methodology of the World Bank, the Organization for Economic Cooperation and Development, as well as the Global Entrepreneurship Monitoring, the problems of developing the business environment in Republic of Armenia were presented and the ways of solving them were outlined.

¹ Տե՛ս **Global Entrepreneurship Monitor**, Armenia National Report 2019/2020:

**ԱՆՁՆԱԿԱԶՄԻ ԸՆՏՐՈՒԹՅԱՆ ՉԱՓԱՆԻՇՆԵՐՆ
ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆՅԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐՈՒՄ.
ՀԱՄԵՄՏԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ**

ՆԱԶԵՆԻԿ ՍԱՄՎԵԼՅԱՆ

Բանալի բառեր - անձնակազմի ընտրություն, չափանիշներ, ընտրության մոդելներ, արտասահմանյան երկրներ:

Կազմակերպությունների զարգացման և մրցունակության երաշխիքը մարդկային ռեսուրսներն են, հետևաբար՝ որակավորված անձնակազմի ընտրության ճիշտ կազմակերպումը յուրաքանչյուր ընկերության համար գերիխնդիր է: Անձնակազմի ընտրությունը թեկնածուների անհատականության ուսումնասիրմամբ նրանց գիտելիքների, կարողությունների ու ունակությունների, մասնագիտական կարևոր որակների ու առողջության համապատասխանության վերաբերյալ որոշման ընդունման գործընթաց է՝ ըստ որոշակի գործունեության¹:

Պետք է նշել, որ անձնակազմի ընտրության արդյունավետությունը պայմանավորված է ոչ միայն նշված գործընթացում կիրառվող մեթոդներով, այլև դրա հիմքում առկա չափանիշներով, որոնք պետք է համապատասխանեն տվյալ աշխատանքի բովանդակությանը և պաշտոնի պահանջներին:

Ամեն մի կազմակերպություն անձնակազմի ընտրություն կատարելիս առաջնորդվում է տվյալ պաշտոնի պահանջները բավարարող՝ առավել հարմար թեկնածու գտնելու մտայնությամբ: Ընդ որում, աշխարհի տարբեր երկրներում գործող կազմակերպություններում համապատասխան թափուր պաշտոնների հավակնորդների համար գոյություն ունեն բնութագրերի ընդհանուր պահանջներ կամ չափանիշներ, որոնք հաշվի են առնվում անձնակազմի ընտրության ժամանակ: Այդ չափանիշների կարևորության աստիճանը տարբեր երկրներում տարբեր է:

Համաշխարհային փորձում առանձնացվում են անձնակազմի կառավարման, ինչպես նաև վերջինիս ընտրության ամերիկյան և ճապոնական մոդելները, որոնցից յուրաքանչյուրն ունի իր առանձնահատկությունները՝ պայմանավորված ազգային մշակույթով և մտածելակերպով ու աշխարհայացքով (մենթալիտետով): Այսպես, օրինակ, ԱՄՆ-ում անձնա-

¹ **Аллин О. А.**, Кадры для эффективного бизнеса. Подбор и мотивация персонала: учебное пособие/ О.А.Аллин, Н.И.Сальникова. - М.: Генезис, 2005, с. 25. /Электронный ресурс/. <https://www.klex.ru>>... /дата обращения 25.07.2021/

կազմի կառավարումը հիմնվում է անհատականության սկզբունքի վրա, և այստեղ ընտրության գործընթացում կազմակերպությունների հիմնական խնդիրն այն է, որ ընտրվող աշխատողները կարողանան իրականացնել տվյալ պաշտոնների նկարագրերով սահմանվող բոլոր գործառույթները: Հենց այս պահանջից ելնելով էլ՝ ամերիկյան ընկերություններում առավել մեծ ուշադրություն է դարձվում նեղ մասնագիտացմամբ կադրերի ընտրությանը՝ հիմք ընդունելով վերջիններիս մասնագիտական գիտելիքն ու գործնական հմտությունները:

Ամերիկյան մոդելին բնորոշ է նաև «մուտք-ելք» քաղաքականությունը, ինչը նշանակում է, որ աշխատողը բավական հեշտությամբ կարող է ազատվել աշխատանքից կամ տեղափոխվել մեկ այլ աշխատանքի, եթե դա է պահանջում տնտեսական իրավիճակը: Այսպիսով՝ կարող ենք ասել, որ այստեղ անձնակազմի ընտրության չափանիշներում կարևոր տեղ է զբաղեցնում մասնագիտական շարժունակության գործոնը, քանի որ ամերիկյան ընկերությունները նախապատվությունը տալիս են այն մասնագետներին, որոնց գիտելիքն ու փորձը կարող են օգտակար լինել յուրաքանչյուր այլ ընկերությունում նմանատիպ աշխատանքներ կատարելիս: Այսպես, օրինակ, ընկերությունների մեծ մասն մասնագետների ընտրության գործընթացում առավելություն է տալիս պաշտոնի այն հավակնորդին, որն իր 15-ամյա աշխատանքային ստաժը ձեռք է բերել՝ գործունեություն իրականացնելով մի քանի ընկերություններում, քան նրան, որ նույնքան տարի աշխատել է մեկ կազմակերպությունում¹:

Հետևաբար՝ անձնակազմի մասնագիտական շարժունակությունն ԱՄՆ-ում դիտվում է որպես դրական երևույթ՝ իր արտացոլումը գտնելով անձնակազմի ընտրության չափանիշներում:

Հարկ է նշել նաև, որ ԱՄՆ-ում ամեն մի ընկերություն ինքն է մշակում անձնակազմի ընտրության չափանիշներ և որոշում տվյալ գործընթացի իրականացման կերպը: Սակայն, ամենից հաճախ, որպես անձնակազմի ընտրության հիմնական չափանիշներ, կիրառվում են կրթության մակարդակը, գործնական աշխատանքային փորձը, հոգեբանական համատեղելիությունը և կոլեկտիվում աշխատելու ունակությունը²: Ընդ ո-

¹ Журавлев П. В. , Одегов Ю. Г., Волгин Н. А., Управление человеческими ресурсами: опыт индустриально развитых стран/ П.В. Журавлев: учбб. Пособие.-М.: Изд-во Экзамен, 2002, с. 136.

² Тарасова А. О., Особенности найма персонала в России и в Америка./ Проблемы науки 2018, с. 71./Электронный ресурс/. <https://cyberleninka.ru/article/osobennosti-nayma-rp..> /Дата обращения 04.08.2021/

րում, նույնքան կարևոր չափանիշ է համարվում նաև օտար լեզվի իմացությունը (որոշ ընկերություններում դա առաջնային չափանիշ է)¹:

Անձնակազմի կառավարման ճապոնական համակարգն աշխարհում առավել արդյունավետներից մեկն է: Ճապոնական մոդելը հիմնված է «Մենք բոլորս մեկ ընտանիք ենք» սկզբունքի վրա: Ընկերություններում անձնակազմի կառավարման, ինչպես նաև ընտրության մոդելները կառուցվում են՝ հաշվի առնելով ազգային առանձնահատկություններն ու ավանդույթները:

Ի տարբերություն ամերիկյանի, ճապոնական կադրային կառավարումն առաջին հերթին պայմանավորված է բնակչության մտածելակերպով ու աշխարհայացքով՝ հիմքում ունենալով կոլեկտիվիզմի գաղափարը: Ճապոնական մի շարք հայտնի ընկերություններում (CASIO Computer Co Ltd, Matsushita Electric Co, Nissan Chemical Industries Ltd, Orient Watch Co Ltd, Seiko Epson Co, Sony, Toshiba Co) իրականացված կադրային մենեջմենթի ուսումնասիրությունից պարզ է դարձել, որ վերջիններս նախապատվությունը տալիս են իրենց որդեգրած նպատակներն ու շահերն ըմբռնող, աշխատանքային մեծ փորձ ու հարուստ գիտելիք ունեցող աշխատողների ձեռքբերմանը: Հենց դրանից է բխում ցմահ վարձակալության համակարգի կամ զբաղվածության երկարաժամկետ երաշխիքի սկզբունքի գերակայությունը, որը ճապոնիայում անձնակազմի ընտրության համակարգի հիմքում է: Հետաքրքրական է, որ ճապոնական ընկերություններում թեկնածուներին առաջադրվող հիմնական պահանջներից են կոկիկ ու մաքրակենցաղ լինելը, բարեխղճությունն ու բարյացակամությունը²:

Ինչ վերաբերում է անձնակազմի ընտրության ընթացակարգին, ապա պետք է նշել, որ ճապոնական ընկերություններում սա ևս տարբերվում է՝ թափուր աշխատատեղերը համալրելիս նախապատվությունը տալով հեռանկարային ուսանողներին (2-3-րդ կուրսի), որոնք տվյալ ընկերությունում իրենց պաշտոնավարումը շարունակում են մինչև պարտադիր կենսաթոշակի անցնելը:

Ի դեպ, եթե ամերիկյան ընկերություններում թեկնածուներին ընտրում են ըստ համապատասխան աշխատատեղի և առաջադրված պահանջները չբավարարելու դեպքում ազատում աշխատանքից, ապա ճապոնական կազմակերպություններում սկզբում վարձում են մարդկանց և

¹ **Азимов Т. А., Безнощук Л. Ю.** Зарубежный опыт рекрутмента. Экономика и бизнес: теория и практика. 2018, том 5, часть 1, с. 7 /Электронный ресурс/. <https://cyberleninka.ru › zarubezhnyy-opyt-rekrutmenta> /Дата обращения 15.08.2021/

² **Демина Н. В.** Особенности системы отбора персонала в американских и японских компаниях, с. 5-7 /Электронный ресурс/. http://www.pglu.ru › uch_2010_xiii_00033/ /Дата обращения 21.08.2021/

նոր միայն որոշում՝ ինչպես լավագույնս «օգտագործել» նրանց¹: Այսպիսով՝ ճապոնական ընկերություններում անձնակազմի համալրման գործընթացի տարբերիչ առանձնահատկությունն այն է, որ աշխատակիցների ընտրությունը կողմնորոշված է ոչ թե տվյալ աշխատատեղում որոշակի աշխատանքի կատարումը, այլ ընկերության ընդհանուր շահերի բավարարումը: Բացի դրանից, հատկանշական է այն, որ աշխատանքային փորձ ունեցող աշխատողներն ընկերություններում ավելի քիչ են գնահատվում, քան դպրոցներից կամ ուսումնական այլ հաստատություններից եկածները: Ճապոնական ընկերությունների միջև նույնիսկ գոյություն ունի լուր համաձայնություն. «չգայթակղել» մրցակից ոլորտների բարձր որակավորում ունեցող աշխատողներին²:

Ժամանակակից ճապոնական կառավարման համակարգի «փիլիսոփայությունն» էականորեն տարբերվում է ամերիկյան ընկերություններում անձնակազմի ընտրության «փիլիսոփայությունից»: Ճապոնացիներն իրենց կազմակերպությունները «հարմարեցնում» են մարդկանց: Նրանք, ի տարբերություն ամերիկացիների, աշխատողներ ընտրելիս ավելի քիչ ուշադրություն են դարձնում մասնագիտական գիտելիքին, հմտություններին և գործնական փորձին, որոնք անհրաժեշտ են պաշտոն զբաղեցնելու համար՝ շեշտադրելով անհատական ներուժն և կրթության մակարդակը³:

Յուրաքանչյուր երկիր ունի անձնակազմի ընտրության իրեն բնորոշ համակարգ, որը, որպես կանոն, ձևավորվել է ըստ ամերիկյան և ճապոնական մոդելների: Այդուհանդերձ, տարբեր երկրներում, այս առումով, գոյություն ունեն հստակ առանձնահատկություններ: Օրինակ՝ հարավկորեական ընկերություններում չափազանց կարևորում է թեկնածուների արյան խմբի գործոնը, քանի որ կորեացիների կարծիքով արյան խումբը պատկերացում է տալիս անձի հիմնական բնութագրերի, մասնավորապես՝ նպատակաուղղվածության, կարգապահության, հավատարմության, ստեղծագործական և կազմակերպչական ընդունակությունների մասին⁴:

Արտասահմանյան գիտնականների՝ անձնակազմի ընտրության չափանիշների կարևորության աստիճանի վերաբերյալ եվրոպական մի շարք երկրների ընկերություններում իրականացված հետազոտություն-

¹ Журавлев П. В., Одегов Ю. Г., Волгин Н. А., Управление человеческими ресурсами: опыт индустриально развитых стран/ П.В. Журавлев: учб. Пособие.-М.: Изд-во Экзамен, 2002, с. 124.

² Նույն տեղում, էջ 151:

³ Управление персоналом организации: Учебник/Под ред. А.Я.Кибанова.-4-е изд., доп. И перераб.-М.: ИНФРА, 2010, с. 315.

⁴ Прохорова Ю. Е. Особенности национальных моделей найма персонала. Научный альманах 2016. № -1(20). Экономические науки. с. 182-183. /Электронный ресурс/ .http://ucom.ru.doc.na.2016.06.01.181./ дата обращения 04.08.2021/

ների արդյունքները հնարավորություն տվեցին հանգելու այն եզրակացության, որ անձնակազմի կառավարման համակարգի հիմնական խնդիրներից մեկն այնպիսի անձի ընտրությունն է, որը համապատասխանում է, այսպես կոչված, եվրոպական մենեջմենթի, ինչպես նաև տվյալ ընկերության մշակույթին: Որպես օրինակ մատնանշվում էր այն փաստը, որ շատ հաճախ աշխատանքի ընդունելով բարձրակարգ բիզնես դպրոցի երիտասարդ շրջանավարտի, որը տիրապետում է մի քանի օտար լեզվի, մի քանի ամսից հնարավոր է բացահայտել, որ վերջինս ունակ չէ «կապ» ապահովելու իր գործընկերների հետ¹:

Եվրոպական մի շարք երկրներում անձնակազմի ընտրության հիմքում առկա չափանիշներն ըստ կարևորության աստիճանի ներկայացված են աղյուսակ 1-ում²: Ընդ որում, այդ չափանիշներից յուրաքանչյուրը կարող է կարևոր լինել մեկ և պակաս կարևոր՝ մյուս երկրների համար:

Չափանիշներ/ երկրներ	Անգլիա	Ֆրանսիա	Գերմանիա	Իտալիա	Իսպանիա	Միջին ցուցանիշ
Օտար լեզվի իմացություն	1	1	1	2	1	1,2
Թեստի արդյունքներ	2	3	2	1	2	2
Փոքր և միջին բիզնես վարելու ունակություն	7	2	5	6	3	4,6
Կրթական մակարդակ	3	9	3	5	6	5,2
Երաշխավորագրեր	4	2	6	7	9	5,6
Աշխատանքի միջազ-	11	5	10	4	7	7,4

¹ **Петраков М. А., Большакова А. К.** Современные тенденции найма персонала.- Текст //Молодой ученый.-2014-№ 20 /79/-с. 371-375. /Электронный ресурс/. URL; <https://moluch.ru/archive/79/13959//дата обращения 25.07.2021/>

² **Segalla M., Sauquet A., Turati C.,** Symbolic vs Functional Recruitment: Cultural Influences on Employee Recruitment Policy / European Management Journal, Vol. 19, No. 1, 2001, p. 35. /Электронный ресурс/.<https://www.researchgate.net> > ... /дата обращения 21.07.2021/

զային փորձ						
Ընդհանուր կրթություն	5	4	14	11	5	7,8
Տեխնիկական և մասնագիտական հմտություններ	20	6	4	19	13	12,4
Տարիք	17	10	8	9	4	9,6
Մշակույթ, ազգություն	8	7	18	3	22	11,4

Աղյուսակ 1. Անձնակազմի ընտրության չափանիշներն ըստ կարևորության եվրոպական մի շարք երկրներում

Վերլուծելով եվրոպական մի շարք երկրներում անձնակազմի ընտրության չափանիշները՝ կարելի է եզրակացնել, որ բոլոր երկրները կարևոր են համարում օտար լեզվի իմացությունը և թեստավորման արդյունքները: Փոքր և միջին բիզնես վարելու ունակությունը և երաշխավորագրերի առկայությունը մեծ նշանակություն ունեն Ֆրանսիայում, իսկ աշխատանքի միջազգային փորձը՝ Իտալիայում: Պակաս կարևոր ցուցանիշներ են աշխատողների ազգությունը և տարիքը: Ըստ չափանիշների միջին մեծության՝ վերջին տեղում տեխնիկական և մասնագիտական հմտություններն են, ինչը վկայում է այն մասին, որ երկրները համոզված են նրանում, որ դրանք ձեռք են բերվում աշխատանքի ընթացքում: Տեխնիկական և մասնագիտական հմտությունների առկայությունը անհրաժեշտ պայման է միայն Գերմանիայում, տարիքի գործոնը՝ Իսպանիայում, իսկ մշակույթը և ազգությունը՝ Իտալիայում: Թեկնածուի ազգության և մշակույթի գործոնները որևէ նշանակություն չունեն Իսպանիայում և Գերմանիայում: Աշխատակցի տարիքին քիչ ուշադրություն է դարձվում նաև Անգլիայում, որին հաջորդում են Ֆրանսիան և Իտալիան:

Ռուսաստանի Դաշնության ընկերություններում անձնակազմի ընտրության գործընթացն ունի բնորոշ գծեր: Ընտրության չափանիշներն ըստ կարևորության ներկայացված են աղյուսակ 2-ում¹:

¹ **Matt E., Barugh Y.**, Managing Staff Selection and Assessment in Russian and Polish Companies//International journal of Management Studies , 2000, p. 27.

Չափանիշ	Միավոր
Տարիք	1
Տեխնիկական և մասնագիտական հմտություններ	2
Ընդհանուր կրթություն	3
Օտար լեզվի իմացություն	4
Երաշխավորագիր	5
Հաղորդակցման հմտություններ	6
Թեստավորման արդյունքներ	7
Աշխատանքի միջազգային փորձ	8
Մշակույթ, ազգություն	9
Կրթական աստիճան	10

Աղյուսակ 2. Անձնակազմի ընտրության չափանիշներն ըստ կարևորության ռուսական ընկերություններում

Ըստ աղյուսակի տվյալների՝ կարելի է եզրակացնել, որ ռուսական ընկերությունները կադրեր ընտրելիս կարևորում են թեկնածուի տարիքը, կրթական հմտությունները, օտար լեզվի իմացությունը և երաշխավորագրերի առկայությունը:

Ռուսաստանյան ընկերություններում անձնակազմի ընտրության էական չափանիշ է թեկնածուի տարիքը, որը չպետք է գերազանցի 35-40-ը, ինչպես նաև աշխատանքային որոշակի փորձի առկայությունը, ընդ որում, ցանկալի է, որ դա առնչվի այն պաշտոնին, որին նա հավակնում է նոր աշխատավայրում: 70% դեպքերում ռուս ղեկավարները նախընտրում են աշխատանքի ընդունել համապատասխան մասնագիտական գիտելիքով և աշխատանքային փորձով, քան ընդհանուր գիտելիքով օժտված անձանց¹:

Ինչպես Ռուսաստանի Դաշնությունում, այնպես էլ Հայաստանի Հանրապետությունում նկատվում է միջինից բարձր տարիքի անձանց աշխատանքի տեղավորման դժվարության միտում: Գործատուները նախապատվություն են տալիս երիտասարդ մասնագետներին, քանի որ վերջիններս ոչ միայն ավելի առույգ են, այլև պատրաստ աշխատելու ցածր աշխատավարձով:

Ռուսաստանի գործատուները մեծ ուշադրություն են դարձնում նաև հավակնորդների տեխնիկական և մասնագիտական հմտություններին:

¹ **Matt E., Barugh Y.**, Managing Staff Selection and Assessment in Russian and Polish Companies//International journal of Management Studies , 2000, p. 27.

րին՝ այդպիսով խուսափելով վերջիններիս ուսուցման ուղղությամբ լրացուցիչ ծախսեր կատարելուց:

Որոշ ռուսական ընկերություններ վարում են բուհերի շրջանավարտների աշխատանքի ընդունելու քաղաքականություն, ինչը ենթադրում է կա՛մ համապատասխան աշխատանքային փորձի իսպառ բացակայություն, կա՛մ դրա որոշակի «չափաբաժին»: Սակայն, այս դեպքում անձնակազմի ընտրության գործընթացը նախատեսում է կազմակերպությունում ուսուցման (թրեյնինգի) զարգացած համակարգի առկայություն, որը, սովորաբար, թանկարժեք ծրագիր է և ոչ բոլոր կազմակերպությունների համար հասանելի:

Թեկնածուի գնահատման գործում, անկասկած, անչափ կարևոր նշանակություն ունի վերջինիս կրթական մակարդակը: Անձը, որ չունի բարձրագույն կրթություն, կարող է հավակնել զբաղեցնելու միայն որակավորում չպահանջող աշխատատեղ: Միաժամանակ, ներկայում հայրենական փորձում ակնառու է մի երևույթ, երբ գործատուն շատ հաճախ ուշադրություն չի դարձնում մասնագիտական կրթությանը՝ բավարարվելով սոսկ բարձրագույն կրթության մասին հավաստող վկայականով:

Ռուսական աշխատաշուկայում անձնակազմի ընտրության մյուս պահանջը վերաբերում է օտար լեզվի իմացությանը, ինչը հիմնականում պայմանավորված է երկրում արտասահմանյան ընկերությունների մասնաճյուղերի առկայությամբ¹:

Վերջին ժամանակներս Ռուսաստանում (ինչպես նաև Հայաստանում) նկատվում է աշխատանքի տեղավորում՝ ըստ երաշխավորագրի: Դա բացատրվում է նրանով, որ աշխատանքի տեղավորումը ծանոթությամբ կամ մեկ այլ կազմակերպության առաջարկով հնարավորություն է տալիս տնտեսելու ընկերության բյուջեի ծախսերն անձնակազմի հավաքագրման և ընտրության ուղղությամբ: Այդուհանդերձ, երաշխավորագրերը, որպես կանոն, կրում են ձևական բնույթ, քանի որ դրանք տրվում են ոչ թե նախկին, այլ ծանոթ գործատուների կողմից: Մինչդեռ, պետք է նշել, որ արևմտյան փորձում երաշխավորագրերն էական դերակատարություն ունեն աշխատանքի ընդունվելիս, և դրանց իսկությունը խստորեն ստուգվում է²:

Ռուսաստանում, որպես բազմազգ երկիր, կարելի է ասել, անձնակազմի ընտրության գործընթացում ազգության և մշակութային տարբե-

¹ Ларуха М. О., Управление персоналом. Сравнительный анализ политики найма, продвижения и увольнения персонала в Европейских странах и в России. Вестник Санкт-Петербургского университета, 2003, Сер 8, Вып. 3 / N 24/, с. 122-123. https://cyberleninka.ru/article/sravnitelnyy-analiz-po.../дата_обращения_11.08.2021/

² Նույն տեղում, էջ 123:

րությունների գործոնները վերջին մակարդակում են և գրեթե հաշվի չեն առնվում:

Ե. Ե. Սապրիկիյնի համոզմամբ՝ ռուսական փորձում անձնակազմի ընտրության չափանիշներն ըստ գերակայության կարելի է ներկայացնել հետևյալ կերպ՝ տարիք, տեխնիկական և մասնագիտական հմտություններ, ընդհանուր կրթություն, օտար լեզվի իմացություն, երաշխավորագրեր, հաղորդակցման հմտություններ, միջազգային աշխատանքային փորձ և մշակույթ ու ազգություն¹:

Ամփոփելով նշենք, որ յուրաքանչյուր ընկերության գործունեության արդյունավետությունը մեծապես պայմանավորված է որակյալ կադրերի ընտրությամբ՝ ըստ համապատասխան չափանիշների: Ու թեև արտասահմանյան երկրների ընկերությունների համար գոյություն ունեն անձնակազմի ընտրության համընդհանուր չափանիշներ, սակայն դրանք ամեն մի երկրի դեպքում տարբերվում են ըստ առաջնահերթության և կարևորության աստիճանի:

Միաժամանակ, հենվելով անձնակազմի ընտրության՝ այս կամ այն երկրում կիրառվող չափանիշների վրա, դժվար է կատարել որոշակի եզրահանգումներ տվյալ գործընթացի ճշտության և արդյունավետության մասին: Տարբեր երկրներում անձնակազմի ընտրության ռազմավարությունն ու առանձնահատկությունները, այդ թվում՝ այս կամ այն չափանիշին առաջնահերթություն տալը պայմանավորված են տվյալ երկրի սոցիալ-քաղաքական զարգացման մակարդակով, մշակութային առանձնահատկություններով, ինչպես նաև ազգային մտածելակերպով ու աշխարհայացքով, որոնք էլ որոշում են տվյալ ցուցանիշի ընտրության ճշտությունը:

Назеник Самвелян, Критерии отбора персонала в зарубежных странах: сравнительный анализ - Гарантия эффективной деятельности и конкурентоспособности каждой организации - это квалифицированный персонал, отвечающий требуемым стандартам. Целью процесса отбора квалифицированного кандидата является проверка индивидуальных качеств специалиста, соответствующего критериям данной должности. В статье рассматриваются особенности ряда критериев, используемых при подборе персонала в зарубежных странах. При этом в результате сравнительного анализа был сделан вывод, что степень важности и приоритетность критериев отбора

¹ **Чуланова О. Л.**, Современные технологии кадрового менеджмента: актуализация в российской практике, возможности, риски. Изд-во: ИНФРА-М, 2018. /Электронный ресурс/. https://studref.com › menedzhment › traditsionnye_netr... /дата обращения 27.07.2021/

персонала в разных странах обусловлен уровнем социально-экономического развития страны, национальными ценностями, менталитетом и мировоззрением.

Nazenik Samvelyan, Criteria for selecting personnel in foreign countries: comparative analysis - The guarantee of effective activity and the competitiveness of each organization are qualified personnel that meets the required standards. The purpose of the selection process for a qualified candidate is to test the individual qualities of a specialist who meets the criteria for a given position.

The article discusses the features of a number of criteria used in the selection of personnel in foreign countries. At the same time, as a result of a comparative analysis, it was concluded that the degree of importance and priority of the selection criteria for personnel in different countries is due to the level of socio-economic development of the country, national values, mentality and worldview.

ԿՐԻՊՏՈԱՐԺՈՒՅԹԻ ԾԱԳՈՒՄՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՄԻՏՈՒՄՆԵՐԸ

ՀՐԱՉՅԱ ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ

Բանալի բառեր – Կրիպտոարժույթներ, ֆինանսական շուկաներ, գաղտնագրում, ապակենտրոնացված կառավարում, ծագումնաբանություն, տեխնոլոգիաներ:

Էլեկտրոնային վճարային հաշվարկներում ներկայումս էական ակտիվություն են ցուցաբերում կրիպտոարժույթները: Ֆինանսական շուկաները դեռևս լիարժեք վստահություն չեն ցուցաբերում կրիպտոարժույթների նկատմամբ, սակայն այդ չի խոչընդոտում, որ էլեկտրոնային փողերի այս սերունդը աստիճանաբար իր ճանապարհը հարթի վճարային հաշվարկներում, քանի որ այս դեպքում արձանագրվում են մի շարք առավելություններ, որոնք նկատելի չեն ավանդական էլեկտրոնային վճարային հաշվարկների ժամանակ: Դրանցից առավել առանցքային են համարվում կրիպտոարժույթներով գործարքների արագությունը, համեմատաբար էժանությունը, ապակենտրոնացված կառավարումը և գաղտնիությունը՝ գործարքների էլեկտրոնային գաղտնագրման ճանապարհով:

Գաղտնագրումը (կրիպտոգրաֆիան) մարդկության կողմից կիրառելի է դարձել դեռևս անհիշելի ժամանակներից, երբ տեղեկատվության մատչելիության սահմանափակումներ են դրվել, և միայն օգտագործողների որոշակի խմբերի է տրամադրվել գաղտնագրման վերջանումը: Այս դեպքում, գաղտնագրողները սահմանել են տեղեկատվության վերջանման որոշակի կանոններ և մոտեցումներ, որոնք տրամադրվել են գաղտագիրն օգտագործողներին: Գաղտնագրումը հնագույն գիտություն է: Այն ունի մոտավորապես 4000 տարվա պատմություն: Գաղտնագրային սիմվոլների ու նշումների միջոցով տեղեկատվություն էր ձևավորվում թաքստոցների, թանկարժեք զարդերի պահուստավորումների տեղանքների մասին: Տարբեր ժամանակներում սուրհանդակները տեղեկատվություն էին փոխանցում երկար տարածությունների վրա և ճանապարհներին տեղեկատվական արտահոսքերի ռիսկերը կանխարգելվում էին գաղտնագրումներով: Գաղտնագրումը հատկապես նոր թափ ստացավ երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ, երբ այն օգտագործում էին տվյալների փոխանցման անվտանգության և ռազմական գաղտնիքների ատահոսքերի կանխարգելման նպատակով: Իսկ մեր օրերում, վիրտուալ միջավայրում գաղտնագրումը զանգվածային բնույթ կրեց, որի դեպքում նախ իրականացվում է սկզբնական էլեկտրոնային տեքստի կոդավորում, նախապես

ընտրված բանալու միջոցով և փոխանցվում է հասցեատիրոջը: Այնուհետև, էլեկտրոնային տեղեկատվությունը հասնելով հասցեատիրոջը, ապակոդավորվում է, ապահովելով տեղեկատվության գաղտնիություն:¹

Տեղեկատվական մեր դարաշրջանում, երբ արագընթաց զարգացումներ են ապրում համացանցը սպասարկող տեխնոլոգիաները, ակտիվություն է նկատվում հատկապես վիրտուալ տիրույթում գտնվող օգտատերերի շրջանում գաղտնագրումներ ներկայացնելու հարցում՝ որոշակիորեն ձևավորելով կրիպտոանձերի (cypherpunk) բանակ:² Դեռևս մինչև համացանցի հայտնվելը, հասարակության մեջ մտահոգություն առաջացավ, որ մարկանց անձնական կյանքի որոշ մանրամասներ կարող են դառնալ հանրության սեփականությունը, երբ անհատի կողմից բանկային փոխանցումներով կատարվեն գնումներ, ստացված ծառայությունների վճարումներ: Եվ այս առումով, այդ համայնքը այնքան ընդլայնվեց, որ 1992 թվականին հրատարակեց կրիպտոանձերի մանիֆեստ, արձանագրելով որ “էլեկտրոնային դարաշրջանում բաց հասարակության տիրույթում մասնավորի պաշտպանվածությունը համարվում է խիստ անհրաժեշտություն: Մասնավորը՝ գաղտնիություն չէ, այլ ընդամենը իրավունքի իրացում, որպեսզի ողջ աշխարհը չտեսնի, թե անհատն ինչ է անում, ի տարբերություն գաղտնիության, երբ ընդհանրապես չի հանրայնացվում անհատի գործունեությունը: Մասնավոր տեղեկատվության իրավունքի իրացումը ենթադրում է անձի ցանկությամբ իր վարքագծային ընտրանքային տեղեկատվության տրամադրումը հանրությանը”:³

Այս առումով, արդեն իսկ 1980-ականներին սկսվեց կրիպտոանձերի շարժումը, երբ սպառողների որոշակի խմբեր սկսեցին կիրառել գաղտնագրման մոտեցումներ վճարահաշվարկային հարաբերություններում, իրացնելով գաղտնագրման եղանակներ:⁴ Իսկ համացանցի կիրառումը էլ ավելի մեծացրեց անձնային կյանքի և անհատի վարքագծի տեղեկատվական արտահոսքի ռիսկը, որի արդյունքում ձևավորվեցին նաև կիրքեռանկատանգության սպառնալիքներ:

Վիրտուալ տիրույթում ձևավորվեց կրիպտոանձերի բանակ, որը սկսեց օգտագործել գաղտնագրում համակարգչային ցանց մուտք գործելիս

¹ Դանիելյան Հ., Համբարձումյան Ա., Ստեփանյան Է., Խորհրդավոր կրիպտոաշխարհ, հեղ. հրատ., Եր. 2019, էջ 46-47:

² Шнайер Б. 25.12. Шифропанки // Прикладная криптография. Протоколы, алгоритмы, исходные тексты на языке Си = Applied Cryptography. Protocols, Algorithms and Source Code in C. -М.: Триумф, 2002., С. 674. -816 с.

³ Биткойн и расцвет шифропанков, <https://bitnovosti.com/2016/04/19/the-rise-of-the-cypherpunks/>

⁴ Меркулова, Ю. К. Возникновение и история развития криптовалют, // Молодой ученый. 2018. № 43 (229). С. 247-251.

տեղեկատվության գաղտնիությունն ապահովելու համար, հատկապես պետական կառավարման մարմիններից: Պետական պատկան և վերահսկիչ մարմինները, որոնք անհատի վարքագծի վրա մինչ այդ կարող էին վերահսկողություն սահմանել գաղտնալսումների, հեռախոսային խոսակցությունների ձայնագրումների, կամ նամակագրական հաղորդակցման վերծանումների ճանապարհով, վիրտուալ տիրություն արդեն իսկ կարողանում էին ընդլայնել այդ վերահսկողական գործառույթների շրջանակը, անգամ որոշ դեպքերում անցնելով անհատի անձնական գործունեության գաղտնիության շրջանակի թույլատրելի շեմը: Բնականաբար, նման պարագայում պետք է ավելանար կրիպտոանձերի բանակը, որոնք պահանջում էին վիրտուալ տիրություն գործունեության գաղտնագրային մոտեցում:

Թերևս առաջինը ֆիզիկոս Թիմոթի Մեյն էր, որ իր աշխատություններում առաջարկում էր հրաժարվել ավանդական փողերից և անցում կատարել անանուն և անկախ արժույթի օգտագործմանը:¹ Արդեն իսկ 1985 թվականին, Բերքլիի համալսարանի շրջանավարտ Դեվիթ Չոումը, ով հանդիսացավ կրիպտոանձերի գործունեության նախահայրը, նշում էր, որ տեղեկատվական տեխնոլոգիաների կիրառումը այնպիսի հնարավորություններ է ստեղծում անձնական այնպիսի տեղեկատվություն, որ անհատը անգամ չի էլ պատկերացնում, թե որքան թափանցիկ է դառնում իր անձնային կյանքը, հատկապես վճարահաշվարկային համակարգում:² Այս նպատակով առաջարկվեց կույր ստորագրության գաղափարը, երբ անհատի էլեկտրոնային ստորագրությունը հասանելի էր դառնում ստացողին, սակայն չեզոքանում էր ուղարկողի մոտ՝ գործարքի ավարտից հետո: Պատկերավոր նկարագրմամբ, այդ մոտեցումը նման էր այն իրավիճակին, երբ պատճենահանող թղթի կիրառմամբ ստորագրություն էր դրվում սպիտակ թղթի վրա: Այսինքն, ստորագրվում էր պատճենահանող թուղթը, որի վրա արդյունքը չէր երևում, փոխարենը այն արտատպվում էր սպիտակ թղթում: Հատկապես այդ մոտեցումը կիրառելի էր քաղաքական ընտրությունների ժամանակ: Արդյունքում, վեց տարի անց, կույր ստորագրության սկզբունքը կիրառվեց գնումների ժամանակ, երբ Դեվիթ Չոումը 1983 թվականին հիմնադրեց Digi Cash կազմակերպությունը, որը աշխարհում առաջին էլեկտրոնային վճարման կազմակերպությունն էր:

¹ **Greenberg, Andy.** This Machine Kills Secrets: How WikiLeaks, Cypherpunks, and Hacktivists Aim to Free the World's Information, Dutton Adult, 2012, p. 384.

² “Blind Signatures for Untraceable Payments,” D. Chaum, *Advances in Cryptology Proceedings of Crypto 82*, D. Chaum, R. L. Rivest, & A. T. Sherman (Eds.), Plenum, pp. 199–203.

Այնուհետև, Վաշինգտոնի համալսարանի շրջանավարտ Վեյ Դայը 1998 թվականին մշակեց էլեկտրոնային փողերի կոնցեպտ (B-money), որը պետք է հանրությանը դարձներ անկախ պետական ֆինանսական վերահսկողությունից և անգամ ազատեր ֆինանսական գործարքներից բխող հարկային պարտավորություններից, որը ըստ հեղինակի, արդյունավետ չէր և ըստ իր համոզման, նաև չէր ապահովում սոցիալական արդարություն: Այդ գործի շարունակողը եղավ ծրագրավորող Նիք Սաբոն, ով ներկայացրեց Bit Gold գաղափարը, ներկայացնելով վիրտուալ արժեքը որպես էլեկտրոնային ծրագրային հաշվարկների արդյունք, որը լիարժեքորեն ապահովվում էր ֆինանսական փոխանցումների գաղտնիություն հանրության և պետական իրավասու մարմինների հանդեպ:¹ Հենց այս մշակումների զարգացումները հանգեցրին նրան, որ Սաթոշի Նկամոտոն 2008 հիփոթեքային համաշխարհային ֆինանսատնտեսական ճգնաժամի մեկնարկին թողարկեց White paper ամսագիրը, որտեղ մանրամասն նկարագրվեց բիրթոյն կրիպտոարժույթի էությունը, որը մեծ հեղափոխություն էր միջազգային ֆինանսական համակարգում և ապահովվում էր փողի ապակենտրոնացված վերահսկողության, տիրապետման գաղտնիության, գործարքների անանունության մոտեցումներ:

Այս հանգամանքերով պայմանավորված, էլեկտրոնային արժույթ ստեղծելու շատ փորձեր արվեցին, խուսափելու համար ավելորդ թղթաբանությունից և աջակցելու գործարքների արագագործությանը: Անգամ, 1998 թվականին Բերնարդ Ֆոն Նոթխաուսը թողարկեց Liberty դոլարը, որը ապահովված էր ոսկով և այլընտրանք էր հանդիսանում ԱՄՆ դոլարին: Այդ արժույթի վաճառված ողջ գումարը կազմեց 7 մլն ԱՄՆ դոլար: Սակայն, այլընտրանքային նշված արժույթի գործունեությունը կարճ տևեց, քանի որ 2007 թվականին Բերնանդը դատապարտվեց կառավարության դեմ դավադրություն կազմակերպելու մեղանդրանքով:²

Մարդկության պատմության մեջ կրիպտոարժույթը փողի ամենաարտասովոր ձևն է: Եթե թղթե փողը կամ արժեթուղթը հնարավոր է ներկայացնել կենտրոնական բանկ կամ մասնագիտացված ֆինանսական ընկերություն և ենթարկել իրացման, ապա կրիպտոարժույթի դեպքում այն հնարավոր չէ: Թվային արժույթը ոչ նյութական է, շոշափելի չէ և պարզապես համակարգչային կոդի մի մաս է, գոյություն ունի միայն համացանցում և թվայնացված պահեստում: Այն նոր սերնդի ապակենտրոնացված թվային արժույթ է, որի ստեղծումը և վերահսկումը հիմնված է

¹ Биткойн и расцвет шифропанков, <https://bitnovosti.com/2016/04/19/the-rise-of-the-cyphe rpunks/>

² В США осудили создателя "свободных долларов", <https://lenta.ru/news/2011/03/21/coins>

գաղտնագրային մեթոդների հիման վրա: Եվ այդ առումով օգտագործվում է “crypto” եզրույթը, որը նշանակում է գաղտնի, ծածուկ: Կրիպտոարժույթ եզրույթը հաստատվել է 2011 թվականին “Forbes” ամսագրում “Crypto currency” հոդվածի հրապարակումից հետո: Եթե ավանդական դրամական միջոցների շրջանառությունը կատարվում է կենտրոնական բանկերի կողմից, ապա կրիպտոարժույթի պարագայում համակարգը ապակենտրոնացված է և կառավարումն ու վերահսկողությունը իրականացվում է բլոքչեյն համայնքի կողմից:¹

Գործում են գաղտնագրման մի քանի տեխնոլոգիաներ, որոնք կազմում են բիթքոինի էությունը: Առաջինը հանրային բանալիների կրիպտոգրաֆիան է, երբ յուրաքանչյուր քոինին կցվում է սեփականատիրոջ հանրային բանալին, որին հաջորդում է նաև գաղտնի (անձնային) բանալու կցաբումբ: Այս դեպքում, արդեն բիթքոինի հաշվի կառավարումը իրականացվում է միայն իրավասու սեփականատիրոջ կողմից: Երբ վիրտուոլ համակարգում որևէ մեկին ուղարկվում է բիթքոին, ստեղծվում է հաղորդակցություն, կցելով նոր սեփականատիրոջ հանրային բանալին և անհրաժեշտ կրիպտոարժույթի քանակը, այնուհետև հաստատվում է փոխանցումը ուղարկողի գաղտնի բանալիով: Քանի որ գործարքը իրականացվում է բիթքոինի ցանցում, ապա հանրային գաղտնագրում ունեցողները իրազեկվում են այդ մասին և այն թույլ է տալիս բոլորին տեսնելու նոր սեփականատիրոջ հանրային հասցեն: Փոխանցումների այս ամբողջական գրանցումը պահվում է բլոքչեյնում: Ցանցին միացված բոլոր համակարգիչները ունեն բլոքչեյնի պատճեն, որին թարմացվում են նոր բլոքներ: Յուրաքանչյուր բլոք պարունակում է նախորդ բլոքից ստացված նոր փոխանցումներ և բլոքչեյնի ամբողջականությունը պահելու համար յուրաքանչյուր բլոք հաստատում է նախորդի ամբողջականությունը հետընթաց ուղով՝ մինչև սկզբնական (ծառանգության) բլոքը: Դրանով իսկ ոչ ոք չի կարող վերագրանցել նախորդ փոխանցումները՝ պարզապես բլոքների շղթան պատճենելով:²

Սատոշի Նակամոտոի հրատարակումից հետո, գաղտնագրողները սկսեցին մշակել այնպիսի համակարգչային ծրագրեր, որոնք թույլ կտային օգտատերերին ձեռք բերելու կրիպտոարժույթներ և դրանք գործածելու էլեկտրոնային վճարային համակարգերում: Սատոշին իր համակարգիչը միացնելով բլոքչեյնին, դարձավ առաջնեկ նոդը (nodus – լատիներենից թարգմանաբար՝ շղթա): Արդեն իսկ, 2009 թվականի սեպտեմբերին իրականացվեց բիթքոյնով առաջին գործարքը, երբ ավանդական դրամով

¹ Դանիելյան Հ., Համբարձումյան Ա., Ստեփանյան Է., Խորհրդավոր կրիպտոաշխարհ, հեղ. հրատ., Եր. 2019, էջ 24:

² Դանիելյան Հ., Համբարձումյան Ա., Ստեփանյան Է., Խորհրդավոր կրիպտոաշխարհ, հեղ. հրատ., Եր. 2019, էջ 47:

գնվեց կրիպտոարժույթ և PayPal համակարգով փոխանցվեց 5,02 ԱՄՆ դոլար՝ 5050 բիթքոյնի դիմաց: Դրան անմիջապես հաջորդեց bitcoin.org ինտերնետային կայքի ստեղծումը, որտեղ էնտուզիաստների բանակը մասնակցելով քննարկումների, որոշեց բիթքոյնի փոխարժեքը՝ (\$1= 1309 բիթքոյն): Կրիպտոարժույթի պահանջարկը այնքան մեծացավ, որ ձևավորվեցին մայնինգ կազմակերպություններ, որոնք զբաղվում են լրացուցիչ բիթքոյնի թողարկմամբ: Արդեն իսկ 2011 թվականի ապրիլին միավոր բիթքոյնի արժեքը հավասարվեց մեկ ԱՄՆ դոլարին, իսկ նոյմբերին՝ մեկ ֆունտ ստեռլինգին, իսկ 2013 թվականի մայիսին Սան Դիեգո քաղաքում բացվեց առաջին բիթքոյն բանկումատը:

Կրիպտոարժույթի ծագումնաբանությունը և կիրառման էվոլյուցիան ուսումնասիրելիս ժամանակային առումով պետք է ավելի հետգնալ և սկսել անցյալ դարաշրջանի 70-ական թվականներից, առավել շեշտադրելով մոտիվացիոն ազդակներին: Այս նկատառումով, առաջարկում ենք կրիպտոարժույթների ծագման շարժառիթները և զարգացումները ներկայացնել հետևյալ երեք փուլերով:

Առաջին փուլ. կրիպտոարժույթների ձևավորման նախադրյալների ձևավորում, երբ հանրային կյանքում ձևավորվեց անհատի անձնային վարքագծի տեղեկատվության պաշտպանվածության պահանջ և ի հայտ եկան էլեկտրոնային գաղտնագրման նոր մոտեցումներ (1970-ական թվականներ): Այս դեպքում, ֆինանսական գործարքներ իրականացնող անհատները փորձում էին որոշակիորեն ապահովել իրենց գործունեության գաղտնիությունը, դրամային փոխանցումներում օգտագործելով «կույր ստորագրություն», կամ գործարքների կոդավորում:

Երկրորդ փուլ. կրիպտոարժույթների կիրառմանը նպաստող ֆինանսական գործարքների կառավարման նոր մոտեցումների ձևավորում (1990-թվականներ), երբ պետական կառավարման կենտրոնացված համակարգին զուգահեռ պահանջ դրվեց գործողության մեջ դնել ֆինանսական գործարքների ապակենտրոնացված կառավարման համակարգը, իր հետ բերելով կրիպտոանձերի հզոր համայքի ձևավորում և նրանց միավորված շարժում:

Երրորդ փուլ. կրիպտոարժույթի գործնական կիրառում (2010 թվականից մինչև այսօր), երբ ձևավորվեց անհրաժեշտ վիրտուալ համակարգ և պրակտիկ մեթոդաբանական շրջանակ այլընտրանքային էլեկտրոնային վճարամիջոցներ կիրառելու ուղղությամբ այնպես, որ արդեն իրատեսական դարձավ Բլոքչեյն համակարգում կրիպտոարժույթի էմիսիան և կիրառումը ոչ միայն էլեկտրոնային փողի որպես վճարամիջոցի, այլև արժեչափման, խնայողությունների իրականացման և կապիտալիզացման գործիքի:

Грачья Даниелян, Истоки и тенденции развития криптовалюты - На основе изучения мотивы происхождения криптовалют, в статье представляются следующие этапы развития. Формулировка предпосылок для создания криптовалют, когда в общественной жизни возникла потребность в защите информации о личном поведении человека, появились новые подходы к электронному шифрованию (1970-е годы). Второй этап. Появление новых подходов к управлению финансовыми транзакциями, способствующих использованию криптовалют (1990-е годы), когда централизованная система государственного управления потребовала внедрения децентрализованной системы управления финансовыми транзакциями, что привело к формированию прочного сообщества криптовалют. Третий этап. Практическое использование криптовалюты (с 2010 г. по настоящее время), когда была создана необходимая виртуальная система - практическая методологическая основа для использования альтернативных электронных средств платежа, чтобы вопрос криптовалюты в системе Blockchain стал реальным.

Hrachya Danielyan, Origins and development trends of cryptocurrency - On the basis of studying the motives of the origin of cryptocurrencies, the article presents the following development stages. The first stage: formulation of prerequisites for the creation of cryptocurrencies, when in public life there was a need to protect information about a person's personal behavior. Second stage: the emergence of new approaches to the management of financial transactions, that promote the use of cryptocurrencies (1990s), when the centralized system of government required the introduction of a decentralized financial transaction management system, which led to the formation of a strong cryptocurrency community. Stage three: the practical use of cryptocurrency (from 2010 to the present), when the necessary virtual system was created, is a practical methodological basis for using alternative electronic means of payment to make the issue of cryptocurrency in the Blockchain system real.

ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՎՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆՆԵՐՈՎ ՎԵՐԱՀՄԿՈՂՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒՄԸ ԲՈՒՀԵՐՈՒՄ

ԱՍՏՂԻԿ ՊՈՂՈՍՅԱՆ

Բանալի բառեր – Պատասխանատվության կենտրոններ, ծախսերի վերահսկողություն, ներքուհական վերահսկողություն, բյուջետավորում:

Ֆինանսական ներքին վերահսկողությունը առավել արդյունավետ է դառնում, երբ այն իրականացվում է կազմակերպությունում նախանշված պատասխանատվության կենտրոններով: Ընդ որում, որպես այդպիսիք կարող են հանդես գալ ծախսերի ձևավորման, շահույթի ստացման, հասույթի ձևավորման, ներդրումների իրականացման պատասխանատվության կենտրոնները:¹ Վերահսկողության համակարգում պատասխանատվության կենտրոնների ընդգրկումը ոչ միայն թիրախավորում է այն հասցեատերերին, ովքեր պատասխանատվություն են կրում ձևավորված գերաժախսերի կամ անբարենպաստ շեղումների համար, այլև բացահայտում է կազմակերպությունների տնտեսական գործունեության շխթայի թույլ օղակները, որտեղ որ ծագում են անբարենպաստ շեղումները:²

Ի տարբերություն արտադրական ոլորտի, համալսարանական ծառայությունների մատուցման համակարգում պատասխանատվության կենտրոնների ներկայացումը ունի որոշակի առանձահատկություններ, պայմանավորված մի շարք հանգամանքներով: Նախ, համալսարաններում կրթական ծառայություններ են մատուցում ինչպես հիմնական (շրջանավարտներ թողարկող), այնպես էլ սպասարկող ամբիոնները, և պատասխանատվության մասնաբաժնի որոշումը ծառայությունների մատուցման ֆինանսավորման, դրանցից ակնկալվող արդյունքների գծով գործնական որոշման դժվարություններ է պարունակում: Բացի այդ, համալսարանների կառավարման համակարգին հատուկ է գործառնությունների բազմազանությունը, կապված մասնագետ շրջանավարտների որակի ապահովման, հետազոտական աշխատանքների կազմակերպման և առևտրայնացման, գիտության տարբեր ճյուղերի զարգացման հետ, որով նույնպես գործնա-

¹ **Ճուղության Ա.**, Հաշվապահական հաշվառում, «Տնտեսագետ», 2019, էջ 426-428:

² **Гвоздев, М. Ю.** Перспективы интеграции системы управленческого учета и структуры информационного ресурса в национальном исследовательском университете, // Вестник Южно-Уральского государственного университета, Челябинск. 2012. – Вып. 22. – № 22(281). Стр. 98–101.

կան դժվարություններ են ստեղծվում ըստ պատասխանատվության կենտրոնների ֆինանսների բաշխման և վերաբաշխման ուղղություններով:¹

Այնուամենայնիվ գտնում ենք, որ պատասխանատվության կենտրոններով ֆինանսական վերահսկողության կազմակերպումը բուհերում ներկայումս անհրաժեշտություն է համարվում, պայմանավորված այնպիսի հանգամանքներով, ինչպիսիք են.

- բուհի յուրաքանչյուր ստորաբաժանման գործունեության ֆինանսական հատույցի գնահատումը,

- կրթական ծառայությունների ինքնարժեքի ձևավորման գործընթացում յուրաքանչյուր պատասխանատվության կենտրոնի մասնաբաժնի որոշումը,

- ֆինանսական ռեսուրսների բաշխման օպտիմալացումը բուհի առանձին ստորաբաժանումների միջև,

- ըստ պատասխանատվության կենտրոնների ֆինանսական ներքին հաշվետվական համակարգի ներկայացումը:

Այս առումով, նպատակահարմար ենք գտնում բուհի ստորաբաժանումները ըստ ստանձնած ֆինանսական պատասխանատվության կտրվածքով նենկայացնել երկու խմբով՝ ըստ ծախսերի ձևավորման կենտրոնների և ֆինանսական արդյունքների ձևավորման կենտրոնների: Եթե որևէ ստորաբաժանման գործունեությանը ուղղակիորեն հասցեագրվում են ստացվող եկամուտներ (կրթավճարներ, հետազոտական արդյունքների վաճառքից եկամուտներ, դրամաշնորհային մուտքեր), ապա այն դիտարկվում է որպես ֆինանսական արդյունքների կենտրոն, քանի որ այդտեղ հնարավորություն է ստեղծվում համադրելու եկամուտներն ու ծախսերը և որոշելու ստորաբաժանման գործունեության ֆինանսական հետևանքը: Իսկ երբ հնարավոր չէ բուհի կոնկրետ ստորաբաժանմանը ուղղակիորեն վերագրել եկամտային ներհոսքեր, ապա այդ ստորաբաժանումը պազապես հանդես է գալիս որպես ծախսերի ձևավորման պատասխանատվության կենտրոն և դիտարկվում է որպես ֆինանսական արդյունքների պատասխանավորության կենտրոնների գործունեության սպասարկման բաղադրիչ:

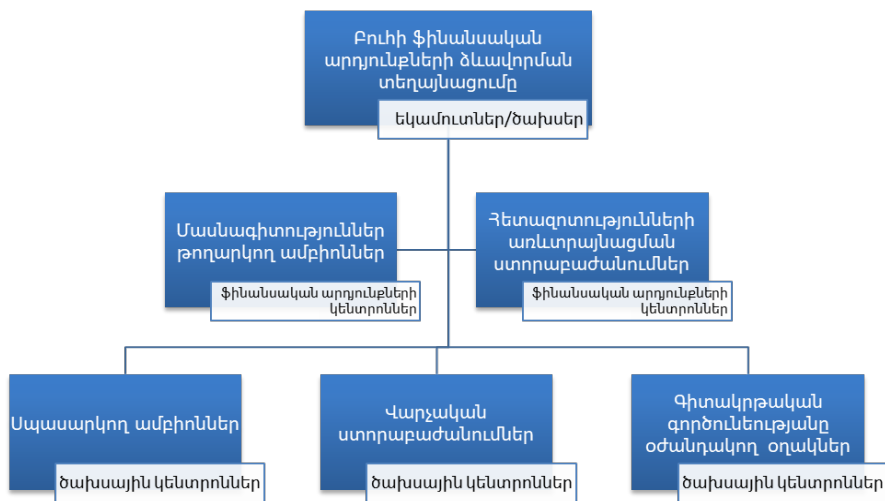
Հետևաբար, պատասխանատվության կենտրոններով ֆինանսական վերահսկողություն կազմակերպելիս առաջնահերթորեն կատարվում է բուհում նախատեսվող ծախսերի և ակնկալվող եկամուտների բյուջետավորում ըստ ծախսերի ձևավորման և ֆինանսական արդյունքների ստացման կենտրոնների: Ընդ որում, առաջին խմբում հանդես են գալիս մասնագիտություններ թողարկող ամբիոնները, հետազոտության արդյունք-

¹ **Тулум М. А.**, Внедрение модели стратегического управленческого учета в вузе, <http://publishing-vak.ru/file/archive-economy-2019-3/34-tulum.pdf>

ներ վաճառահանող գիտահետազոտական ստորաբաժանումները, իսկ երկրորդ խմբով՝ սպասարկող ամբիոնները, վարչատնտեսական ստորաբաժանումները, կրթական ծառայությունները սպասարկող օժանդակ օղակները (տես գծապատկեր 1):

Բյուջետավորումը գործընթաց է, որը նախանշում է կազմակերպությունների գործունեության ծախսերի և դրանցից բխող ֆինանսական արդյունքների հնարավորինս տեղաբաշխումը ըստ ներկազմակերպչական ստորաբաժանումների:¹ Եթե այս կտրվածքով դիտարկենք համալսարանական գործունեության կառուցվածքը, ապա հնարավոր կլինի առանձնացնելու նրանում գործող ստորաբաժանումները ըստ բյուջետավորման սկզբունքների: Այս դեպքում արդեն, ֆինանսական վերահսկողությունը կիրկանացվի առավել արդյունավետ:

«Կաթսայական եղանակով» ֆինանսական ռեսուրսների ծախսային հոդվածների նախահաշիվների կազմումը և դրանց փաստացի կատարողականի արձանագրումը վերհսկողության կողմից պարզապես բացահայտում է նպատակադրումներից շեղումները և չի տալիս այն հարցերի պատասխանները, թե որ ստորաբաժանումներում են ձևավորվել անբարենպաստ շեղումները, ովքեր են դրանց պատասխանատուները, որոնք են շեղումների ձևավորման պատճառահետևանքային գործոնները:²

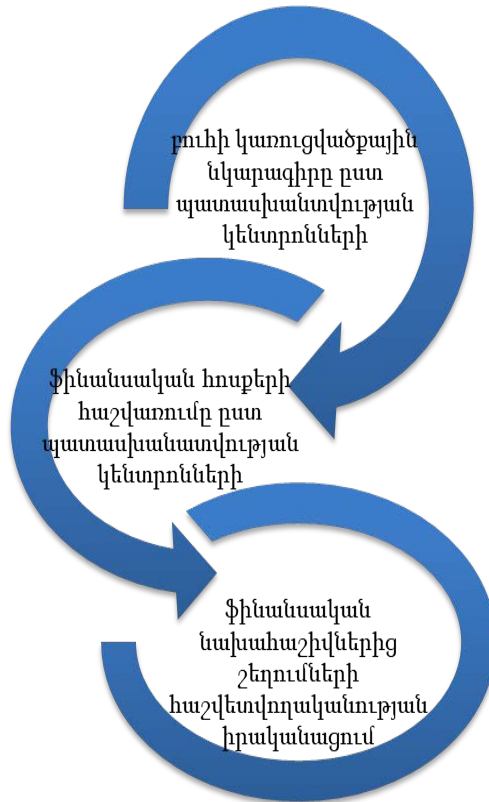
Գծապատկեր 1. Պատասխանատվության կենտրոններով բուհի ֆինանսական արդյունքների բյուջետավորման առաջարկվող սխեման:³

¹ Гвоздев, М. Ю. Бюджетирование и информационно-аналитическое обеспечение в системе управленческого учета инновационной деятельности НИУ, // Вестник Южно-Уральского государственного университета, Челябинск. 2012. – Вып. 24. – № 44(303). – стр.100–104.

² Минеева, Н. Н. Управленческий учет : учебно-методическое пособие, 2017, стр. 121-122.

³ Կազմվել է հեղինակի կողմից:

Մեր կարծիքով, գործնականում վերոնշյալ հիմնախնդիրը կարող է լուծվել, եթե կազմակերպվի ֆինանսական հոսքերի շեղումների հաշվապահական հաշվառում ըստ առանձին ներկայացվածքային պատասխանատվության կենտրոնների: Այս նպատակով, առաջարկում ենք իրականացնել հետևյալ հաջորդական քայլերը (տես գծապատկեր 2):

Գծապատկեր 2. Ըստ պատասխանատվության կենտրոնների ֆինանսական հոսքերի շեղումների հաշվառման կազմակերպման քայլերը:¹

Պատասխանատվության կենտրոններով ֆինանսական վերահսկողության կազմակերպումը բուհերում հնարավորություն է ստղծում իրականացնելու արդյունավետ կառավարչական որոշումների իրականացման մի շարք ուղղություններ: Նախ, համալսարանական կառավարման համակարգը ներկայացվում է ֆինանսական պատասխանատվության կենտրոններով, որը թույլ է տալիս ոչ միայն օպերատիվ բացահայտելու յուրաքանչյուրի գործունեության անբարենպաստ արդյունքները, այլև վերհանելու դրանց պատճառներն ու մեղավորներին, որը էականորեն

¹ Կազմված է հեղինակի կողմից:

բարձրանում է իրականացվող ֆինանսական վերահսկողության արդյունավետությունը: Բացի այդ, բուհի կառուցվածքը դիտարկելով ըստ առանձին պատասխանատվության կենտրոնների, ներքին վերահսկողությանը հնարավորություն է ընձեռնվում կանխարգելիչ միջոցներ ձեռնարկելու ֆինանսական ռեսուրսների անարդյունավետ բաշխման և օգտագործման ուղղությամբ, քանի որ այս պարագայում հստակ նախորոշվում են բուհի ֆինանսատնտեսական գործունեության շխթայի թույլ օղակները:

Астхик Погосян, Организация финансового контроля в вузах по центрам ответственности - Организация финансового контроля по центрам ответственности в вузах создает возможность реализации ряда направлений для реализации эффективных управленческих решений. Во-первых, система управления университетом представленной по центрами финансовой ответственности позволяет не только оперативно выявлять неблагоприятные результаты каждого вида деятельности, но и представить их причины и виновников, что значительно повышает эффективность финансового контроля. Кроме того, учитывая структуру вуза по отдельным центрам ответственности и внутреннему контролю, предоставляется возможность принимать предотвращающие меры по неэффективному распределению и использованию финансовых ресурсов, так как в данном случае четко обозначается слабые звенья финансово-экономической деятельности вуза.

Astghik Poghosyan, Organization of financial control in universities by centers of responsibility - Organization of financial control by centers of responsibility in universities creates the opportunity to implement a number of areas for the implementation of effective management decisions. First, the university management system represented by financial responsibility centers allows not only to promptly identify unfavorable results of each type of activity, but also to present their causes and culprits, which significantly increases the efficiency of financial control. In addition, taking into account the structure of the university by separate centers of responsibility and internal control, it is possible to take preventive measures for the ineffective distribution and use of financial resources, since in this case the weak links of the financial and economic activities of the university are clearly identified.

**ՀԱՆՐԱՅԻՆ ՖԻՆԱՆՍՆԵՐԻ ՆԿԱՏԱՄԲ
ՎԵՐԱՀԱՄԿՈՂՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱԿԱՆԱՑՈՒՄԸ
ՊԼԱՆԱՎՈՐՄԱՆ ՓՈԻԼՈՒՄ**

ՍԱՐԳԻՍ ԹԵՎՈՍՅԱՆ

Բանալի բառեր - Հանրային ֆինանսներ, ֆինանս, բյուջե, բյուջետային համակարգ, համապարփակ ռազմավարություն, միջին մակարդակի ռազմավարություն, քաղաքականություն, ծրագրային բյուջետավորում, միջնաժամկետ ծախսային ծրագիր, կորպորատիվ ֆինանսներ, բազային ցուցանիշներ, թիրախային ցուցանիշներ, վերահսկողություն, մեթոդական հրահանգ:

Հանրային ֆինանսների նկատմամբ պլանավորման փուլում վերահսկողության իրականացումը քննարկելու համար նախ փորձենք հասկանալ թե ի՞նչ է **իրենից ներկայացնում «հանրային ֆինանսներ» հասկացությունը, ի՞նչ ենք հասկանում «հանրային ֆինանսների կառավարում» ասելով և ինչ է իրենից ներկայացնում հանրային ֆինանսների նկատմամբ վերահսկողության իրականացումը:**

Հանրային ֆինանսներ հասկացությունը ուսումնասիրելու համար հակիրճ անրադարձ կատարենք «ֆինանս» հասկացությանը՝ ամփոփ ներկայացնելով ֆինանսների նկարագրությունը, սահմանումները կամ դրանց վերաբերյալ ներկայացված ձևակերպումները: Հասարակության ձևավորման և քաղաքակրթության զարգացման տարբեր ժամանակահատվածների համար ֆինանսներ հասկացությունը կարելի է բնութագրել տարբեր ձևերով, մասնավորապես՝ դեռ մարդկության պատմության ամենավաղ ժամանակաշրջաններում ապրանքային տնտեսության զարգացմանը զուգընթաց առաջացել է «փող» հասկացությունը, որը համարվելով ընդհանուր համարժեք հնարավոր է եղել փոխանակել մնացած բոլոր ապրանքների հետ: Փողը, որպես այդպիսին չի կարելի դիտարկել որպես «ֆինանս», քանի որ «ֆինանս» ասելով չենք կարող հասկանալ լոկ փող, սակայն այն կարելի է դիտարկել, որպես «ֆինանս» հասկացության որոշակի միավոր, որը հետագայում կհանդիսանա նաև գործոն դրա վերաբերյալ գիտական ուսումնասիրություններում: Պատմականորեն փողը հանդիսացել է մարդկանց պահանջմունքների բավարարման և կենսապահովման համար անհրաժեշտ ապրանքների փոխանակման համար միասնական միավոր, որը հնարավոր է եղել փոխանակել ցանկացած ապրանքի հետ և ծառայել է անհատների համար որպես առևտրի իրականացման համար գործիքային միավոր: «Ֆինանս» հասկացությունը պատմականորեն ձևավորված տնտեսական կատեգորիա է, որի առաջացման

նախապայմաններն են պետության գոյությունը և ապրանքադրամային հարաբերությունների ձևավորումը: Ֆինանսների համար չկա աներկբա սահմանում, տարբեր հեղինակներ տալիս են տարաբնույթ ձևակերպումներ [1, էջ 9]:

Գ. Բ. Պոլյակը ֆինանսները սահմանում է որպես տնտեսվարող սուբյեկտների միջև դրամական ֆոնդերի ձևավորման, բաշխման և օգտագործման ընթացքում առաջացող դրամական հարաբերություններ [2, Ե.15]:

Ըստ Ի. Ի. Գլոտովայի ֆինանսները՝ տնտեսվարող սուբյեկտների միջև դրամական ֆոնդերի ձևավորման, բաշխման և օգտագործման ընթացքում առաջացող դրամական հարաբերություններ են [3, Ե.13]:

Բոստոնի համալսարանի կառավարման ֆակուլտետի պրոֆեսոր Եվի Բոդին և Նոբելյան մրցանակակիր Ռ. Մերտոնն իրենց «Ֆինանսներ» դասգրքում ֆինանսները սահմանում են որպես գիտություն այն մասին թե որոշակի ժամանակի ընթացքում ինչպես են մարդիկ կառավարում պակասուրդային դրամական ռեսուրսների մուտքերն ու ծախսերը: Նշվում է նաև, որ ֆինանսական համակարգի կարևորագույն գործառնությունը մարդկանց պահանջմունքների, այդ թվում՝ կենսաապահովմանն անհրաժեշտ սննդի, հագուստի և բնակավայրի պայմանների ստեղծումն է, որին պետք է նպատակաուղղված լինի ինչպես առանձին տնտեսվարող սուբյեկտների, այնպես էլ իշխանության տարբեր մակարդակների գործունեությունը [4, Ե.15]:

XIX դարի վերջի և XX դարի սկզբի ռուս նշանավոր պետական գործիչ Ս. Յ. Վիտեն (1849-1915), որը եղել է նաև ֆինանսների նախարար, ֆինանսների մասին գիտությունը բնութագրել է այսպես. «Ֆինանսագիտությունն այն մասին է թե ինչպես հայթայթել պետության համար բարիքներ և արդյունավետ կերպով ծախսել այդ միջոցները, պետական խնդիրները լուծելու նպատակով, իսկ ավելի որոշակի դա գիտություն է պետության նյութական պահանջմունքների բավարարման միջոցների մասին» [5, Ե.8]:

Ֆինանսներ հասկացության առավել ամբողջական սահմանում է տալիս հայ տնտեսագետ Լ. Բադանյանը՝ ֆինանսները սահմանելով, որպես նպատակային դրամական ֆոնդերի ձևավորման և օգտագործման գործընթացում առաջացած դրամական հարաբերությունների ամբողջություն [6, էջ.12]:

Ֆինանսներ եզրույթի ներկայացման համար մեկ այլ սահմանում է օգտագործվում՝ ֆինանսները նպատակային դրամական ֆոնդերի ձևավորման և բաշխման ընթացքում ֆինանսական համակարգի տարբեր սուբյեկտների միջև առաջացող դրամական հարաբերությունների ամբողջություն են [7, էջ.10]:

Ամփոփելով վերը նշված մոտցումները, կարելի է եզրակացնել, որ «Ֆինանս» հասկացությունը ուսումնասիրվում է որպես փողերի ամբողջությունն արդեն կազմավորված տնտեսության որևէ միավորի շրջանակներում, այլ կերպ ասած «Ֆինանս» հասկացությունը ուսումնասիրելիս, ուսումնասիրվում է փողի շրջանառությունը տնտեսության մեջ: Այս տեսանկյունից փողը դիտարկելիս ստացվում է «Ֆինանսներ», որը տնտեսության մեջ դասակարգվում է հանրային և կորպորատիվ (մասնավոր) ֆինանսների:

Այսպիսով՝ «Ֆինանս» ասելով կարելի է հասկանալ տնտեսության որևէ համակարգի, կամ տնտեսական որևէ միավորի կամ հատվածի շրջանակներում շրջանառվող փողերի ամբողջություններ, որոնք վերածվելով հանրային և մասնավոր ֆինանսների՝ կազմում են «Ֆինանս» հասկացությունը:

Ֆինանսագիտության զարգացման պատմական ընթացքը վերլուծելիս կարելի է նկատել, որ սկսած անտիկ ժամանակներից մինչև միջին դարեր, ֆինանսներ ասելով ի սկզբանե հասկացել են հենց պետության ֆինանսները: Դա թույլ է տալիս պնդել, որ պատմականորեն ֆինանսները ձևավորվել են հենց հանրային ֆինանսների մակարդակում՝ ըստ պետական եկամուտների և ծախսերի: Մասնավոր տնտեսությունների ֆինանսները, որ ներկայումս հայտնի են կորպորատիվ ֆինանսներ, առաջացել են կապիտալիզմի զարգացմանը զուգընթաց: Հանրային ֆինանսները ֆինանսական համակարգի կարևոր տարրերից են, քանի որ հիմք են հանդիսանում պետության և տեղական ինքնակառավարման մարմինների գործունեության համար: Հանրային ֆինանսների համակարգը ներառում է պետական ֆինանսների և տեղական կամ մունիցիպալ ֆինանսների ոլորտները: Ադամ Սմիթի «Հետազոտությունն ազգերի հարստության բնույթի և պատճառների մասին» աշխատության համաձայն պետական ծախսերը դասակարգվում են հետևյալ կերպ՝ ընդհանուր նշանակության ծախսեր, որոնք փոխհատուցվում են հասարակության եկամուտների հաշվին (պաշտպանություն և թագավորական իշխանության պահպանում) և ծախսեր, որոնցում շահագրգռված են անհատները և հասարակության անդամները (կրթություն, արդարադատություն և այլն): Այս հիմքի վրա հետագայում նա տարանջատեց պետական տնտեսություն և տեղական տնտեսություն հասկացությունները [8, str. 17]:

Ժամանակակից բնորոշմամբ **հանրային ֆինանսները** պետական և տեղական ինքնակառավարման մարմինների սահմանադրությամբ և օրենքներով վերապահված լիազորությունների իրականացման համար համապատասխան ֆինանսական մուտքերն ու ելքերն են, այլ կերպ ա-

սած փողերի այն ամբողջություններն են, որոնք շրջանառվում են տնտեսության հանրային հատվածում:

Հանրային ֆինանսներ հասկացությունը ընկալելուց հետո ամփոփ անրադարձ կատարենք **հանրային ֆինանսների կառավարմանը**: Ելնելով վերը ներկայացված հանրային ֆինանսների նկարագրությունից, կարելի է ենթադրել, որ հանրային ֆինանսների կառավարումը, տնտեսության հանրային հատվածում շրջանառվող փողերի ամբողջության, կամ ավելի ժամանակակից բնութագրման համաձայն՝ պետական և տեղական ինքնակառավարման մարմինների սահմանադրությամբ և օրենքներով վերապահված լիազորությունների իրականացման համար համապատասխան ֆինանսական մուտքերի ու ելքերի արդյունավետությունը և օգտակարությունը ապահովվելուն ուղղված գործընթաց է, ինչը ենթադրում է ծախսված միջոցների դիմաց ստանալ առավելագույն արդյունք, ինչպես նաև ծախսված ռեսուրսների դիմաց ապահովել առավելագույն եկամուտներ: Այս գործընթացը կազմակերպելու համար ստեղծվել է «բյուջե» հասկացությունը, որը իրենից ենթադրում է ֆինանսների կառավարման որոշակի ծրագիր, այլ կերպ ասած ծախսված միջոցների դիմաց առավելագույն արդյունք ստանալու, ինչպես նաև ծախսված ռեսուրսների դիմաց առավելագույն եկամուտներ ապահովելու ֆինանսական ծրագիր: Հանրային հատվածում վերոնշյալ ծրագրերը, որոնց միջոցով կառավարվում են հանրային ֆինանսները, պետական և համայնքի բյուջեներն են:

Պետական և համայնքի բյուջեները՝ պետությանը և տեղական ինքնակառավարման մարմիններին՝ Սահմանադրությամբ և օրենքներով վերապահված լիազորությունների իրականացման համար անհրաժեշտ դրամական միջոցների ձևավորման և ծախսման որոշակի ժամանակահատվածի ֆինանսական ծրագրեր են [9]:

Հայաստանի ներկայիս պետական կառուցվածքին և վարչատարածքային բաժանմանը համապատասխան, ՀՀ-ում բյուջետային համակարգը ունի երկու մակարդակներ՝ պետական և համայնքային բյուջեներ: Բյուջեները ֆինանսական փաստաթղթեր են՝ դրամական եկամուտների և ծախսերի հաշվեկշիռներ, որոնք կազմվում են որոշակի ժամանակահատվածի համար, դրանք յուրաքանչյուր հաշվետու տարվա համար նախատեսված ֆինանսական մուտքերի և ելքերի ծրագրեր են, որոնք ամրագրվում են յուրաքանչյուր տարվա համար՝ համապատասխան օրենքներում և իրավական ակտերում: Բյուջեները կազմվում են կառավարության գործունեության, ինչպես նաև համայնքների զարգացման ծրագրերին համապատասխան: Հաշվի առնելով, որ բյուջետային գործընթացը՝ յուրաքանչյուր բյուջետային տարվա բյուջեները կազմելու, քննարկելու, հաստատելու և կատարելու, դրանց տարեկան հաշվետվությունը հաստատելու ուղղությամբ

յամբ պետական և տեղական ինքնակառավարման մարմինների՝ օրենքով կանոնակարգված գործունեությունն է [9], կարելի է եզրակացնել, որ հանրային ֆինանսների կառավարումը առավելապես ենթադրում է բյուջետային գործընթացի իրականացումը, քանի որ հենց այդ գործընթացի ընթացքում են պլանավորվում, իրականացվում և ամփոփվում հանրային ֆինանսների մուտքերը, ինչպես նաև ծախսման ուղղությունները, հետևաբար կարելի է հանրային ֆինանսների կառավարման գործընթացը բաժանել **պլանավորման, իրականացման (կատարման) և արդյունքների ամփոփման (հաշվետվողականության) մակարդակների**[9]:

Հանրային ֆինանսների նկատմամբ վերահսկողությունը ՀՀ-ում պատմականորեն ուղղված է եղել բյուջեներով նախատեսված բյուջետային ծրագրերի կարգադրիչ հանդիսացող, ինչպես նաև բյուջետային եկամուտների հավաքագրման պատասխանատու պետական կառավարչական հիմնարկների, դրանց ենթակա պետական հիմնարկների՝ օրենքներով և այլ իրավական ակտերով բյուջեի կատարման ոլորտում վերապահված լիազորությունների պատշաճ կատարման ճշտությունը պարզելուն, ինչը ենթադրում է հանրային ֆինանսների կառավարման վերահսկողություն **իրականացման (կատարման)** փուլում: Այս մոտեցումը իհարկե կպահպանվի, սակայն հանրային ֆինանսների նկատմամբ ամբողջական վերահսկողական գործընթաց իրականացնելու համար անհրաժեշտ է վերահսկողություն իրականացնել ոչ միայն բյուջեների կատարման, այլև ամբողջ բյուջետային գործընթացի նկատմամբ, քանի որ թե բյուջեների պլանավորման, թե իրականացման (կատարման) և թե արդյունքների ամփոփման (հաշվետվողականության) փուլերը ընդգրկում են վերլուծական, քանակական տվյալներ և ցուցանիշներ, որոնց արժանահավատությունը և օրինականությունը պարզելը կառավարման արդյունավետության տեսանկյունից կրում է պարտադիր բնույթ:

Այս հոդվածում կփորձենք վերլուծել թե ինչպես կարելի է արդյունավետ վերահսկողություն իրականացնել բյուջեների պլանավորման մակարդակում և ինչով է դա կարևոր հանրային ֆինանսների արդյունավետ կառավարման տեսանկյունից:

Բյուջեների պլանավորման մակարդակում վերահսկողությունը իրականացվում է բյուջեների պլանավորման գործընթացի նկատմամբ, համաձայն որի պետության կողմից սոցիալական, պաշտպանական, կրթական, մշակույթային, տարածքային և այլ ոլորտներում որդեգրված քաղաքականություններին և դրանց համաձայն ձևավորված ծրագրերին համապատասխան պլանավորվում են բյուջետային մուտքերը և հատկացումները, իսկ ծրագրերը կազմվում են ոլորտների ռազմավարություններին համապատասխան: Բյուջեների պլանավորման և կազմման գործըն-

թացում կարևոր նշանակություն ունն միջնաժամկետ ծախսային ծրագրերը (ՄԺԾԾ), որոնք առաջիկա բյուջետային տարվա և դրան հաջորդող երկու տարիների համար կառավարության հարկաբյուջետային քաղաքականությունը, կառավարության ծախսային քաղաքականության ռազմավարությունը պլնավորող փաստաթղթեր են:

Հարկաբյուջետային քաղաքականությունը շարադրող մասը պետք է պարունակի տեղեկություններ՝

ա) կառավարության երկարաժամկետ հարկաբյուջետային սկզբունքների, եկամուտների, ծախսերի, դեֆիցիտի (պակասուրդի) կամ հավելուրդի և պարտքի գծով կարճաժամկետ և միջնաժամկետ հարկաբյուջետային ցուցանիշների և ժամկետանց պարտքերի վերաբերյալ.

բ) հարկաբյուջետային նպատակների իրագործման ուղղությամբ աշխատանքների ընթացքի գնահատականի և նախորդ միջնաժամկետ ծախսերի ծրագրում տեղ գտած հարկաբյուջետային ցուցանիշների փոփոխությունների վերաբերյալ՝ նախորդ միջնաժամկետ ծախսերի ծրագրում տեղ գտած հարկաբյուջետային նպատակների և/կամ ցուցանիշների նկատմամբ շեղումների կամ փոփոխությունների բացատրությամբ.

գ) միջնաժամկետ ծախսերի ծրագրի երեք տարվա (առաջիկա բյուջետային տարվա և դրան հաջորդող երկու տարիների) կտրվածքով մակրոտնտեսական, գնաճի, եկամուտների և ծախսերի ուղղությամբ կանխատեսումների վերաբերյալ.

դ) կարևոր տնտեսական և այլ ենթադրությունների վերաբերյալ, որոնց հիման վրա պատրաստվել են կանխատեսումները.

ե) կառավարության ռազմավարական գերակայությունների վերաբերյալ՝ դրանց կարևորության հիմնավորմամբ.

զ) հիմնական հարկաբյուջետային ռիսկերի վերաբերյալ:

Ծախսային քաղաքականության ռազմավարությունը պարունակում է պետական բոլոր մարմինների համար հետևյալ տեղեկությունները՝

ա) այն արդյունքները, որոնց կառավարությունը ցանկանում է հասնել պետական մարմինների կողմից իրականացվելիք բյուջետային ծրագրերի շրջանակներում ծախսեր կատարելու միջոցով.

բ) ծախսային գործոնները, այդ թվում՝ ակնկալվող ժողովրդագրական, տնտեսական և սոցիալական միտումները, որոնք կանխատեսվող ժամանակաշրջանի ընթացքում կազդեն պետական մարմինների կողմից իրականացվելիք բյուջետային ծրագրերի շրջանակներում կատարվելիք ծախսերի վրա.

գ) կառավարության գերակայությունները կանխատեսվող ժամանակաշրջանում, այդ թվում՝ առաջիկա տարվա պետական բյուջեի նախագծով նախատեսված.

դ) տվյալ ոլորտում արտաքին ֆինանսական աջակցության չափերը: Առաջիկա երեք տարվա՝ Հայաստանի Հանրապետության պետական միջնաժամկետ ծախսերի ծրագրի (այսուհետ՝ միջնաժամկետ ծախսերի ծրագիր) մշակման նպատակն է հնարավորություն ստեղծել կառավարության համար կառավարելու պետական հատվածի ֆինանսական ռեսուրսներն իր միջնաժամկետ հարկաբյուջետային նպատակներին և քաղաքականության գերակայություններին համապատասխան: Միջնաժամկետ ծախսերի ծրագիրը ծառայում է հիմք՝ պետական բյուջեի նախագծի մշակման աշխատանքների համար[9]:

Վերոնշյալը փաստում է, որ բյուջեները ճիշտ պլանավորելուց է մեծապես կախված հանրային ֆինանսների արդյունավետ կառավարումը, իսկ արդյունավետ և ճիշտ պլանավորման համար կարևոր է պլանավորման մակարդակում վերահսկողության իրականացումը: ՀՀ-ում 2000 - ա-կան թվականների սկզբից սկսած հանրային ֆինանսների կառավարման արդյունավետությունը բարձրացնելու նպատակով իրականացվում են ծրագրային ձևաչափով բյուջեների կազմմանն ուղղված աշխատանքներ, ինչի հիման վրա ներդրվել է ծրագրային բյուջետավորման (ԾԲ) համակարգը: Այն իրենից ներկայացնում է բյուջետավորման մի եղանակ, որի ժամանակ բյուջետային գործընթացը հիմնվում է բյուջեի շրջանակում իրականացվող ծրագրերի վրա: Ծրագրերը բյուջետային որոշակի արդյունքներին հասնելու միջոցառումների համախումբ են, որոնց հիման վրա բյուջեի կազմումը պարտադրում է, ի լրումն գուտ ֆինանսական մանրակրկիտ տեղեկատվության, բյուջեում ներառել նաև ծրագրային տեղեկատվություն: Այն է՝ բյուջեում պետք է նաև հստակ նշվեն այն նպատակները և արդյունքները, որոնք նախատեսված են որևէ ոլորտային ռազմավարության իրականացման արդյունքում, իսկ ոլորտային ռազմավարությունը հասարակական նպատակներին հասնելու համար քաղաքական որոշումից բխող քայլերի ամբողջությունն է:

Ընդհանուր առմամբ, ծրագրային բյուջետավորման և դրա գործիքակազմի ի հայտ գալը մեծապես պայմանավորված է ոլորտային ռազմավարությունների համակարգի և ավանդական (մուտքային) բյուջետային համակարգի միջև գոյություն ունեցող ոչ բավարար հստակությունը հաղթահարելու անհրաժեշտությամբ: Նախկինում այդ համակարգերը գործում էին իրարից բավականին անկախ: Փաստորեն, ոլորտային ռազմավարության շրջանակներում քննարկվում էր նպատակների, խնդիրների, կատարողական ցուցանիշների հատվածը, մինչդեռ բյուջետային համակարգի շրջանակներում քննարկվում էր ռեսուրսների պլանավորումը, իսկ դրանց միջև փոխկապվածություն ու ներդաշնակություն ապահովելու հարցերը

թողնվում էին նեղ, մասնագիտական շրջանակներին (օրինակ՝ գիտահետազոտական և ծախսերի պլանավորման ինստիտուտներին)[10, 41 էջ]:

Նշված ծրագրերը մշակվում են պետական եկամուտների և ծախսերի վրա ազդեցություն ունեցող ռազմավարական փաստաթղթերի հիման վրա, համաձայն ՄԺԾԾ-ով սահմանված կառավարության ծախսային քաղաքականության ռազմավարության:

Ընդգրկման շրջանակներով, ժամկետայնությամբ և պետական ծախսերի վրա ազդեցության շրջանակներով պայմանավորված, ռազմավարական փաստաթղթերը դասակարգվում են հետևյալ 3 հիմնական խմբերում՝ **համապարփակ ռազմավարական փաստաթղթեր, միջին մակարդակի ռազմավարական փաստաթղթեր, բյուջետային ծրագրերի ռազմավարություններ**: Այս իմաստով ՀՀ կառավարության ծրագիրը և ՄԺԾԾ-ն նույնպես ռազմավարական փաստաթղթեր են սակայն վերը դրանց մշակման, հաստատման և հաշվետվողականության ժամկետները և կարգը սահմանված են ՀՀ Սահմանադրությամբ և ՀՀ օրենքներով:

Համապարփակ ռազմավարական փաստաթղթերը (ՀՌՓ) հանդիսանում են համապետական նշանակության (միջոլորտային) երկարաժամկետ ռազմավարություններ: Վերջիններս ընդգրկում են բոլոր ֆունկցիոնալ ոլորտները: Դրանք անմիջականորեն բխում են ՀՀ սահմանադրությունից, ՀՀ օրենքներից, ՀՀ կառավարության ծրագրից և ՀՀ միջազգային պարտավորություններից: ՀՌՓ սահմանում են երկրի երկարատև զարգացման ռազմավարական նպատակները: Դրանք սահմանվում են առնվազն ոլորտային մակարդակում՝ երկարաժամկետ վերջնական արդյունքների (ազդեցությունների) տեսքով:

Միջին մակարդակի ռազմավարական փաստաթղթերը (ՄՄՌՓ) հանդիսանում են ոլորտային միջնաժամկետ կամ երկարաժամկետ ռազմավարություններ: Վերջիններս ընդգրկում են մեկ կոնկրետ ոլորտ կամ բնագավառ (օրինակ՝ սոցիալական պաշտպանության ոլորտը, մշակույթի ոլորտը, տարածքային զարգացման բնագավառը և այլն): ՄՄՌՓ ռազմավարական նպատակները սահմանվում են առնվազն ենթաոլորտային կամ կոնկրետ երևույթի մակարդակում՝ միջանկյալ և ուղղակի արդյունքների տեսքով: ՄՄՌՓ-ներով պարտադիր պետք է ներկայացվի, ակնկալվող արդյունքների ստորադասություն, այսինքն, թե նախատեսվող միջանկյալ արդյունքները հիմնականում, որ վերջնական արդյունք(ներ)ին են նպաստելու: Իրենց հերթին, յուրաքանչյուր միջանկյալ արդյունք պետք է ներկայացվի նաև դրան նպաստող մեկից ավելի ուղղակի արդյունքների տեսքով:

Բյուջետային ծրագրի ռազմավարությունը (ԲԾՌ) հանդիսանում է բյուջետային ծրագրի բաղկացուցիչ մասը, որը սահմանում է բյուջետային ծրագրի նպատակը և նկարագրում է այդ նպատակին հասնելու համար

ընտրված ուղին: Յուրաքանչյուր կոնկրետ ծրագրի դեպքում, այն ընդգրկում է այդ ծրագրի իրականացման համար պատասխանատու կոնկրետ պետական կառավարման համակարգի մարմնի իրավասության ներքո գտնվող ենթաոլորտները [11]:

Ռազմավարական նպատակների սահմանումը (դրանց հիերարխիան) պետք է նախապայման հանդիսանա բյուջետային ծրագրերի և միջոցառումների ձևավորման համար, որոնք վերջին հաշվով, պետք է նպաստեն այդ նպատակների իրագործմանը: Հիերարխիայի տեսանկյունից ռազմավարական փաստաթղթերը պետք է բխեն քաղաքականություններից և ՀՀ կառավարության ծրագրերից, դրանք պետք է ունենան միասնական պայմաններ և մեթոդաբանություններ, ավելի ցածր մակարդակի փաստաթղթերը պետք է բխեն ավելի բարձր մակարդակի փաստաթղթերից, ինչը նշանակում է, որ ավելի ցածր մակարդակի փաստաթղթերում սահմանված նպատակները, պետք է բխեն ավելի բարձր մակարդակի փաստաթղթերում սահմանված նպատակներից, բարձր և ցածր մակարդակի ռազմավարական փաստաթղթերը, ՕԲ փաստաթղթերը, ՄԺԾԾ փաստաթղթերը պետք է կազմված լինեն ներդաշնակ և միասնական, միմյանց համապատասխանող մոտեցումներով: Այս խնդրի վերաբերյալ նրադարձ կա նաև ՀՀ կառավարության 2022-2026 թթ. ծրագրում, համաձայն որի հանրային կառավարման համակարգում խորքային բարեփոխումներ իրականացնելու անհրաժեշտությամբ պայմանավորված՝ ՀՀ կառավարությունը 2019 թվականից ձեռնամուխ է եղել հանրային կառավարման ոլորտում համընդգրկուն բարեփոխումների օրակարգ ձևավորելու ու իրագործելու գործին: Մի շարք կարևոր ռազմավարություններ ու գործողությունների ծրագրեր են ընդունվել և սկսել իրագործվել, որոնցից է **պետական ֆինանսների կառավարման ռազմավարությունը:**

Ռազմավարական պլանավորման և քաղաքականությունների մշակման ուղղությամբ Կառավարությունը նախաձեռնելու է հետևյալ քայլերը՝

Ներդրվելու են ռազմավարությունների և քաղաքականությունների պլանավորման ու իրականացման առաջադեմ պրակտիկաներ, և արդիականացվելու են դրանց համար անհրաժեշտ մեթոդական հիմքերը:

Քաղաքականությունները լինելու են փաստահենք, բավարար վերլուծական հիմնավորվածությամբ, կարգավորման ազդեցության գնահատման գործուն համակարգերով ու պրոֆեսիոնալ կարողություններով:

Ներդրվելու է քաղաքականությունների արդյունքների գնահատման ու հանրային հաշվետվողականության առաջադեմ պրակտիկա, այդ թվում՝ հզորացվելու է ինստիտուցիոնալ և անհատական պատասխանատվության ինստիտուտը:

Նշանակալիորեն ուժղացվելու են ռազմավարությունների ու քաղաքականությունների համակարգման և ներդաշնակեցման կարողությունները, այդ թվում՝ պատշաճ մարդկային կարողությունների ներգրավման և տեղեկատվական կառավարման համակարգերի ներդրման միջոցով:

Պետական ֆինանսների կառավարման համակարգի բարեփոխումների ռազմավարական նպատակները ուղղված են լինելու հանրային կառավարման համակարգի լավագույն արդյունքի և հասարակությանը որակյալ հանրային ծառայությունների մատուցմանը և հանրային կյանքի բարելավմանն ուղղված ծրագրային քաղաքականությունների իրականացման արդյունավետ միջավայր ստեղծելուն:

Պետական կառավարման արդյունավետությունն ուղղակիորեն կապված է հանրային միջոցների արդյունավետ ծախսման հետ: Ծախսային քաղաքականության արդյունավետության բարձրացման տեսանկյունից Կառավարությունը շարունակելու է կարևորել հանրային ֆինանսների նպատակային, խնայողաբար և արդյունավետ օգտագործումը: Այն ապահովելու նպատակով Կառավարությունը ներդնելու է հավելյալ արժեքի ստեղծման նպատակադրում ունեցող արդի գործիքակազմ, որը թույլ կտա հանրային ֆինանսների կառավարման համակարգում խորացնել որակական ցուցանիշների սահմանմամբ թիրախային բյուջետավորման համակարգի գործողությունը: Պետական կառավարման համակարգում հստակ ամրագրվելու է գործառույթ-մարմին-պատասխանատվություն-արդյունք-գնահատական տրամաբանական շղթան: Կառավարման համակարգին հատուկ է լինելու համընդհանուր, ստանդարտացված, օբյեկտիվ մոտեցումների և ծախսարդյունավետ լուծումների սկզբունքը:

Ծախսերի նպատակայնության բարձրացման առումով անցում է կատարվելու **ռազմավարական պլանավորման**, վերանայվելու են առկա ռազմավարությունները, վերջիններս և մշակվելիք ռազմավարական բոլոր փաստաթղթերը համակցվելու են Կառավարության հնգամյա ծրագրերի, միջնաժամկետ ծախսերի ծրագրերի և ամենամյա ծրագրային բյուջեի հետ[]:

Ծրագրերի արդյունավետության և օգտավետության բարձրացման նպատակով ներդրվելու է բյուջետային ծրագրերի գնահատման կանոնավոր գործընթաց, որի բացակայությունը սահմանափակում է բյուջետային ծրագրերի արդյունքները ազդեցությունը գնահատելու, բյուջետային ծրագրերը վերանայելու և բարելավվելու Կառավարության հնարավորությունները:

Հանրային միջոցների օգտագործման հստակ ներգործությունը գնահատելու համար կներդրվեն բյուջետային ծրագրորի գնահատման այնպիսի չափանիշներ և հաշվետվողականության այնպիսի ստանդարտներ,

որոնք թույլ կտան բարելավել թե ռեսուրսների ծախսման արդյունավետությունը և թե ֆինանսական կարգապահությունը[12]:

ՀՀ կառավարության ծրագրում ռազմավարական պլանավորման և քաղաքականությունների մշակման, ինչպես նաև ծախսային քաղաքականությունների ուղղությամբ նախատեսված բարեփոխումները չափազանց կարևոր են և նույնքան կարևոր է առկա ռազմավարությունները վերանայելու, վերջիններս և մշակվելիք ռազմավարական բոլոր փաստաթղթերը Կառավարության հնգամյա ծրագրերի, միջնաժամկետ ծախսերի ծրագրերի և ամենամյա ծրագրային բյուջեի հետ համակցելու գործընթացը, սակայն այդ ամենի հետ մեկտեղ նույնքան կարևոր է նշված գործընթացին համահունչ և ներդաշնակ վերահսկողական մեխանիզմների մշակումը և ներդրումը[12]:

Վերը նշվածը փաստում է, որ հանրային ֆինանսների ձևավորման և կառավարման հիմքը հանդիսանում է որդեգրված քաղաքականությանը համապատասխան պլանավորումը, որը իրականացվում է տարբեր մակարդակների ռազմավարական փաստաթղթերի հիման վրա, հետևաբար հանրային ֆինանսների ձևավորման և կառավարման գործընթացների նկատմամբ վերահսկողության տեսանկյունից անհրաժեշտ է վերահսկողության իրականացումը պլանավորման մակարդակում, որն իրենից ենթադրում է վերահսկողական գործառույթներ՝ ռազմավարական փաստաթղթերի մեթոդական հրահանգներին համապատասխանությունը, ինչպես նաև այդ փաստաթղթերում ներառված բազային և թիրախային ցուցանիշներին և սահմանված նպատակներին ու արդյունքներին տրված ֆինանսական (ծախսային) ոչ ֆինանսական գնահատականների արժանահավատությունը պարզելու նպատակով և դրանց վերաբերյալ ներկայացված ընթացիկ հաշվետվությունների և մշտադիտարկման արդյունքների նկատմամբ:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. Հանրային ֆինանսներ, Դասախոսության նյութեր տնտեսագիտական մասնագիտությունների ուսանողների համար , Երևան, տնտեսագետ 2020 , Ա.Վ. Սչանյան, Լ. Յու. Հովականյան, Ն. Ռ. Սուդյան, 155 էջ

2. Поляк Г.Б. Финансы — 3-е изд., перераб. и доп. — М., ЮНИТИ-ДАНА, 2008.— 703 с.

3. Глотова И.И, Томилина Е.П., Углицких О.Н. и др. Финансы Учебник. - Ставрополь: Агрус, 2013. - 492 с.

4. Боди З., Мертон Р., Финансы, 2007, 341 ст.,

5. Витте С. Ю. Конспект лекции о народном и государственном хозяйстве

6. Լ. Բադախյան, Ֆինանսներ դրամաշրջանառություն և վարկ, Եր. «Զանգակ-97», 2007

7. Հանրային ֆինանսներ, Դասախոսության նյութեր տնտեսագիտական մասնագիտությունների ուսանողների համար, Երևան, տնտեսագետ 2020, Ա.Վ. Սչանյան, Լ. Յու. Հովականյան, Ն. Ռ. Սուլյան, 155 էջ,

8. Ракитина И.С., Березина Н.Н., Государственные и муниципальные финансы, "Юрайт" 2019,

9. «Բյուջետային համակարգի մասին» ՀՀ օրենք,

<https://www.arlis.am/documentview.aspx?docid=140926>

10. Ծրագրային բյուջետավորման բարեփոխումները հայաստանում. վերլուծական գործիքակազմ, Երևան 2014, 91 էջ

11. ՀՀ կառավարության 2017 թ. հոկտեմբերի 5-ի թիվ 42 նիստի արձանագրությունից քաղվածք «Պետական եկամուտների եվ ծախսերի վրա ազդեցություն ունեցող ռազմավարական փաստաթղթերի մշակման, ներկայացման և հսկողության իրականացման մեթոդական հրահանգին հավանություն տալու մասին» արձանագրային որոշման հավելված <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docID=116402>

12. ՀՀ կառավարության 2021 թվականի օգոստոսի 18-ի թիվ 1363-Ա որոշման Հավելված ՀՀ կառավարության 2021-2026 թվականների ծրագիր <https://www.gov.am/files/docs/4586.pdf>

Саргис Тевосян, Контроль над государственными финансами на этапе планирования - В статье анализируется понятие государственных финансов, рассматриваются вопросы, связанные с повышением эффективности государственного финансового контроля в контексте управления государственными финансами. Так же рассматривается как можно осуществлять эффективный контроль на этапе бюджетного планирования через разделения управления государственными финансами на уровни планирование, реализацию (исполнение), разбивку результатов (подотчетность).

Представлена разработка и внедрение механизмов бюджетного контроля соответственно реформам стратегических планировании, разработки политики, политики расходов предназначенные по программе правительства республики Армении, а так же рассмотрение текущих стратеги и их соответствие пятигодно программе правительства республики Армении, среднесрочного плана расходов и ежегодни программы бюджета.

Sargis Tevosyan, Exercise control over public sector finances during the planning phase - Sargis Tevosyan, Exercise control over public sector finances during the planning phase -The subject of analysis in the article is the concept of public finance, it examined the purpose of increasing the efficiency of public financial control in the context of public financial management. There is introduced how it is possible to complete effective control towards the management of public finances in the planning phase by separating the public sector finances management process into the budget planning, budget execution and summary of the results levels. There is also introduced the supervision mechanisms and methods processing accordingly to strategic planning, policy processing and expenditure policies reforms introduces in the Government program of the Republic of Armenia, reconsideration of the present strategies by combining them to government 5 years program, medium-term expenditure plan and annual budgetary programs.

**ՀՀ ՌԵԶԻԴԵՆՏ ՏՆԱՅԻՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՎԱՐԿԱՎՈՐՄԱՆ ՎԱՐՔԱԳԾԻ ՎՐԱ ԱԶԴՈՂ
ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՆՆԵՐԻ
ԳՆԱՀԱՏՈՒՄ**

ԷՐԻԿ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

Բանալի բառեր - ՀՀ ռեզիդենտ տնային տնտեսությունների վարկեր, սոցիալ-տնտեսական գործոններ, ARDL մոդել, EC մոդել:

Տնային տնտեսություններն իրենց խնայողություններով և ներդրումներով հանդես են գալիս որպես տնտեսության շարժիչ ուժը, նրանց բաժին է ընկնում առևտրային բանկերի ավանդների գրեթե կեսը: Սա հենց այն ավելցուկային բյուջե ունեցող հատվածն է, որը ֆինանսավորում է պակասուրդային բյուջե ունեցող թե՛ տնային տնտեսություններին, թե՛ առևտրային կազմակերպություններին՝ միաժամանակ փողը պահելով շրջանառության մեջ: Վերջին 20 տարիներին առևտրային բանկերի ավանդների կառուցվածքը փոփոխվել է, մասնավորապես ՀՀ ՌՏՏ ներդրումներում գերակշռում են դրամային ավանդները: Սակայն ոչ միշտ է, որ տնային տնտեսությունները ավելցուկային բյուջե ունեցող անձանցից են բաղկացած, իրականում նրանց շարքում մշտապես առկա են պակասուրդային բյուջե ունեցող անձինք: Վերջինները սովորաբար դիմում են վարկերի ստացման համար և դրսևորում վարկավորման վարքագիծ: Բացի այդ, ավելցուկային բյուջե ունեցող անձինք նույնպես դրսևորում են վարկավորման վարքագիծ՝ հաճախ վարկեր ստանալով առևտրային բանկերից և այլ վարկային կազմակերպություններից:

Վարկավորման վարքագծի վրա ազդում են մի շարք գործոններ՝ սոցիալ-տնտեսական, ժողովրդագրական, քաղաքական և այլն, սակայն ստորև քննարկվում է սոցիալ-տնտեսական որոշ գործոնների ազդեցությունը ՀՀ ՌՏՏ վարկավորման վարքագծի վրա, ժամանակային շարքերի ARDL մոդելի EC տարբերակի միջոցով գնահատվում է նշված գործոնների ազդեցությունը՝ 2009-2020 թթ. տվյալների հիման վրա:

Ֆինանսների վերաբերյալ մասնագիտական հրապարակումներում և գիտական գրականությունում արդի հիմնախնդիրներից է անհատի կամ տնային տնտեսության ֆինանսական վարքագծի, մասնավորապես ավանդների ներդրման և վարկավորման վարքագծի ուսումնասիրությունը: Տնային տնտեսությունների վարկավորման վարքագիծը նրանց ընդհանրացված ֆինանսական վարքագծի մասն է և ուղղակիորեն կապված

ֆինանսական ինստիտուտներից փոխառության գործընթացի հետ¹: Այն գործունեությունն է, որի նպատակն է վերադարձելիության, ժամկետայնության, վճարելիության և գրավի սկզբունքով ֆինանսական շուկաների ինստիտուտներից, բիզնեսից, այլ տնային տնտեսություններից ժամանակավորապես ազատ դրամագլուխներ ներգրավելը²: Տվյալ դեպքում իրականացվել է առևտրային բանկերի (ԱԲ) և վարկային կազմակերպությունների (ՎԿ) տրամադրած վարկերի ուղղահայաց և հորիզոնական, համեմատական վերլուծություն, այնուհետև ժամանակային շարքերի վերլուծություն՝ «EViews» համակարգչային ծրագրով էկոնոմետրիկական մոդելի կազմման միջոցով:

Նախ, իրականացվել է 2009-2020 թթ.-ին ԱԲ-ի և ՎԿ-ի տրամադրած վարկերի կառուցվածքային վերլուծություն, ապա քննարկվել է ՀՀ ՌՏՏ վարկավորման վարքագիծը: ՀՀ մանրածախ առևտրի շրջանառության (ՄԱՇ), միջին ամսական անվանական աշխատավարձի (ՄԱԱ), պաշտոնապես գրանցված գործազուրկների թվի (ՊԳԳ), սպառողական գների ինդեքսի (ՍԳԻ) հավելաճերի 2009-2020 թթ. ամսական ժամանակային շարքերի հիման վրա կազմվել է ARDL էկոնոմետրիկական մոդել: Սոցիալ-տնտեսական նշված գործոնների ընտրությունը պայմանավորված է երկու հանգամանքով՝ տնային տնտեսությունների վարկավորման վարքագծի վրա դրանց ունեցած հավանական ազդեցությամբ և միմյանց միջև կապի առկայությամբ, ՀՀ ազգային վիճակագրական կոմիտեի (ԱՎԿ) կողմից նշված ցուցանիշների ամսական տվյալների տրամադրմամբ (ԱՎԿ ուղղված հարցման մեջ ներառված այլ ցուցանիշների դեպքում ամսական տվյալներ չեն տրամադրվել): Տվյալների ընտրանքը թվով 144-ն է, ընդգրկում է 2009 թ. հունվարից մինչև 2020 թ. դեկտեմբեր ժամանակահատվածը: ԱԲ-ի և ՎԿ-ի տրամադրած վարկերի վերաբերյալ տեղեկատվությունը ստացվել է ՀՀ կենտրոնական բանկի (ԿԲ) կայքից³: ԱՎԿ-ի կողմից տրամադրված ամսական ցուցանիշների հիման վրա հաշվարկվել են համապատասխան հավելաճերը և «Microsoft Excel» ու «EViews» համակարգչային ծրագրերի մեջ տեղադրելով՝ կազմվել էկոնոմետրիկական մոդելն ու իրականացվել դրա գնահատումը: Իրականացվել են մի շարք վիճակագրական թեստեր՝ ուղղված ավտոկոռելացիայի, նորմալության, հե-

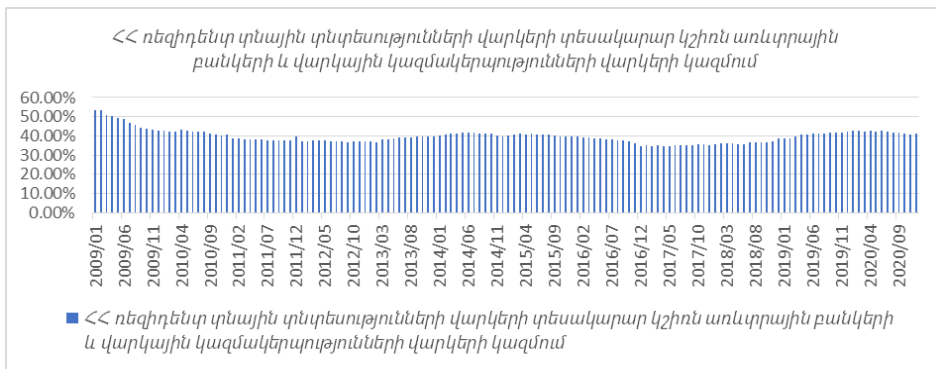
¹ Dubyna, M., Zhavoronok, A., Kudlaieva, N., & Lopashchuk, I. (2021). Transformation of Household Credit Behavior in the Conditions of Digitalization of the Financial Services Market. *Journal of Optimization in Industrial Engineering*, 195-200. doi:10.22094/JOIE.2020.677835.

² Kizyma, T. (2019). Credit behavior of households: structural and analytical aspects. *Сбір фінансів*, 58(1), 7-18.

³ ՀՀ ԿԲ պաշտոնական կայք, վարկեր և ավանդներ բաժին՝ <https://www.cba.am/am/SitePages/statmonetaryfinancial.aspx>

տերոսկեղաստիկության, ստացիոնարության և այլնի բացահայտմանը: Ծրագրային փաթեթի կողմից առաջարկված լավագույն մոդելի հիման վրա գնահատվել է դիտարկվող գործոնների ազդեցությունը կախյալ փոփոխականի վրա:

Վերլուծություն: Դիտարկենք ՀՀ ՌՏՏ վարկերի տեսակարար կշիռն ընդհանուր վարկերի կազմում: Գծապատկեր 1-ից երևում է, որ ՌՏՏ վարկերի տեսակարար կշիռը ընդհանուր առմամբ նվազման միտում է ցուցաբերել, ժամանակաշրջանի միջինը՝ մոտ 40%, ինչը ցույց է տալիս, որ ԱԲ-ի ու ՎԳ-ի վարկերի երկու հինգերորդը բաժին է ընկնում միայն ՀՀ ՌՏՏ-ին, ինչով էլ պայմանավորված է այս վերլուծության կարևորությունը:

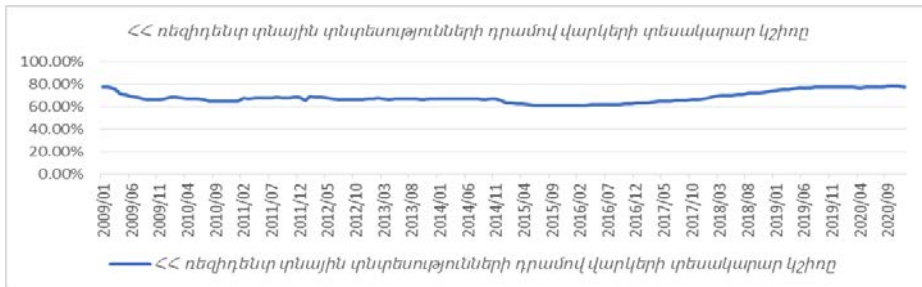
Գծապատկեր 1. ՀՀ ռեզիդենտ տնային տնտեսությունների վարկերի տեսակարար կշիռն առևտրային բանկերի և վարկային կազմակերպությունների վարկերի կազմում 2009-2020 թթ.-ին¹

Վարիացիայի գործակիցը կազմել է 8.63%, ինչը ցույց է տալիս, որ էական տատանումներ տեղի չեն ունեցել ՀՀ ԱԲ-ի և ՎԳ-ի ընդհանուր վարկերում՝ ՀՀ ՌՏՏ վարկերի տեսակարար կշռի մասով: Հատկանշական է, որ համավարակային իրավիճակի վատթարացումից հետո՝ 2020 թ.-ի երկրորդ եռամսյակից սկսած, նաև պատերազմական իրադրության պայմաններում ՀՀ ՌՏՏ վարկերի տեսակարար կշիռը ամսական կտրվածքով նվազել է ընդհանուր վարկերի կազմում:

Գծապատկեր 2-ից տեսանելի է, որ հայտնի ֆինանսատնտեսական ճգնաժամի սկզբնական ժամանակահատվածում կտրուկ անկել է ՀՀ ՌՏՏ դրամով վարկերի տեսակարար կշիռը, ինչը ևս մեկ անգամ հավաստում է, որ անկայուն տնտեսական իրավիճակներում բնակչությունը նախապատվությունը տալիս է արտարժույթով գործարքներին՝ տարադրամի

¹ Գծապատկերը կազմել է հեղինակը:

փոխարժեքի տատանումներից ապահովագրվելու նպատակով, ինչը և առաջին հերթին հանգեցնում է դրամով վարկերի տեսակարար կշռի նվազմանը: Նույն միտումը նկատելի է նաև ՀՀ ռեզիդենտների դրամով վարկերի պարագայում:

Գծապատկեր 2. ՀՀ ռեզիդենտ տնային տնտեսությունների դրամով վարկերի տեսակարար կշիռը 2009-2020 թթ. -ին¹

Զնայած, որ 2015 թ. -ի կեսերից ՀՀ ՌՏՏ դրամով վարկերի տեսակարար կշիռը էականորեն աճել է՝ հասնելով 77.72%-ի (ժամանակաշրջանի առավելագույն արժեքը՝ 78.10%), ողջ ժամանակահատվածի միջինը կազմում է 68.32%, ինչը նշանակում է, որ բնակչության շրջանում աճել է ՀՀ դրամի նկատմամբ վստահությունը: Վերջին տարիներին նման միտումը կարելի է բացատրել հատկապես հիփոթեքային վարկերի շուկայի ակտիվացմամբ (մասնավորապես պետության կողմից օրենսդրական փոփոխությունների շնորհիվ), դրամով վարկերի ստացման շնորհիվ աճում է ՀՀ ՌՏՏ դրամով վարկերի տեսակարար կշիռը: Վարիացիայի գործակիցը 7.33% է կազմում, ինչը նշանակում է, որ վարիացիան ոչ էական մակարդակի վրա է եղել, ստանդարտ շեղումը՝ 5.00%: Այս ցուցանիշն ընդհանուր առմամբ կայուն է մնացել նաև համավարակի տարածվածության բարձր ցուցանիշների և պատերազմական գործողությունների առկայության պայմաններում: Այսպիսով, ՀՀ ռեզիդենտների շրջանում ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում աճել է դրամով վարկերի տեսակարար կշիռը, մասնավորապես վերջին տարիներին աճել է ՀՀ ՌՏՏ վարկերի տեսակարար կշիռը, իսկ դրանց ներսում գերակշռում են դրամով վարկերը:

Այժմ դիտարկենք 2009-2020 թթ. -ի ամսական տվյալների ժամանակային շարքերի միջոցով կառուցված մոդելը: Վերջինս ներառում է փոփոխականներ՝ ՄԱՇ-ի, ՊԳԳ-ի, ՄԱԱ-ի, ՄԳԲ-ի նախորդ ամսվա նկատմամբ (լոգարիթմական) հավելածների ցուցանիշները (համապատասխանաբար LN(RTT), LN(ORU), LN(AMW), LN(CPI)), կախյալ փոփոխական՝ ՀՀ ՌՏՏ-ի

¹ Գծապատկերը կազմվել է հեղինակը:

ստացած վարկերի նախորդ ամսվա նկատմամբ (լոգարիթմական) հավելաճը՝ LN(RHC):

Ժամանակային շարքերի գրաֆիկական պատկերը դիտարկելիս առաջին հայացքից շարքերի ոչ ստացիոնարություն է նկատվում, սակայն որպեսզի համոզվենք, որ դրանք ստացիոնար չեն, անհրաժեշտ է իրականացնել «Unit root» թեստ: Նշվածը պարզելու համար ընտրվել է ADF (Augmented Dickey-Fuller) թեստը, որի արդյունքներն ամփոփված են Աղյուսակ 1-ում:

Աղյուսակ 1. ADF թեստի արդյունքները, ոչ ստացիոնարության բացահայտում¹

Variable	Intercept		First differ-		Trend and		Intercept	
	Level		ence		Level		First differ-	
	t-stat	p-value	t-stat	p-value	t-stat	p-value	t-stat	p-value
LN(RHC)	-1.895	0.334	-4.012	0.002	-1.893	0.653	-4.123	0.008
LN(AMW)	-2.782	0.064	10.774	0.000	-3.013	0.133	10.707	0.000
LN(CPI)	-13.394	0.000	-9.999	0.000	13.341	0.000	-9.982	0.000
LN(ORU)	-2.292	0.176	-3.502	0.009	-2.297	0.433	-3.536	0.040
LN(RTT)	-2.731	0.072	-8.693	0.000	-3.219	0.085	-8.691	0.000

Աղյուսակ 1-ից երևում է, որ շարքերն առաջին կարգի ինտեգրված լինելու դեպքում ստացիոնար են (բացի ՍԳԻ-ից), քանի որ p-ի արժեքը փոքր է 0.05-ից (ոչ ստացիոնար լինելու վերաբերյալ զրոյական հիպոթեզը մերժվում է 5% նշանակալիության մակարդակում): Բացի այդ, որպեսզի պարզվի, թե համաինտեգրվածություն (cointegration) կա ժամանակային շարքերում, թե ոչ, կատարվել է Յոհանսենի համաինտեգրվածության թեստ (Johansen cointegration test), որի արդյունքներից հասկանալի է, որ բոլոր շարքերն են համաինտեգրված (համաինտեգրվածություն չլինելու վերաբերյալ զրոյական հիպոթեզը մերժվում է 5% նշանակալիության մակարդակում): Նախորդ երկու թեստերի արդյունքներից կարելի է եզրակացնել, որ կարող ենք կիրառել ARDL մոդելը^{2,1}: Մոդելի ընտրությունը

¹ Աղյուսակը կազմվել է հեղինակը՝ «EViews» վիճակագրական համակարգչային ծրագրից արտահանված տվյալների հիման վրա:

² **Pesaran, M. H., & Shin, Y.** (1999). An Autoregressive Distributed Lag Modelling Approach to Cointegration Analysis. In *Econometrics and Economic Theory in the 20th Century* (pp. 371 - 413). Cambridge University Press. doi: 10.1017/CCOL521633230.011

կարևոր է նաև նրանով, որ այն թույլ է տալիս գնահատել փոփոխականների երկարաժամկետ ու կարճաժամկետ կապը, այն հնարավորություն է ընձեռում գնահատել փոփոխականների դեպի երկարաժամկետ հավասարակշռության կարգավորման արագությունը²:

Հաջորդ քայլով ընտրվել է մոդելում խզումների (lag) օպտիմալ թիվը՝ խզման կարգի ընտրման չափանիշների հիման վրա, որոնցից բացի Շվարցի չափանիշից (SC) մնացած չափանիշները լագերի օպտիմալ թիվն են նախանշել 12-ը: Քանի որ չափանիշներից ամենափոքրը Ակաիկիի տեղեկատվական չափանիշն է (AIC), մինչև 12 լագ ունեցող մոդելներից AIC-ի հիման վրա գնահատվել են մի շարք մոդելներ, որոնցից լավագույնը ARDL (6,1,4,12,10) մոդելն է: Մոդելի երկարաժամկետ ձևը ձևափոխությունից կստացվի հավասարում (1)-ը կամ համահինտեգրման հավասարումը:

$$EC = LN_RHC_ - (-0.2518*LN_AMW_ + 1.3385*LN_CPI_ -0.6800*LN_ORU_ + 0.5325*LN_RTT_) \quad (1)$$

Հավասարում (1)-ից հասկանալի է, որ ՄԱԱ-ի, ՍԳԻ-ի, ՊԳԳ-ի, ՄԱՇ-ի յուրաքանչյուրի 1% փոփոխությունը հանգեցնում է ՀՀ ՌՏՏ վարկերի համապատասխանաբար -0.25%, 1.34%, -0.68%, 0.53% փոփոխության: Գործակիցները ցույց են տալիս փոփոխականների միջև գնահատված երկարաժամկետ կապը:

Աղյուսակ 2. ARDL մոդելի EC տարբերակի երկարաժամկետ և կարճաժամկետ գնահատականներ³

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
Երկարաժամկետ գնահատականներ				
LN_AMW_	0.252	0.098	2.575	0.012
LN_CPI_	1.338	0.811	1.650	0.102
LN_ORU_	0.680	0.168	4.044	0.000
LN_RTT_	0.533	0.168	3.167	0.002

¹ Hassler, U., & Wolters, J. (2006). Autoregressive Distributed Lag Models and Cointegration. *Allgemeines*, 90(1), 59-74.

² Shrestha, M. B., & Bhatta, G. R. (2018). Selecting Appropriate Methodological Framework for Time Series Data Analysis. *The Journal of Finance and Data Science*, 1-19. doi: 10.1016/j.jfds.2017.11.001

³ Աղյուսակը կազմվել է հեղինակը՝ «EViews» վիճակագրական համակարգչային ծրագրից արտահանված տվյալների հիման վրա:

Կարճաժամկետ գնահատականներ				
	-		-	
D(LN_AMW_)	0.117	0.019	6.050	0.000
D(LN_CPI_)	0.178	0.112	1.584	0.117
	-		-	
D(LN_ORU_)	0.017	0.170	0.102	0.919
D(LN_RTT_)	0.066	0.008	8.486	0.000
	-		-	
CointEq(-1)	0.654	0.085	7.723	0.000
Adjusted R-squared			0.829	
Prob(F-statistic)			0.000	

Ինչպես ներկայացված է Աղյուսակ 4-ում, բացի ՄԳԻ-ից մնացած բոլոր սոցիալ-տնտեսական գործոնների ազդեցությունը երկարաժամկետում նշանակալի է 5% նշանակալիության մակարդակում: F-Bounds թեստի արդյունքում զրոյական հիպոթեզը մերժվում է (F վիճակագրի արժեքը՝ 11.443), այսինքն՝ փոփոխականների միջև կապը երկարաժամկետ է: Կարճաժամկետում 5% նշանակալիության մակարդակում նշանակալի են միայն ՄԱԱ-ն և ՄԱՇ-ը, ինչը նշանակում է, որ ՀՀ ՌՏՏ վարկավորման վարքագծի վրա կարճաժամկետում կարելի է ազդեցություն ունենալ, եթե փոփոխվեն այդ գործոնների արժեքները: Հատկանշական է, որ սղաճը (ինֆլյացիա) կարճաժամկետում և երկարաժամկետում նշանակալի ազդեցություն չունի, իսկ ՊԳԳ-ն 5% նշանակալիության մակարդակում նշանակալի է երկարաժամկետում, սակայն կարճաժամկետում՝ ոչ:

CointEq(-1)-ի գործակիցը բացասական է, բացարձակ արժեքով փոքր է 1-ից, նշանակալի է, ինչը նշանակում է, որ փոփոխականներն իսկապես համախնդիրված են: Գործակիցը ցույց է տալիս, որ կախյալ փոփոխականը՝ ՀՀ ՌՏՏ ստացած վարկերը փոփոխականների փոփոխությունից հետո 1 ամսվա ընթացքում (քանի որ ուսումնասիրվող ժամանակային շարքերն ամսական կտրվածքով են) հավասարակշռությունից 1% փոփոխման դեպքում 0.65%-ով վերադառնում կամ մոտենում են երկարաժամկետ հավասարակշռությանը, ինչը նշանակում է, որ երկարաժամկետ հավասարակշռությունից շեղման դեպքում կարճաժամկետում բավականին արագ հնարավոր է այն որոշակիորեն վերականգնել: Կարճաժամկետում ՄԱԱ-ի 1% փոփոխությունը հանգեցնում է -0.12%, իսկ ՄԱՇ-ի 1%-ը՝ 0.07% փոփոխության: Աղյուսակ 4-ից հասկանալի է, որ մոդելը բավականին որակյալ է, ճշգրտված դետերմինացիայի գործակիցը մոտ

83% է: Սակայն որպեսզի համոզվենք, որ նշված մոդելի արդյունքները կեղծ չեն, կատարենք ևս մի քանի վիճակագրական թեստեր:

Համոզվելու համար, որ ժամանակային շարքերում առկա չէ ավտոկոռելացիա, ստուգվել է Լագրանժի բազմապատկչի թեստը (Lagrange multiplier test): Թեստի զրոյական հիպոթեզը չի մերժվում 5% նշանակալիության մակարդակում, ինչը նշանակում է, որ թվային շարքերում ավտոկոռելացիա առկա չէ: Մոդելի մնացորդը նորմալ բաշխում ունի, քանի որ Ջարք-Բերայի թեստի (արժեքը՝ 5.85) զրոյական հիպոթեզը (շարքը նորմալ բաշխում ունի) չի մերժվում 5% նշանակալիության մակարդակում: Հետերոսկեդաստիկության ստուգման համար կիրառվել է «Breusch-Pagan-Godfrey» թեստը: Քանի որ զրոյական հիպոթեզը չի մերժվում 5% նշանակալիության մակարդակում, կարելի է պնդել, որ սխալը հոմոսկեդաստիկ է: Մոդելի ճշտությունը ստուգելու մյուս թեստը վերաբերում է մոդելի կայունությանը, որի համար կիրառվել է «Ramsey RESET» թեստը՝ $F(1,93)=0.040$, հետևաբար այս դեպքում նույնպես կայունության վերաբերյալ զրոյական հիպոթեզը չի մերժվում 5% նշանակալիության մակարդակում, այսինքն՝ կազմված մոդելը կայուն է:

Այսպիսով, մոդելի ախտորոշման թեստերի (diagnostics tests) արդյունքում պարզվեց, որ մոդելի մնացորդը նորմալ բաշխում ունի, հոմոսկեդաստիկ է, ավտոկոռելացիան բացակայում է, կայուն է:

Եզրակացություն

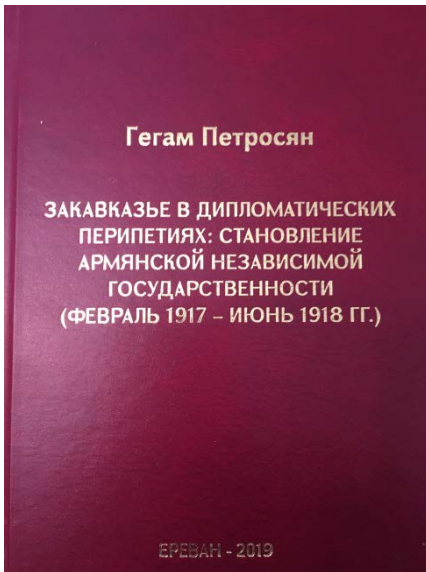
ՀՀ ՌՏՏ-ին տրամադրված վարկերը ներկայումս կազմում են ընդհանուր վարկերի երկու հինգերորդը, ինչն ընդգծում է բնակչության վարկավորման վարքագծի ուսումնասիրման կարևորությունը: Միաժամանակ, ՀՀ ՌՏՏ-ը նախընտրում են արտարժույթով իրականացնել վարկավորումը՝ անկախ վերջին տարիների ընթացքում ԱԲ-ի և ՎԿ-ի դրամային վարկային պորտֆելի աճի միտումից: Սոցիալ-տնտեսական գործոններից երկարաժամկետում հինգ տոկոս նշանակալիության մակարդակում նշանակալի են ՊԳԳ, ՄԱԱ, ՄԱՇ ցուցանիշները, այսինքն՝ վերջինները երկարաժամկետում նշանակալի ազդեցություն ունեն վարկավորման վարքագծի վրա, ընդ որում ՊԳԳ-ի ազդեցությունն ամենանշանակալին է: Կարճաժամկետում նշանակալի են ՄԱԱ և ՄԱՇ ցուցանիշները, այսինքն՝ կարճաժամկետում նշանակալի ազդեցություն ունեն վարկավորման վարքագծի վրա, ընդ որում ՄԱԱ-ի ազդեցությունն ամենանշանակալին է: Ընդ որում, ՀՀ ՌՏՏ ստացած վարկերը երկարաժամկետ հավասարակշռությունից փոփոխման դեպքում կարճաժամկետում զգալիորեն վերադառնում են երկարաժամկետ հավասարակշռությանը:

Эрик Григорян, Оценка социально-экономических факторов, влияющих на кредитное поведение домашних хозяйств - резидентов РА - В статье представлена структура кредитов, предоставленных коммерческими банками и кредитными организациями Республики Армения в 2009-2020 гг., в частности, динамика кредитования домашних хозяйств, влияющие на него социально-экономические факторы. В ходе анализа особое внимание было уделено кредитному поведению домашних хозяйств - резидентов РА, была составлена модель временных рядов, были оценены влияющие на нее несколько социально-экономических факторов, в том числе, розничный товарооборот, количество официально зарегистрированных безработных, среднемесячная номинальная заработная плата, индекс потребительских цен. Размер влияния упомянутых факторов на кредитное поведение домашних хозяйств - резидентов РА продемонстрирован с помощью версии EC (error correction) эконометрической модели ARDL (autoregressive distributed lag).

Erik Grigoryan, The Estimation of Social-Economic Factors Affecting on the Credit Behavior of Resident Households in the RA - In this article, the structure of credit to households by commercial banks and credit organizations during 2009-2020 is introduced, particularly dynamics of credit to households, some social-economic factors affecting it. Special attention has been paid to credit behavior of resident households of the RA, time series model has been conducted, some social-economic factors affecting it, retail trade turnover, number of officially registered unemployed, average monthly nominal wage, consumer price index, respectively, have been estimated. The impact size of aforementioned factors on credit behavior of resident households of the RA has been shown by means of EC (error correction) version of ARDL (autoregressive distributed lag) model.

Г.А. Петросян. Закавказье в дипломатических перипетиях: становление Армянской независимой государственности (февраль 1917-июнь 1918 гг.), Ереван, изд-во «ЕГУ», 2019, 324 с.

Постановлением Ученого совета Ереванского государственного университета издана книга доктора исторических наук, профессора Гехам Петросяна «Закавказье в дипломатических перипетиях: становление Армянской независимой государственности (февраль 1917-июнь 1918 гг.)».

В исследовании осуществлен анализ турецко-закавказского переговорного процесса в ходе мирных конференций в Трапезунде и Батуме 1918 г., который был представлен отдельными статьями в национальной историографии. В Армянском вопросе Г.А. Петросян выделил две составные: первая – дипломатическая и вторая – создания ар-

мянской государственности. В первой составной представлены важные элементы взаимоотношений с младотурецким режимом Османской империи, использование возможностей представителей Германского блока и учета видов закавказских соседних народов. Вторая составная рассматривает деятельность национальных представителей. Все это изложено сквозь призму Геноцида армян и борьбу национальных сил за возрождение нации.

Содержание монографии включает введение, четыре главы, заключение и библиографию. Введение открывают известные деятели востоковед В.А. Байбуртян и политический аналитик А.В. Сафарян, которые представляют вклад автора в арменоведение на завершающем этапе Первой мировой войны, с показом сложности дипломатического процесса переговорного тренда. Венцом усилий восточных армян, в условиях Армянской Голгофы, явилось создание Первой Республики Армения. Возникла перспектива самостоятельного существования и создания современного технологического общества.

Первая глава «Политическая ситуация в Закавказье после февральской революции 1917 г. и Октябрьского переворота» представляет значимые события как падение самодержавия России и политика Временного правительства, создавший Особый Закавказский комитет (ОЗАКОМ) из пяти закавказских членов Государственной Думы. Констатируется, что комитет как орган управления краем не сумел взять под свой контроль политическую ситуацию в регионе. В этом проявилась слабость Временного правительства, выступавшего за реформы без реформирования державного общества. Это обстоятельство содействовало успеху Октябрьского переворота большевиков, которые закрепились в центре российской державы и выступили за мир. Показано, что сентябрьский съезд 1917 г. восточных армян стал важным звеном в их самоорганизации.

В этих условиях возникают Национальные Советы армян в Тифлисе, Баку и Ереване. Между тем 15-го ноября 1917 г. ОЗАКОМ передал власть Закавказскому комиссариату, который не признал большевистский режим, что сопровождалось ростом межнациональных и социальных отношений. В этом процессе Дамокловым мечом стало давление младотуркистской власти Османской империи по организации переговорного процесса, призванного закрепить Закавказье и окончательно решить Армянский вопрос. Созданный в феврале 1918 г. Закавказский Сейм, являющийся краевым парламентом, выступил за ведение переговоров с турками. Это было вынужденная мера, поскольку большевики на Брест-Литовских переговорах с странами Германского блока согласились на уступку туркам округов Ардагана, Карса и Батума.

Во второй главе «Турецко-закавказские дипломатические переговоры в Трапезунде. Провозглашение независимости Закавказье» изложен переговорный процесс. Трапезундская конференция открылась 1 марта 1918 г. Здесь довольно объемно рассматривается ход конференции, проблема территориальных уступок под давлением турецкой делегации (март-апрель 1918 г.). Это заставило Закавказский Сейм 31 марта (11 апреля) 1918 г. отозвать мирную делегацию из Трапезунда. В результате состоялось рассмотрение вопроса войны и мира на экстренном совещании армянских сил в Александрополе. Представлены цели Турции в крае: отвержение самоопределения западных армян, непризнание Геноцида армян и использование материальных ресурсов региона.

Продвижение турецких сил, поскольку Закавказский Сейм, не признал Брестский мир, вновь выдвинуло на авансцену проблему существования уже восточных армян. Закавказский Сейм 22 апреля 1918 г, под давлением Турции, был вынужден провозгласить Закавказскую Демон-

кратическую Федеративную Республику. Возникла этнополитическая дефрагментация. Этому процессу уделено внимание в третьей главе «Первый этап дипломатических переговоров в Батуме между Турцией и независимой Закавказской Республикой. Создание трех независимых республик». В ней рассмотрено внешнеполитическое положение Закавказья в канун дипломатических переговоров, когда турки пытались установить контроль над Восточной Арменией, что сорвали майские победные сражения армян. В этих условиях 26 мая 1918 г. происходит распад созданной Закавказской Демократической Федеративной Республики на отдельные государства, когда каждая из них имела свои установки.

Четвертая глава «Второй этап армяно-турецких дипломатических переговоров в Батуми» отражает создание армянской государственности, содержит анализ мирного договора с Турцией от 4 июня 1918 г. и мотивацию подхода к этому вопросу младотуркизма. Все это представлено на основе архивных источников, цифровых показателей, мемуарной переписки, учете реальных возможностей и потерь армянской стороны. Вопрос стоял выбора исторического пути - смерть или государственное развитие. Обоснованно показано значимость сделанного выбора. Первая Республика Армения установила международные отношения с соседями, странами Запада и Россией. Мудросское перемирие 30 октября 1918 г. зафиксировало поражение турок в Первой мировой войны и вновь вернула Армянский вопрос в международную повестку.

Исследование Г.А. Петросяна увлекательно и познавательно, показывает новые грани становления армянской государственности в новой истории и бесспорно является достойным внимания как специалистов, так и общественности. Оно закладывает представление о возможностях и сути армянской дипломатии данного времени, что должно стать предметом полноценного изучения для освещения последовавшего существования Армянских Республик в XX в. и начале XXI в.

д. и. н, проф. Валерий Тунян.

ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Անուշ Խերունց – Արվեստի մագիստրոս (ԵԹԿՊԻ), Հանրային հեռուստաընկերության գործադիր տնօրենի օգնական (anush.kherunts@1tv.am)

Աստղիկ Պողոսյան – Հյուսիսային համալսարանի հայցորդ (ast.poghosyan@gmail.com)

Ավետիք Ղազարյան – ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի հայցորդ (avevram@gmail.com)

Գոռ Պետրոսյան – ԵՊՀ Քաղաքական ինստիտուտների և գործընացների ամբիոնի ասպիրանտ (gorpetrosyanarm@gmail.com)

Եվա Մնացականյան – Բանասիրական գիտությունների թեկնածու, Խ. Աբովյանի անվ. ՀՊՄՀ, Մայրենիի և նրա դասավանդման մեթոդիկայի ամբիոնի դոցենտ, (MnacakanyanEva@mail.ru)

Էրիկ Գրիգորյան - ՀՊՏՀ ասպիրանտ (erik_grigoryan@hotmail.com)

Ժորա Մովսիսյան –ՀՊՏՀ մագիստրանտ, «Ալեքս Տեքստիլ» ՍՊԸ –ի արտադրության պետ (movsisyanjora@gmail.com)

Կառլեն Խաչատրյան – Տնտեսագիտության թեկնածու, դոցենտ, Երևանի պետական համալսարանի Կառավարման և գործարարության ամբիոնի վարիչ (karlen.khachatryan@ysu.am)

Հրաչյա Դանիելյան – TETCHANGE կազմակերպության հիմնադիր տնօրեն (hro.rambler.ru)

Մայա Գրիգորյան – Բանասիրական գիտությունների թեկնածու Խ. Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարանի Կուլտուրայի ֆակուլտետի դասախոս (grigoryan_maya@mail.ru)

Նազենիկ Սամվելյան – ԵՊՀ Միջազգային հարաբերությունների ֆակուլտետի ասպիրանտ (nazenik.samvelyan@mail.ru)

Նունե Մելքոնյան – ԵՊՀ Դիվանագիտական ծառայության և մասնագիտական հաղորդակցման ամբիոնի ասիստենտ, միջազգային հարաբերությունների ֆակուլտետ (melkonyanune@yahoo.com)

Սամվել Մկրտչյան – Պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, ԵՊՀ Հայ եկեղեցու պատմության և եկեղեցաբանության ամբիոնի վարիչ (sam1959dok@mail.ru)

Սարգիս Թևոսյան – ՀՀ ՊՎԾ տնտեսական ոլորտի վերահսկողության վարչության պետի տեղակալ (sargistevossyan@gmail.com)

Մեսրոպ Ներսիսյան – ՀՊՄՀ Գեղարվեստական ֆակուլտետի մագիստրանտ, (sepuh-nersisyan1999@mail.ru)

Վալերի Թունյան - Պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի առաջատար գիտաշխատող (tounyan@rambler.ru)

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՊԱՏՄԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ВАЛЕРИЙ ТУНЯН

ОТНОШЕНИЯ РОССИЙСКОЙ И ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИЙ
В КОНЦЕ XVIII В. – 1806 Г. СОЮЗНИЧЕСТВО И
КОНФРОНТАЦИЯ ----- 3

ՄԱՍՎԵԼ ՄԿՐՏՉՅԱՆ

ՀԱՅՈՑ ՏՈՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ԱՐՏԱՑՈԼՈՒՄՆ ԱՌԱՋԻՆ
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍՈՒԼՈՒՄ ----- 11

ԱՎԵՏԻՔ ՂԱԶԱՐՅԱՆ

ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ԱՎԱՆԸ. ՊԱՏՄԱԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՄԱՌՈՏ
ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆ ----- 24

МАЙЯ ГРИГОРЯН

ХРИМЯН АЙРИК - РЕДАКТОР И ИЗДАТЕЛЬ ----- 33

ԺՈՐԱ ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹՅԱՆ ԸՆԴՈՒՆՄԱՆ ԵՎ
ՏԱՐԱԾՄԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ----- 43

ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԱՐՎԵՍՏ

ԵՎԱ ՄՆԱՑԱԿԱՆՅԱՆ

Հ. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ՝ «ՀԱՄԿԵՐ» ՄԱՆԿԱԿԱՆ ԱՄՍԱԳՐՈՒՄ
ՏՊԱԳՐՎԱԾ ԵՐԿԵՐԻ ԱՐԺԵՎՈՐՈՒՄԸ ----- 50

ԱՆՈՒՇ ԽԵՐՈՒՆՑ

ՀՈԳԵԹԵՐԱՊԻԱՆ ԵՎ ԷՊԱՏԱԺԸ ՈՐՊԵՍ
ՊԵՐՖՈՐՄԱՆՍԻ ԱՐՏԱՀԱՅՏՉԱՄԻՋՈՑՆԵՐ ----- 65

ՍԵՊՈՒՀ ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ

ՔԱՆԴԱԿԱԳՈՐԾՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՄԱԴՐՄԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆ ԱՆՁԻ ԳԵՂԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՃԱՇԱԿԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ ----- 72

ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՆՈՒՆԵ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ

ԿՐՈՆԱԿԱՆ ԿԵՆՅԱՂԱՅԻՆ ԱՎԱՆԴՈՒՅԹՆԵՐԻ ՊԱՀՊԱՆՈՒՄԸ
ԱՐԵՎՍՏԱԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ՄՈՒՍՈՒԼՄԱՆԱԿԱՆ
ՀԱՄԱՅՆՔՆԵՐՈՒՄ ----- 76

ԳՈՌ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ ԱՏԺԱՄԻՋՈՑՆԵՐԻ
ԿԻՐԱՌՄԱՆ ՓՈԽԱԿԵՐՊՄԱՆ ՊԱՏՄԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
ՀԻՄՆԱՀԱՐՅԸ ----- 90

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԿԱՌԼԵՆ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

ՓՈՔՐ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԶԵՌՆԱՐԿԱՏԻՐՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԳՈՐԾԱՐՐԱՐ
ՄԻՋԱՎԱՅՐԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՄԻՏՈՒՄՆԵՐԸ ՀՀ – ՈՒՄ ----- 103

ՆԱԶԵՆԻԿ ՍԱՄՎԵԼՅԱՆ

ԱՆՁՆԱԿԱԶՄԻ ԸՆՏՐՈՒԹՅԱՆ ՉԱՓԱՆԻՇՆԵՐՆ ԲՏԱՍԱՀՄԱՆՅԱՆ
ԵՐԿՐՆԵՐՈՒՄ. ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ ----- 118

ՀՐԱՉՅԱ ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ

ԿՐԻՊՏՈԱՐԺՈՒՅԹԻ ԾԱԳՈՒՄՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԵՎ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՄԻՏՈՒՄՆԵՐԸ ----- 128

ԱՍՏԴԻԿ ՊՈՂՈՍՅԱՆ

ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՎՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆՆԵՐՈՎ ԵՐԱՀՄԿՈՂՈՒԹՅԱՆ
ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒՄԸ ԲՈՒՀԵՐՈՒՄ ----- 135

ՍԱՐԳԻՍ ԹԵՎՈՍՅԱՆ

ՀԱՆՐԱՅԻՆ ՖԻՆԱՆՍՆԵՐԻ ՆԿԱՏՄԱՄԲ ՎԵՐԱՀՄԿՈՂՈՒԹՅԱՆ
ԻՐԱԿԱՆԱՑՈՒՄԸ ՊԼԱՆԱՎՈՐՄԱՆ ՓՈԻԼՈՒՄ ----- 140

ԷՐԻԿ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

ՀՀ ՌԵԶԻԴԵՆՏ ՏՆԱՅԻՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՎԱՐԿԱՎՈՐՄԱՆ
ՎԱՐՔԱԳԾԻ ՎՐԱ ԱԶԴՈՂ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՆՆԵՐԻ
ԳՆԱՀԱՏՈՒՄ ----- 153

ԳՐԱԽՈՍՈՒՑԹՅՈՒՆ -----	162
ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ -----	165

Ի ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ «ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ» ՀԱՆԴԵՍԻ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ

«Պատմություն և քաղաքականություն» հանդեսում տպագրության ներկայացվող հոդվածները պետք է գրված լինեն Word տեքստային խմբագրի օգնությամբ: Հոդվածները պետք է ներկայացնել հայերեն, ռուսերեն, անգլերեն, ֆրանսերեն կամ գերմաներեն լեզուներով: Հոդվածի շարվածքը պետք է լինի Unicode-ով (հայերեն հոդվածների դեպքում՝ նաև Sylfaen տառատեսակով), տառաչափը՝ 11, միջտողային հեռավորությունը՝ 1.5, թղթի ֆորմատը՝ A4: Հոդվածի սկզբում անհրաժեշտ է գրել վերնագիրը՝ մեծատառերով, հաջորդ տողում՝ հեղինակի (հեղինակների) անուն և ազգանունը՝ մեծատառերով: Հղումները պետք է դնել տողատակում՝ համարների աճման կարգով, նշելով աղբյուրը՝ հեղինակին, վերնագիրը, հրատարակության վայրը, տարեթիվը (պարբերական հրատարակության դեպքում՝ նաև համարը) և էջը (էջերը): Հոդվածի բանալի բառերը, ռուսերեն և անգլերեն ամփոփագրերը պարտադիր են: Հոդվածին անհրաժեշտ է կցել նաև (առանձին էջով կամ առանձին ֆայլով) հոդվածի վերնագիրը և հեղինակի (հեղինակների) անուն, ազգանուն, հայրանունը՝ հայերեն, ռուսերեն և անգլերեն լեզուներով, ինչպես նաև հեղինակի (հեղինակների) տվյալները՝ կոչումը, պաշտոնը, աշխատանքի վայրը, հեռախոսի համարը (համարները), էլեկտրոնային փոստի հասցեն (e-mail): Հոդվածներն ուղարկել **generalsepuh@gmail.com** էլեկտրոնային հասցեներով: Հանդեսն ունի իր համացանցային կայքը (**www.generalnews.am**), ուր գետեղված են նրա էլեկտրոնային տարբերակները, հոդվածների վերաբերյալ կարծիքները, տեղեկություններ խմբագրական խորհրդի կազմի և էթիկայի կանոնների մասին:

**ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆՐԵՍ
ԹԻՎ 4(15)**

Հիմնադիր՝ « Զորավար Սեպուհ պատմաքաղաքական վերլուծական կենտրոն» ՀԿ

Գրանցման համար՝ 2111711003993, գրանցման ամսաթիվ՝ 02.02.2018

Հաշվառման հասցե՝ Երևան, Էրեբունի թաղամաս, Սարի թաղ 3 – ըդ շարք, բնակարան 39

Գործունեության հասցե՝ Երևան, Ե. Քոչար, 8/8, հեռ, 011-562519, 091-56-25-19, 077 – 67-20-87

Նյութերը գրախոսությունների հետ միասին ընդունվել և խմբագրական խորհրդի կողմից երաշխավորվել են տպագրության 2021թ. սեպտեմբեր –հոկտեմբեր ամիսների ընթացքում:

Համարի պատասխանատու՝ Թ. Սարգսյան
Ստորագրված է տպագրության՝ 15.11.2021

Թուղթը՝ օֆսեթ: Չափսը՝ 70X100/16;
Ծավալը՝ 12 պայմ., տպ. մամուլ:
Տպագրության եղանակը՝ օֆսեթ:
Տպաքանակը՝ 100

Տպագրվել է «Տիր» հրատարակչության տպագրատանը
Հասցեն՝ Երևան, Ա. Միկոյան փող., 2/2
Էլ. փոստ՝ tirpublishinghouse@gmail.com
Հեռ. (+374 94) 50 99 00

